Видавництво Освіта

О. П. ГЛАЗОВА

УКРАЇНСЬКА МОВА

6

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
Г 52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(*Наказ Міністерства освіти і науки України від 07.02. 2014 р. № 123*)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Наукову експертизу здійснював Інститут української мови
Національної академії наук України
Експерт — *С. П. Бибик,*
старший науковий співробітник, кандидат філологічних наук

Психолого-педагогічну експертизу здійснював Інститут педагогіки
Національної академії педагогічних наук України
Експерт — *Н. Б. Голуб,*
завідувач лабораторії навчання української мови,
доктор педагогічних наук, професор

Відповідальні за підготовку підручника до видання:
К. В. Таранік-Ткачук, начальник відділу департаменту загальної середньої та дошкільної освіти МОН України;
Н. І. Шинкарук, завідувач сектору науково-методичного забезпечення змісту суспільно-гуманітарної освіти відділу науково-методичного забезпечення змісту освіти основної і старшої школи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України

Глазова О. П.

Г 52 Українська мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2014. — 240 с. : іл.

ISBN 978-617-656-299-3.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

© О. П. Глазова, 2014
© Видавничий дім «Освіта», 2014

ISBN 978-617-656-299-3

Шановні шестикласники!

Яку професію ви не обрали б у майбутньому, як би не склалося ваше життя, оцінювати вас будуть передовсім за вашим мовленням, адже все життя людини минає у спілкуванні.

Що ж необхідно для гарного мовлення? Потрібно знати закони мови. Опанувати велику кількість слів, тобто сформувати багатий словниковий запас. Вивчити граматику, щоб правильно складати зрозумілі всім речення й тексти. Навчитися правильно будувати монологи й діалоги. Усвідомлювати роль емоцій в усному та писемному мовленні. Пам'ятати, що найкраще можуть порозумітися люди небайдужі, ті, хто насправді вміють слухати і чути одне одного.

Вивчаючи мову, ви насамперед маєте засвоїти найважливіше знання інформаційної доби — науку людського спілкування та взаєморозуміння.

Грамотне, багате, різноманітне мовлення — це не тільки засіб передавання та сприйняття думок і почуттів. Це й вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив і продовжує творити мову, до своєї держави, до всього навколишнього світу. Українською мовою як державною має бездоганно володіти кожен громадянин України.

Наш підручник допоможе кожному з вас стати гідним громадянином європейської країни — України!

Орієнтуватися в підручнику вам допоможуть такі умовні позначення:

!	Правила, які потрібно запам'ятати.
i	Інформація для ознайомлення та осмислення.

Вправи й завдання позначено так:

- виконуємо вдома;
- прагнемо знати більше (завдання підвищеної складності);
- навчаємося спілкуватися;
- здобуваємо й опрацьовуємо нову інформацію за допомогою комп'ютера;
- учимося працювати разом (у парах і групах);
- учимося бачити й розуміти красу, розвиваємо фантазію й уяву.

Пропуск літери позначено двома крапками — .. ,

пропуск слова — трьома крапками — ... .

Успіхів вам у навчанні!

ЗМІСТ

ВСТУП

Краса і багатство української мови 6

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 1. Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення. Однорідні члени речення. Просте і складне речення 13

§ 2. Звертання. Вставні слова та сполучення слів 17

§ 3. Пряма мова. Діалог 20

§ 4. Тема і головна думка тексту. Мікротема, тематичне речення. Будова тексту: зачин, основна частина, кінцівка. Стилі і типи мовлення 24

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 5. Групи слів за їхнім походженням: власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова. 35

§ 6. Активна й пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми 43

§ 7. Групи слів за вживанням: загальновживані й стилістично забарвлені слова 49

§ 8. Просторічні слова 55

§ 9. Офіційно-ділова лексика 56

§ 10. Фразеологія. Поняття про фразеологізм, його лексичне значення 61

§ 11. Джерела українських фразеологізмів. Прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми як різновиди фразеологізмів 64

§ 12. Фразеологізми в ролі членів речення 67

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 13. Змінювання і творення слів. Твірне слово 69

§ 14. Перехід слів із однієї частини мови в іншу 79

§ 15. Чергування приголосних при творенні слів 81

§ 16. Складні слова. Сполучні *о, е* в складних словах 88

§ 17. Правопис складних і складноскорочених слів 90

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 18. Загальна характеристика частин мови 94

Іменник

§ 19. Іменник як частина мови 96

§ 20. Рід іменників. Іменники спільного роду. 100

§ 21. Число іменників. Іменники, що мають форму тільки однини або тільки множини 103
§ 22. Відмінки іменників, їхнє значення. Поділ іменників на відміни. Відмінювання іменників 105
§ 23. Написання *не* з іменниками 135
§ 24. Особливості творення іменників 136
§ 25. Написання та відмінювання імен по батькові 140

Прикметник

§ 26. Прикметник як частина мови 143
§ 27. Якісні, відносні, присвійні прикметники, їхнє творення та правопис 145
§ 28. Ступені порівняння якісних прикметників 153
§ 29. Повні й короткі форми прикметників 160
§ 30. Прикметники твердої і м'якої груп. Відмінювання прикметників . . . 162
§ 31. Творення прикметників 166
§ 32. Написання *не* з прикметниками 172
§ 33. Написання *-нн-* і *-н-* у прикметниках 174
§ 34. Написання складних прикметників через дефіс або разом 176
§ 35. Перехід прикметників у іменники 179
§ 36. Написання прізвищ прикметникової форми 181

Числівник

§ 37. Числівник як частина мови. Кількісні й порядкові числівники. Числівники прості, складні та складені 184
§ 38. Відмінювання кількісних числівників 189
§ 39. Відмінювання порядкових числівників 199

Займенник

§ 40. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням . . 206
§ 41. Особові займенники і зворотний займенник *себе* 207
§ 42. Питальні й відносні займенники 213
§ 43. Заперечні й неозначені займенники. *Ні* в заперечних займенниках. Дефіс у неозначених займенниках 216
§ 44. Присвійні займенники 220
§ 45. Вказівні й означальні займенники 223

Повторення та узагальнення вивченого 227

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Повторення вивченого про мовлення, види мовленнєвої діяльності.
Ситуація спілкування 10
Офіційно-діловий стиль. Складання оголошення. План роботи 32, 58
Говоріння 131, 198, 201
Читання. Говоріння 30, 38, 125, 150, 158, 180, 196, 211, 219
Читання. Письмо 47, 58, 170, 178, 203

Довідкове бюро

Тлумачний словничок 234
Фразеологічний словничок 236
Словничок назв почуттів 237

ВСТУП

Ключові слова та поняття:

мелодійність і милозвучність мови;
багатство мови; словниковий склад мови;
граматичне оформлення думки

КРАСА І БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Прочитайте. Яка думка об'єднує всі речення?

1. Рідна мово моя, що є краще за тебе, що бринить наймиліш і співає ясніш? (*І. Калиниченко*). 2. Бринить, співає наша мова, чарує, тішить і п'янить (*Олександр Олесь*). 3. Наша мова українська всім світом визнана за одну з наймелодійніших мов (*І. Огієнко*). 4. В мені звучиш ти, мово пісенна, лунаєш шумом рідного гаю! Здаєшся звуком сопілки в полі, шелестом верб, калини, тополі (*І. Кращук*).

Чому автори речень порівнюють звучання української мови з музикою? Співом сопілки? Шелестом дерев?

2. Прочитайте. Поясніть, у чому полягає *краса мови*.

Що таке краса? Це привабливість, врода, **вишуканість**. Якщо в людини це виявляється передовсім через її зовнішність, то в мові — через її звучання, а в українській мові — через її мелодійність і милозвучність.

Милозвучності українського мовлення досягають чергуванням голосних і приголосних звуків, уникненням важких для вимóви чи неприємних для слуху поєднань звуків. Милозвучність забезпечує природну для української мови наспівність і **гармонійність**.

Красу звучання української мови особливо відзначають іноземці. Звичними стали такі означення нашої мови, як солов'їна і джерельна.

З посібника «Культура мовлення»

- Поясніть лексичне значення слова *милозвучність*.
- Назвіть особливості української мови, які забезпечують її милозвучність.
- Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за поданим у кінці підручника Тлумачним словничком.
- Розкрийте зміст прислів'я «*Краса людини — в її устах й очах*».

3. Перепишіть, на місці крапок уставляючи прийменники *у* або *в*. Поясніть, чим зумовлено ваш вибір.

Жили ... Умані; ... рідному місті; збудував ... Львові; ... поштовій скриньці; найсильніший ... команді; увійти ... кімнату.

- Від чого залежить уживання прийменників *у–в* у словосполученнях і реченнях?
- Чи впливає чергування *у–в* на милозвучність мовлення? Як саме?

4. Перепишіть, вибираючи з дужок сполучник. Свій вибір обґрунтуйте.

Удень (і, й) вночі; місяць (і, й) зорі; річки (і, й) озера; каштани (і, й) осокори; жоржини (і, й) айстри; орел (і, й) сокіл; верх (і, й) низ; батько (і, й) мати; брат (і, й) сестра; щастя (і, й) радість; хто (і, й) як.

- Від чого залежить уживання сполучників *і—й* у словосполученнях і реченнях?
- Як упливає чергування *і—й* на милозвучність мовлення?

5. Прочитайте словосполучення. Визначте слова, у яких відбулося спрощення й уподібнення приголосних звуків.

Щасливі роки; корисні справи; президентський указ; сучасне агентство; обласна газета; спортивна боротьба; солдатський вишкіл; чукотський мороз; жаліслива мелодія; у цікавій книжці; підспівувати бандуристці; радісний настрій.

- Чи належить до засобів милозвучності спрощення в групах приголосних? Уподібнення приголосних? Поясніть. Наведіть приклади.

6. Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери.

1. Усі ми люб..мо нашу співучу та дзвінку українс..ку мову (*П. Тичина*). 2. Кожне слово — це ніби д..амантова нам..стинка на в..личезному разку нашої пр..багатої мови (*І. Цюпа*). 3. Українс..ка мова входить до першої двадцятки найб..гатших за словниковим складом мов світу (*Ю. Килимник*).

- У яких реченнях йдеться про красу української мови? У яких реченнях сказано про її багатство?

7. Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: у чому виявляється багатство української мови? Використайте виділені словосполучення.

Українську мову вважають однією з найбагатших мов світу.

Багатство мови виявляється передусім у **величезній кількості слів**. Виданий у 70-х роках минулого століття 11-томний «Тлумачний словник української мови» містить понад 134 тисячі слів. «Великий тлумачний словник сучасної української мови», 2009 року видання, зафіксував понад 250 тисяч слів. Однак цей

словник охоплює лише найуживаніші слова. Насправді їх набагато більше.

Нині колектив мовознавців готує новий «Тлумачний словник української мови». Він складатиметься з 20 томів. Уже вийшли з друку два томи цього видання.

В українській мові **безліч синонімів**, які дають змогу точно й вира́зно висловити будь-яку думку.

В українській мові існують **різноманітні способи словотворення**.

Наша мова має **стрункy та гнучкy граматичнy й синтаксичнy будовy**, тобто словозміну та будову речення, у ній обмаль винятків.

Отже, мовою нашого народу можна щонайточніше передавати і найскладніші наукові поняття, і найтонші відтінки переживань людської душі.

З газети «Слово Просвіти»

Уявіть, що вам потрібно виступити на засіданні мовного гуртка з доповіддю «Багатство української мови». Про що ви говоритимете? На основі тексту визначте чотири опорні думки свого виступу.

8. Прочитайте уривок із наукового тексту.

Особливості «говоріння», манеру ведення розмови передаємо українською мовою дуже різноманітно: *говорити, розмовляти, казати, промовляти, балакати, висловлюватися, мовити, ректи, глаголити, бесідувати, бубоніти, бурмотати, щебетати, воркувати, жебоніти, лепетати, цвенькати, просторікувати, белькотіти, варнякати, патякати, верзти, подейкувати, тарахкотіти, гугнявити, мимрити...*

Цей кількісно значний ряд слів — своєрідний вияв уваги українців до живого мовлення, а ще — свідчення потреби через слово схарактеризувати мо́вця, оцінити його поведінку й манеру мовлення, визначити особливості інтонування тощо.

За О. Сербенською

Виберіть із уривка слова, які ви вжили б, характеризуючи:
• змістовне, правильне й вишукане мовлення; • недосконале мовлення (зі змістовими, граматичними, орфоепічними недоліками).

- Складіть усно два речення, уживаючи подані в тексті синоніми.
- Зробіть висновок: яким роблять мовлення синоніми?

9. Прочитайте. Визначте стиль уривка. Дайте відповідь на запитання: як пов'язані мова і мовлення?

Розрізняють мовлення багате й бідне. Багатим мовлення називають тоді, коли в ньому зрідка повторюються ті самі слова, коли

урізноманітнена мовна структура. А це, у свою чергу, залежить від запасу мовних засобів (слів, їхніх синонімів, моделей словосполучень і речень, запасу інтонацій). Багатство мовлення людини залежить, по-перше, від знання нею мови, по-друге, від багатства мови, якою вона послуговується.

Багатство української мови забезпечує можливість висловити свої думки й почуття точно, вира́зно, образно. Проте необхідно бути обізнаним із різноманітністю граматичних форм слів і синтаксичних конструкцій (речень), навчитися граматично оформлювати думку відповідно до мети й умов спілкування. Важливо опанувати словниковий склад мови, що неможливо без уміння користуватися словниками.

Новий «Академічний тлумачний словник української мови» матиме дві **версії** — паперову та електронну. Очевидно, спершу кожний том буде представлено в Інтернеті, потім — у вигляді лазерного диска, а відтак черга дійде до книжкового багатотомника. Без нього цей благородний **проект** буде, ясна річ, не завершеним.

З журналу «Дивослово»

- Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком, поданим у кінці підручника.
- Для чого укладають словники? Які словники вам відомі? Яким словником ви користуєтеся найчастіше? Чому?
- Розкажіть про роль словників у житті школяра. Як ви вважаєте, навіщо потрібні словники дорослим людям?

10. Запишіть речення. У яких із них ідеться про милозвучність української мови? Які речення увиразнюють її багатство? Поясніть.

1. Процвітай, українська мово, заохочуй красою нас! Що багатший твій слів запас, легше вибрати влучне слово (*Д. Білоус*). 2. Тож співай, моя мовонько! Кажуть, ти солов'їна (*К. Стожук-Андрощук*). 3. Дбайливе ставлення до багатства рідної мови має привчити людину не стирати її барвистості, не обмежувати можливостей (*Б. Антоненко-Давидович*). 4. Безмежно багатою, гнучкою і досконалою стала наша мова під пером поетів і прозаїків (*І. Дзюба*).

- Визначте слова, ужиті в переносному значенні, витлумачте це значення. Як ви розумієте вислови «*багата мова*» та «*гнучка мова*»?
- У чому, на вашу думку, полягає дбайливе ставлення до мови?

11. Складіть і запишіть висловлювання на тему «Не бійтесь заглядати у словник!». У творчій роботі використайте матеріал попередніх вправ.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО МОВЛЕННЯ, ВИДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. СИТУАЦІЯ СПІЛКУВАННЯ

12. Перепишіть прислів'я, уставляючи замість крапок пропущене слово. Прочитавши подане нижче правило, витлумачте лексичне значення цього слова.

1. Слово до слова — зложиться ... . 2. Рідна ... — не полова, її за вітром не розвієш. 3. Без знання чужої ... сиди собі вічно вдома.

МОВА — це засоби, які використовують для спілкування.
Серед мовних засобів є такі:
- звуки (фонетичні засоби);
- слова (лексичні засоби);
- форми слів (морфологічні засоби);
- словосполучення і речення (синтаксичні засоби).

МОВЛЕННЯ — це спілкування за допомогою мовних засобів (слів, словосполучень, речень, текстів), тобто мови.

13. Прочитайте прислів'я та поміркуйте, про які види мовленнєвої діяльності йдеться в кожному з них. Готуючись до відповіді, скористайтеся схемою «Види мовленнєвої діяльності».

1. Слово вух шукає, щоб у них гніздо звити. 2. Скажеш — не вернеш, напишеш — не зітреш. 3. З розумним розговориться, що меду напиться. 4. Написаного сокирою не вирубаєш. 5. Хто багато читає, той багато знає. 6. Написав писака, що не прочита читака.

Прочитайте вголос і запишіть ті прислів'я, у яких ідеться одночасно про два види мовленнєвої діяльності.

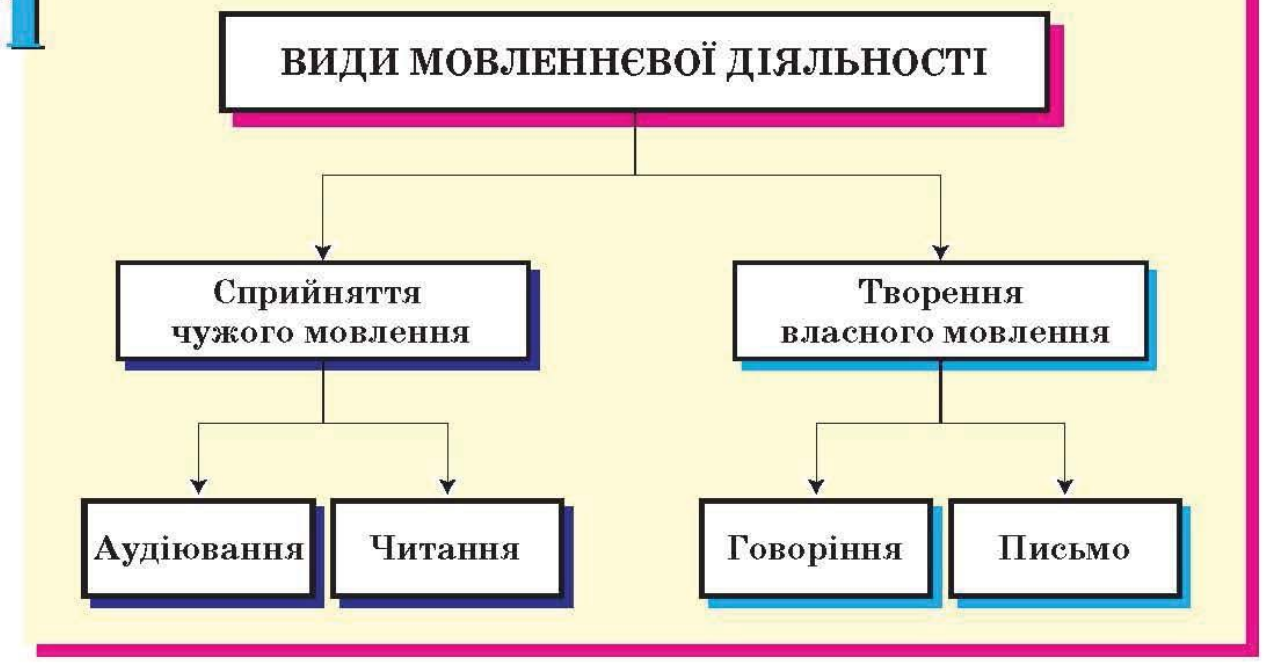

14. Прочитайте народну легенду. Поясніть, що дала чарівна квітка юнакові й чого позбавила його змія. Чи можливе мовлення без знання мови?

Знахар

Один хлопець у ніч на Івана Купала знайшов квітку папороті. Несе її додому, чує, що всі дерева, птахи і тварини розмовляють між собою, і він усе те розуміє. Це цвіт папороті дав йому чарівну здатність розуміти мову тварин і рослин.

З того часу став хлопчина знахарем. Кожна травинка розповідала йому, від якої недуги вона може зцілити. А пташки розказували, де яка трава росте.

Найбільше ліків знала стара й мудра змія, яка жила у скелі. Свої таємниці вона відкривала тільки молодим зміям.

Дізнався про це молодий знахар і почав учащати до скелі. Сховається серед каміння і слухає розмову між зміями.

Побачила якось стара змія хлопця, розгнівалася на нього і вкусила. Від її отрути знахар не вмер, але онімів. Та мову всього живого, як і раніше, розумів.

Блукав він якось лісом і почув щебетання двох пташок. Коліщя їхнього щебету були, як слова. Хлопець їх розумів.

— Чула, що царівна тяжко захворіла? — щебече перша пташка.

— Чула. Я знаю, як її вилікувати, — відповідає друга.

— А як? А як? — запитує перша.

— Завтра вранці випаде така роса, що всі недуги лікуватиме.

Наступного ранку німий хлопець змочив росою в роті — і знову зміг говорити. Набрав він чарівної роси, пішов до царського палацу і сказав цареві приготувати для хворої купіль. Накрапав у ту купіль роси. Скупалася царівна й одужала.

Вдячний цар хотів видати свою дочку за хлопця заміж. Та той бути царевим зятем не схотів, так і залишився знахарем. Багатьох людей той знахар вилікував, багатьом життя подовжив.

- Дайте відповіді на запитання: що таке *мовлення*? Як пов'язані між собою *мова* і *мовлення*?
- До якого виду мовленнєвої діяльності ви не вдавалися, виконуючи вправу?
- Доведіть, що текст легенди містить і монолог, і діалог.
- Які почуття охопили батька, коли його дочку було зцілено? Що відчували люди, яких вилікував знахар? Тлумачення слів, які називають ці почуття, відшукайте в поданому в кінці підручника Словничку назв почуттів.

Того, кому адресують мовлення, називають **адресатом мовлення**.

Того, хто висловлюється, — **адресантом мовлення**.

Умови, за яких відбувається спілкування, називають **ситуацією спілкування.**

15. Роздивіться подану на фо́рзаці підручника схему «Ситуація спілкування». Назвіть складники ситуації спілкування.

Готуючись до спілкування, треба обміркувати (спланувати):

- тему висловлювання;
- головну думку висловлювання;
- форму висловлювання (монологічну чи діалогічну, усну чи писемну);
- стиль висловлювання.

16. Поміркуйте, на що потрібно звернути увагу, щоб зорієнтуватися в ситуації спілкування, якщо ви хочете звернутися:

- до однокласника з проханням позичити вам орфографічний словник для виконання домашнього завдання;
- до керівника шкільного театрального гуртка з проханням дозволити вам узяти участь у виступі на Святі книжки.

- Складіть і розіграйте за особами діалог, можливий в одній із окреслених вище ситуацій спілкування.

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО

Ключові слова та поняття:

словосполучення; речення, граматична основа речення, члени речення; звертання, вставні слова; текст, тема тексту, головна думка тексту, заголовок

§ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

17. Утворіть словосполучення з поданих парами слів і запишіть їх. У кожному визначте головне і залежне слова.

Урок, мова; рідний, слово; навчатися, із, задоволення; за, новий, підручник; чіткий, правило; яскравий, ілюстрація; багато, таблиця; слухати, уважно; працювати, наполегливо; гарний, оцінка; чудовий, настрій.

- Як установити змістовий зв'язок між словами у словосполученні?
- Який зв'язок установлюється між словами у словосполученні за допомогою закінчення або закінчення та прийменника?

18. Прочитайте. Визначте словосполучення. Які слова словосполучень не утворюють?

Осінній день; сонячний і теплий; дерева та кущі; золоте листя; впали зненацька; дощові краплі; грім загримів; шарпає рвучко; злива налетіла; перехожі поховалися; напоїти землю; листя шелестить.

- У кожному зі словосполучень визначте головне і залежне слова.
- Із двома словосполученнями складіть і запишіть речення.
- Складіть вірш із такими римами: *налетіла — затремтіла*; *злива — щаслива.* Поясніть, із чого складаються віршовані рядки: зі словосполучень чи речень?

19. Прочитайте речення. Виділіть у кожному словосполучення. У словосполученнях визначте головне й залежне слова.

1. Осінь золотиста вже сміється листям (*В. Івасюк*). 2. Падає листочок з віт уже сухий. Що тобі шепоче вітер золотий? (*В. Сосюра*). 3. Така хороша осінь! Такий веселий ліс! Зелені віти сосон мереживом сплелись (*Н. Забіла*). 4. За моря в краї далекі відлетіли вже лелеки (*А. Житкевич*). 5. Перо жар-птиці у траві знайди! (*В. Затуливітер*).

- Чи утворюють словосполучення підмет і присудок? Чому?
- Дайте визначення реченню.
- За поданими нижче таблицями схарактеризуйте кожне речення.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ		
Розповідні	**Питальні**	**Спонукальні**
Містять повідомлення	Містять запитання	Містять заклик, наказ, прохання
Жовкнуть трави в полі. *К. Перелісна.*	Хто там заглядає у вікно? *Л. Силенко.*	Набери з криниці свіжої водиці. *Т. Коломієць.*

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ	
Окличні	**Неокличні**
Розповідні, питальні, спонукальні речення, що виражають емоційні переживання і вимовляються з окличною інтонацією	Розповідні, питальні, спонукальні речення, що не виражають особливих переживань і вимовляються спокійним тоном
Гарно в лісі восени! *Н. Стефурак*	Жовтіє трава на узліссі. *Г. Бойко*
Побачимось коли?! *Т. Майданович*	Чи бачив ти осінні луки? *Д. Білоус*
Дорожіть миттю, секундою! *Олесь Гончар*	Дозволь мені сказати слово. *Р. Іваничук*

20. Прочитайте. Укажіть речення розповідні, питальні й спонукальні. Яким є кожне з речень за емоційним забарвленням? У кожному реченні визначте головні члени речення.

1. Вересень золото сипле під ноги (*Т. Севернюк*). 2. Кленову гілочку торкни! (*Н. Стефурак*). 3. А зараз буде дощ! Примружилося небо (*О. Слоньовська*). 4. Як дощ січе! Як вітер свище! (*М. Рильський*). 5. Чи знаєте ви українську ніч? (*М. Гоголь*). 6. У душу зорі дивляться мені! (*В. Василашко*).

Що означають підмет і присудок? На які питання відповідають? Дайте визначення головним членам речення.

- Які є другорядні члени речення? Дайте кожному з них визначення.
- Запишіть останнє речення, підкресліть у ньому всі члени речення.

21. Прочитайте речення, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків. Перепишіть речення, підкресліть у них усі члени речення.

1. Сиплеться, осипається листя. Плаче і посміхається крізь сльози осінь (*М. Стельмах*). 2. Червонясте, золотисте опадає з кленів листя (*І. Блажкевич*). 3. Оголила темна осінь і дерева, і кущі (*В. Скомаровський*). 4. Світить, та не гріє сонце золоте (*Я. Щоголів*). 5. Водить осінь хороводи то із листя, то з дощів (*А. Качан*). 6. Осінь на узліссі фарби розбавляла, пензликом легенько листя фарбувала (*П. Осадчук*).

Визначте однорідні члени речення. Чи утворюють вони словосполучення? Чому?

- У виділених словах визначте орфограми. За потреби скористайтеся поданою на фо́рзаці підручника таблицею «Перелік основних орфограм».

22. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їхнє вживання. Однорідні члени речення підкресліть.

1. Ходить осінь золотиста жовтокоса багряниста (*Т. Корольова*). 2. Жовтіють граби і дуби вкривають листячком гриби (*Н. Стефурак*). 3. Виглядає так казково восени і парк і гай! (*Б. Чалий*). 4. Фарб таких немає ні влітку ні зимою (*О. Війтик-Ющук*). 5. Нарядилась осінь в дороге намисто золоте волосся розплела над містом кольорові фарби вийняла з кишені і малює осінь жовтім по зеленім (*М. Хоросницька*).

Розкрийте значення прислів'я «*Осінь сумна, та від її щедрості весело*». Уживайте однорідні члени речення.

- Поясніть лексичні значення слів *сум* і *радість*. Скористайтеся Словничком назв почуттів.

23. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Поясніть їхнє вживання.

1. Зникли птахи перелітні гуси іволги шпаки. 2. Стежка озеро стіжок усе в падолисті (*В. Скомаровський*). 3. Я нарву найкращих квіток купчаків жоржин леліток (*М. Стельмах*). 4. Чорнобривці айстри хризантеми ці рослини пишно цвітуть до самих морозів (*З довідника*). 5. Є на світі плоди і дерева незнані помаранчі цитрини кокоси банани виногради солодкі інжир і маслини. А для нас наймиліша — червона калина (*І. Коваленко*).

Що уособлює червона калина? Складіть про це речення з однорідними членами. Речення запишіть, підкресліть у ньому всі члени речення.

24. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте і підкресліть однорідні члени речення, поясніть розділові знаки при них. Назвіть складні речення, підкресліть у них граматичні основи.

1. Вітер плаче **вітер** віє дощ **осінній** дрібно сіє (*К. Перелісна*). 2. Вже **листопад** підкрався з-за дубів а гай **скидає** золоту перуку (*Л. Костенко*). 3. І пожовтіли і **принишкли** трави (*І. Коваленко*). 4. Там вітер сумно гомонить гойдає тихо голі віти голубить ніжно пізні квіти (*І. Коваленко*). 5. Темная діброва **стихла** і мовчить (*Я. Щоголів*). 6. Тече туман у **берегах** ріки **течуть** в тумані птиці над рікою (*Є. Гуцало*).

- Поясніть, як ви розумієте вислови *гай скидає золоту перуку* та *течуть в тумані птиці над рікою*.
- У виділених словах визначте орфограми.
- Поясніть відмінність між складними реченнями і простими. Скористайтеся таблицею.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ	
Прості	**Складні**
Мають одну граматичну основу	Мають дві або більше граматичних основ
Лісом дощик поблукав. *Г. Усач*	Лист жовтіє, з неба дощик сіє. *І. Блажкевич*

25. Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень. Які з речень прості, а які — складні? Поясніть, як ви їх розрізняєте.

1. Ішла осінь чорноброва. Зайшла вона до діброви (*Т. Коломієць*). 2. Ясен листя осипає, дуб нахмурений стоїть (*Н. Приходько*). 3. Вітер хмари вдаль несе над полями і шосе (*Марійка Підгірянка*). 4. Уже **зів'яли** всі осінні квіти. **Дерева** здійняли до неба віти (*Л. Вознюк*). 5. Ще недавно в небі синім пролітали журавлі, а сьогодні в **безгомінні** ходить осінь по землі (*О. Бродський*).

- Визначте орфограми у виділених словах.

26. Прочитайте. Запишіть лише складні речення. Розставте в них пропущені розділові знаки.

1. Ходять хмари в небі синім. Тихо вересень прийшов (*Н. Забіла*). 2. Ви чули як шумлять бори у вересневі вечори? (*А. Малишко*). 3. Темная діброва стихла і мовчить листя пожовтіле з дерева летить (*Я. Щоголів*). 4. Вересень трусить груші в садочку. Жовтень гаптує клену сорочку (*Ф. Петров*). 5. Вже побагряніло лис-

тячко на клені але на вербиці ще воно зелене (*О. Вітик-Ющук*).

- Обґрунтуйте розділові знаки в кінці виписаних речень.
- Укажіть речення, ускладнене однорідними членами.

Нещодавно в нашій країні було започатковано конкурс фотографій і малюнків «Я люблю Україну!». Роздивіться одну із надісланих на конкурс робіт (автор *В. Соловйов*). Розкажіть, що на ній зображено. Уживайте прості та складні речення. Проведіть конкурс фотографій у своєму класі або школі.

§ 2. ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА ТА СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ

27. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте в кожному звертання. Що називається звертанням?

1. Ти справжній лицар, сину! Ти вславиш Україну! (*І. Малкович*). 2. Ми ж, моя матінко, козацького роду (*Марко Вовчок*). 3. Люби, дитино, землю цю прекрасну! (*С. Круліковська*). 4. Україно! Я твоя дитина, крапелька великого Дніпра! (*М. Рильський*). 5. Розкажи мені, сивий діду, про твої пережиті дні (*Д. Загул*).

- Визначте звертання непоширені й поширені. Поясніть відмінність між ними.
- Поясніть розділові знаки при звертанні.
- Якими частинами мови виражені звертання в поданих реченнях?

28. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Соловейку маленький в тебе голос тоненький! (*Народна творчість*). 2. Умий личко перепеличко! (*О. Довгий*). 3. Перепілко в цій долині хазяйнуєш ти. Тож дозволь нам по стежині поле перейти! (*А. Качан*). 4. Журавлику мій сірий ти вже летиш у вирій? (*Т. Майданович*). 5. Куди ви летите мої високі птиці? (*Б. Олійник*).

- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.
- Визначте вид кожного речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням.

29. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка. Назвіть звуки, що чергуються. Якими літерами позначають ці звуки на письмі?

1. Поговори зі мною, (друг)! (*С. Йовенко*). 2. Стій, (козак), постривай, шляху в людей попитай. 3. Не клюй, (птах), ягід із калини (*Народна творчість*).

Обґрунтуйте вживання розділових знаків при звертанні.
Підкресліть члени речення. Чи є звертання членом речення?
Пригадайте, які звертання називають риторичними. Яка їхня роль у мовленні?

ПІДКАЗКА

Риторичне звертання — це звертання до відсутніх людей, предметів або явищ природи. Наприклад: *Чом твоє,* ***вербичко****, посмутніло личко?* (Н. Поклад). *Горнусь до тебе,* ***Україно*** (Л. Гавриленко).

30. Ознайомтеся з таблицею. У поданих після неї реченнях визначте звертання і вставні слова. Перепишіть речення, підкресліть у них усі члени речення.

СЛОВА, ЯКІ НЕ Є ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ	
ЗВЕРТАННЯ	**ВСТАВНІ СЛОВА**
Слово (сполучення слів), яке називає того, до кого звертаються з мовленням	Слово (сполучення слів), що виражає ставлення мовця до висловлюваного ним
Мамо, про що ти мовчиш? *П. Перебійніс* Не стій, **мати,** коло хати. *А. Малишко* Чи впізнаєте мене, **люди добрі?** *М. Коцюбинський*	**Здавалось,** папороті цвіт я відшукала. *Л. Забашта* Я мислю, **отже,** існую. *Р. Декарт* Я його зустрічав, **безперечно.** *О. Влизько*

1. Може, ми зустрінем осінь золоту? (*І. Коваленко*). 2. **Вересню** мій, веслами весело греби. Ждуть тебе на **березі** з кошиком гриби (*Б. Олійник*). 3. А листопад, на диво, розіслав зелений килим (*С. Охріменко*). 4. Де, джмелику, ти зиму зимував? (*В. Бровченко*). 5. Кажуть, у степу є криниці (*В. Яринич*).

Визначте риторичні звертання.
У виділених словах визначте орфограми.

31. Проаналізуйте таблицю. Прочитайте речення, визначте в них вставні слова. З'ясуйте значення кожного.

ВСТАВНІ СЛОВА (СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ) МОЖУТЬ ВИРАЖАТИ АБО ВКАЗУВАТИ НА:	
Упевненість	*звичайно, безперечно, без сумніву, безумовно, правда, справді, певна річ*
Невпевненість	*може, можливо, може бути, мабуть, певно(е), здається, очевидно*
Джерело повідомлення	*по-моєму, кажуть, на думку..., за свідченням ..., як відомо, як зазначено ..., за повідомленням ...*
Емоційну оцінку повідомлюваного	*на щастя, на жаль, на диво, на сором, дивна річ, як навмисне*
Повторюваність дії в минулому	*було, бувало, як завжди*
Порядок викладу думок, вирізнення основного	*по-перше, по-друге, отже, таким чином, нарешті, значить, виявляється*
Увічливість	*будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте*
Привернення уваги	*уявіть собі, зрозумійте, зверніть увагу, вірите, власне, між нами кажучи*

1. Від щастя, кажуть, кругом голова (*Г. Чубач*). 2. Життя, як відомо, — наймудріший учитель (*М. Адаменко*). 3. Проста, **здається** думка, але цінна (*В. Крищенко*). 4. І, повірте, щось зі мною скоїлося незбагненне (*Є. Гуцало*). 5. Будь ласка, не **дивуйтесь** тому диву (*Л. Куліш-Зіньків*). 6. Це наснилося, можливо, чи **привиділось** мені (*П. Перебийніс*).

Визначте орфограми у виділених словах. Поясніть написання цих слів.

Визначте речення, що містить назву почуття. Витлумачте його суть, за потреби зверніться до Словничка назв почуттів.

32. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте звертання і вставні слова.

1. Спасибі предки за духовний спадок (*Л. Костенко*). 2. Я знаю юначе що серце козаче тобі від природи дано (*В. Дворецька*). 3. Дивлюсь як зірка гасне у імлі. Навколо неї мабуть є планети (*І. Коваленко*). 4. Гарний хлопець з іншої планети може завтра в гості прилетить (*Л. Костенко*). 5. Куди ж ми люди добрі ідемо? (*А. Михайлевський*). 6. Люди сідайте будь ласка за стіл великодній (*В. Дворецька*).

Поясніть, що виражають або на що вказують ужиті в реченнях вставні слова.

Як ви розумієте вислів *духовний спадок*?

33. Із поданими словами і словосполученнями складіть і запишіть речення, у яких вони виступали б то в ролі звертань, то в ролі членів речення.

ЗРАЗОК *Львове, хоч трішки мене зрозумій (В. Симоненко).*
На жаль, я не бував у Львові (І. Шишов).

Київ, місто моє, столиця, рідне слово.

Доведіть, що всі звертання у складених реченнях є риторичними.

34. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Учись людино у **землі** добра святого щедрості й любові (*І. Савич*). 2. Зійди сонце під моє віконце та засвіти ясно (*Леся Українка*). 3. **Справді** сонце встало і оглядало світ (*М. Коцюбинський*). 4. Люди в радості й горі ми потрібні одне одному! (*М. Томенко*). 5. Мабуть від учителя я взяв **святу** любов до книжки (*І. Драч*).

У виділених словах позначте орфограми.

Уявіть, що люди раптом забули всі імена, тому в мовленні перестали вживати звертання. Як це позначилося б на спілкуванні? Зробіть висновок про роль звертання в мовленні.

Складіть казку «Ранок без звертань». Розкажіть її однокласникам.

§ 3. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

35. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте пряму мову і слова автора.

1. Гостям українці кажуть: «Ласкаво просимо!» 2. «Я хочу Вас зрозуміти», — промовляють люди, коли хочуть порозумітися. 3. «Добрий день! Здрастуйте!» — вітаються школярі з учителем. 4. При прощанні дорослі й діти кажуть: «До побачення!»

На що вказують слова автора, якими супроводжується пряма мова?

36. Прочитайте, визначте пряму мову і слова автора. Поясніть уживання розділових знаків. Перепишіть. Накресліть схеми речень.

1. Мені шепоче рідна Україна: «Ти до землі всім серцем прихились» (*І. Гончар*). 2. «Козацькому роду нема переводу!» — співають в народі давно (*В. Дворецька*). 3. Козаки часто повторювали: «Над усе бережи честь!» (*З журналу «Культура та життя»*). 4. «Чи ж буває Вкраїна без верби і калини?» — дивуються наші земляки (*В. Супруненко*).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ	
А: «П».	Осінь каже: «Я все розфарбую» (*Народна творчість*).
А: «П!»	А я сказав журавлику: «Мене не забувай!» (*М. Сингаївський*).
А: «П?»	Питають друзі: «Що шукаєш ти?» (*А. Малишко*).
«П», — а.	«Беріть черешні», — звернувся хлопчик до Богдана (*М. Стельмах*).
«П? (!)» — а.	«Куди ти йдеш?» — журилась мати (*А. Семенюк*).

37. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. А мати кличе нас **Дивіться** діти он воду із Дніпра **веселка позича** (*А. Малишко*). 2. Я тобі і небо сину **прихилила** б каже мати (*М. Познанська*). 3. **Приїжджай** Михайлику і книжку гарну **привозь** попрохала дівчина (*М. Стельмах*). 4. Здорові були пробасив Василь (*О. Миронюк*).

- Визначте в реченнях звертання. Поясніть, чому вони часто вживаються в реченнях із прямою мовою.
- Як ви розумієте вислів *прихилити небо?*
- У виділених словах позначте орфограми.

38. Прочитайте речення. Усно перебудуйте їх на речення з прямою мовою. Новостворені речення вимовте з належною інтонацією.

1. Мати каже, що найбільше див у світі робиться на світанні (*М. Стельмах*). 2. І сонечко тихенько запитало, чи тепло у душі моїй сьогодні (*О. Омельченко*). 3. Колись люди говорили, що наша земля наповнена молоком і медом (*І. Захарченко*). 4. Із гордістю сина кажу я про те, що мати моя — Україна (*М. Луків*).

- Які слова вам довелося пропустити?
- Витлумачте суть почуття *гордість*. Доберіть до цього слова синонім. Звіртеся зі Словничком назв почуттів.

Уявіть собі, що комп'ютер і книжка засперечалися: хто з них потрібніший людям? Складіть і розіграйте діалог між ними.
Уживайте репліки, побудовані у формі роздуму:
теза — доказ — висновок.

39. Прочитайте мовчки. Визначте, скільки осіб бере участь у спілкуванні. Як називається спілкування двох або більше осіб? Як називається висловлювання кожного співрозмовника?

I. — Що в тебе болить, яблунько?

— А... нічого... Тільки ось цей листочок, що не хоче падати (*Г. Кирпа*).

II. — Хлопчику, що ти робиш на дереві?

— Та одне яблуко впало, я хочу повісити його на місце (*Народна творчість*).

Поміркуйте, чи є діалог різно́видом прямої мови. Обґрунтуйте свою думку.

Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

40. Речення з прямою мовою запишіть у вигляді діалогів.

1. «Чим ви, хлопці, дома втираєтеся?» — «Батько — рукавом, мати — подолом, а я на печі так сохну!» 2. «Хто винен?» — «Невістка». — «Так її вдома нема!» — «Так он її **плахта** висить!» (*Народна творчість*). 3. «Де голки́ твої розкішні?» — запитали Їжака. Каже той: «Служу у Вовка на посаді колобка» (*За Г. Єлишевичем*).

Відшукайте в Тлумачному словничку лексичне значення виділеного слова.

41. До поданих етикетних формул доберіть із довідки синонімічні. Складіть і розіграйте попарно діалог «В універмазі» (або «У поїзді»). Використайте утворені синонімічні ряди.

Спасибі, будь ласка, прощавайте, вибачте.

ДОВІДКА

Дякую (дуже вдячний). Про́шу́ вас. Бувайте, до побачення (до зустрічі, на все добре, бувайте здорові, ходіть здорові, з Богом). Перепро́шую (про́шу вибачити, даруйте).

42. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Свиня говорила Коли б мені крила то я б полетіла в блакить (*Г. Бойко*). 2. З кутка Павук до Мухи шепотів Я так тебе обняти би хотів (*Д. Молякевич*). 3. З трибуни присягалася Лисиця Нехай з курей ніхто більш не боїться (*П. Красюк*). 4. Вовки в нас цілі Вівці ситі Ведмідь зазначив у річному звіті. 5. Ми в колективі дружнім жить не проти перемовлялись між собою Шпроти (*С. Коваль*).

Поясніть уживання великої літери.

Позначте в словах вивчені орфограми.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що називається словосполученням?
- Як визначити у словосполученні головне і залежне слова?
- Чому словосполучення не утворюють підмет і присудок? Однорідні члени речення?
- Що називається реченням? Наведіть приклади речень.
- Які є речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням та будовою? Накресліть і заповніть у зошитах таблиці, аналогічні тим, що їх подано в підручнику. Приклади видів речень за метою висловлювання доберіть із художньої літератури, за емоційним забарвленням — із газетних текстів, а за будовою — складіть самостійно.
- Які розділові знаки ставлять у кінці речень? Від чого залежить вибір розділового знака?
- Що становить граматичну основу речення? Наведіть приклади.
- Які члени речення називають однорідними? Складіть і запишіть кілька речень з однорідними членами про ваші враження від літніх канікул. Поясніть розділові знаки в кожному з них.
- Яка роль у мовленні звертань? Наведіть приклади речень зі звертаннями.
- Роздивіться репродукцію картини Н. Старовойтової. Уявіть, що її героїня ожила. Як би ви звернулися до неї? Доберіть кілька варіантів звертання.
- Для чого в мовленні вживають вставні слова? Наведіть приклади.
- Складіть монолог про улюблену книжку, використовуючи вставні слова. У монолозі поясніть, чому саме ця книжка вам подобається, як ви вибираєте книжки для читання.
- Складіть і розіграйте діалог між однокласниками, які зустрілися після літніх канікул. Використовуйте в репліках звертання та вставні слова.

Надія Старовойтова.
Гуцульська осінь

§ 4. ТЕМА І ГОЛОВНА ДУМКА ТЕКСТУ. МІКРОТЕМА, ТЕМАТИЧНЕ РЕЧЕННЯ. БУДОВА ТЕКСТУ: ЗАЧИН, ОСНОВНА ЧАСТИНА, КІНЦІВКА. СТИЛІ І ТИПИ МОВЛЕННЯ

ТЕКСТ — це група речень, об'єднаних темою та головною думкою.

Тема тексту — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться.

Кожен текст складається з кількох змістових частин, кожну з яких утворено з кількох речень. Така змістова частина тексту становить ***абзац***. Кожен абзац починають записувати з нового рядка із відступом. При читанні паузи між абзацами роблять довші, ніж між реченнями.

Речення абзацу за своїм змістом нерівнозначні. Те з них, яке передає основний зміст абзацу (**мікротему**), називається **тематичним**.

Таким чином, кожна з мікротем тексту є частиною його загальної теми. Стисло й чітко сформульована мікротема — це **пункт плану тексту**.

Головна думка тексту — те, заради чого створено текст (задум його автора), те, до чого він закликає, що схвалює, що заперечує, від чого застерігає, тобто висновок, який випливає зі сказаного або написаного.

Здебільшого текст має **заголовок**, який виражає його тему або головну думку.

43. Прочитайте. Визначте тему тексту. Перепишіть текст, поділяючи на абзаци. В кожному з абзаців визначте тематичне речення, підкресліть його.

В Україні вірили, що лелека приносить щастя оселі, біля якої він збудував гніздо. Господаря такої оселі шанували в селі. Якщо лелече гніздо поруйнують, у родині могла статися біда. Тому гнізда лелек оберігали. Щодо походження лелеки існувало чимало

легенд. Одна з них стверджує, що колись лелека був чоловіком. Бог позбирав у мішок усіх гадів і послав лелеку кинути лантух у море. Дорогою лелека поцікавився, що ж він несе. Гади вислизнули на волю й порозлазилися землею. Бог перетворив чоловіка на лелеку й наказав збирати жаб, гадюк та вужів. Лелека має чимало народних назв. У різних місцевостях його називають чорногузом, бусолом, веселиком.

З кн. «Українська міфологія»

- Укажіть складні речення, поясніть у них розділові знаки.
- Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених однорідними членами.
- Доберіть до тексту заголовок. Поясніть, що він виражає: тему тексту чи його головну думку.
- Визначте мікротеми тексту. Складіть і запишіть його план.

Текст має таку будову: зачин (початок), основна частина й кінцівка.

Зачин готує до сприйняття того, про що йтиметься в тексті.
В **основній частині** розкривається тема тексту (його зміст).
Кінцівка — це завершення тексту, своєрідний підсумок усього висловленого.

44. Прочитайте. Визначте тему тексту та його головну думку.

Іду вчора центром розпеченого кам'яного міста. Аж раптом зі скверу як обвіє мене лагідний польовий вітер! При самому тротуарі, у всій своїй сонячній красі підняв угору золоту голову одинокий соняшник!

— Де ти тут узявся? — сварю його, дурненького.

— Як де? Виріс!

— Та ж тут місто. Тобі тут шию будь-хто може скрутити.

— А хіба ми вибираємо, де рости? Навесні тут жінка продавала насіння і трохи розсипала. То птахи все видзьобали, а мене під камінчиком не знайшли, і так я знайшовся.

Назавтра йду — стоїть мій соняшник, зеленіє, золотіє. І так на душі стало радісно!

Р. Дідула

- Доберіть до тексту заголовок.
- Визначте зачин (початок) тексту і його кінцівку. Доведіть, що в тексті поєднано монолог і діалог.
- Визначте стиль тексту. Скористайтеся схемою «Стилі мовлення», поданою на форзаці підручника.

45. Прочитайте. Визначте стиль кожного висловлювання. Скористайтеся схемою «Стилі мовлення», поданою на форзаці підручника.

I. Соняшник — рослина з родини складноцвітих, основна олійна культура в Україні. Батьківщина соняшнику — південна частина Північної Америки. У Європу насіння рослини привезли іспанці в XVI ст. Тоді в неї були дрібні численні кошики суцвіття, дрібне насіння, і вирощували її як декоративну. У результаті відбору було виведено врожайні сорти соняшнику — одностеблові, з великими насінинами в крупних кошиках і з високим вмістом олії в насінинах.

З енциклопедії природознавства

II. Сонях виріс на осонні вільно і розлого.
Одягнув чубатий сонях бриля золотого.
Вийшла осінь із діброви — сонях похилився.
Бриль за обрій вечоровий сонцем покотився.

В. Бойченко

Геннадій Польовий.
Соняшник із райдугою

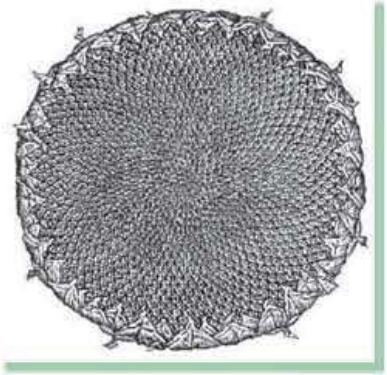

Яків Гніздовський.
Соняшник

III. Соняшник — один із символів України. Який же він гарний на тлі ясно-блакитного неба поряд із золотом пшениць! Яка розкішна золота його голова, що не стомлюється радісно кивати сонечку з ранку до вечора! Соняшник — уособлення нестримного потягу українців до сонячного світла й тепла.

З журналу «Соняшник»

IV. — Сусідко! Гей, сусідко! Чому ви не поставите між соняшників опудало? Горобці ж насіння повипивають!

— А нащо опудало? Я сама цілісінький день на городі.

Народна творчість

Роздивіться зображення соняшників. Яке з них є найдоречнішим для ілюстрування тексту наукового стилю? Художнього стилю? Поясніть.

Доберіть репродукції картин, фотографії, рекламні листівки із зображеннями соняшників та організуйте в класі виставку «Соняшники України». Підготуйте два тексти для екскурсовода — у науковому та художньому стилях, використавши подані в підручнику тексти.

46. Усно складіть текст у художньому стилі на тему «Соняшник — син Сонця». Простежте, щоб у висловлюванні були зачин і кінцівка.

47. Роздивіться схему «Типи мовлення» на форзаці підручника. Прочитайте висловлювання, визначте, до якого належить кожне з них. Свою думку обґрунтуйте.

I. Колись давно в одній далекій країні жила жінка. Мала вона три дочки. Пройшли роки, підросли дівчата, повиходили заміж, кожна мала своє господарство. Занедужала стара мати. Послала свою сусідку-чарівницю до старшої дочки́, щоб та прийшла. Дочка́ ткала полотно і не захотіла прийти. Розсердилася чарівниця, зробила її павуком і сказала: «Ось тобі кара: тчи все життя!»

Пішла чарівниця до другої дочки. І та була зайнята роботою: мила посуд, тому не пішла до матері. «Ти будеш черепахою», — вирішила чарівниця.

Пішла вона до третьої дочки, яка також була за роботою. Але як почула, що мати хвора, швидко все залишила і побігла до рідної домівки.

Прожила ця дочка́ довгі роки щасливо, а в глибокій старості стала золотою бджілкою. Літає вона над медоносними полями, над далекими лісами, але завжди повертається до рідного вулика.

Народна легенда

II. Довжина тіла робочої бджоли — 12–14 мм, приблизна вага — 100 мг. Тіло бджоли вира́зно поділяється на голову, груди й черевце, рухомо з'єднані між собою. На боках голови — пара складних очей, а на тім'ї — троє простих очей. Поверхня складних очей складається з кількох тисяч дрібних шестикутних пластинок — фасеток, які зрослися між собою. Знизу на голові бджоли — вусики й хоботок.

Ззовні все тіло бджоли вкрите твердим панциром, утвореним з особливої речовини — хітину. На задніх ніжках у робочих бджіл є

так звані щіточки й кошики (заглиблення) для збирання та перенесення пилку.

З енциклопедії природознавства

III. Пасічництво вважали ремеслом шляхетним, через те люди з низькою душею зазвичай ним не займалися. Праця біля бджіл вимагала великого досвіду й уміння, тому пасічниками найчастіше були літні люди, поважані на селі особи.

Якби всі люди були як бджоли, то край наш прекрасним медоносом став би, а Україна — могутньою державою з прекрасним і багатим життям.

За Г. Медведчук

- Складіть розповідь «Як я вітав мого товариша (по́другу) з днем народження». Використайте народні вислови *«вашими устами та мед пити», «передати куті меду», «як медом по губах».*
- Що бджола уособлює для українця? Відповідь побудуйте у формі роздуму: «*Українці вважають бджолу ..., тому що ...*».
- Уявіть, що привітати вас із днем народження прилетіла чарівна бджілка. Пофантазуйте і складіть опис комашки-чарівниці.

Важливою ознакою тексту є його зв'язність. Вона виявляється в тому, що кожне наступне речення, з одного боку, будується на основі речення попереднього, вбираючи в себе його частину, а з іншого боку, — містить нову інформацію.

Таким чином, речення в тексті ніби поділяється на дві частини. Одна частина (слово, словосполучення), що повторює вже відому з попереднього речення інформацію, називається «**відомим**». Інша частина речення (слова, словосполучення), що передає нову інформацію, називається «**новим**».

Найчастіше «відоме» стоїть на початку речення, «нове» — у кінці. Проте «відоме» й «нове» можуть мінятися місцями.

48. Перепишіть уривок. У кожному реченні літерами В і Н над відповідними словами позначте «відоме» і «нове» (у першому реченні позначають тільки «нове»).

Кріт живе в землі. Для життя під землею пристосовані його могутні лапи. Вони мають міцні кігті та вивернуті назад долоні. Дужими долонями кріт прокопує в землі галереї. Мандруючи ними, тварина поїдає підземних комах.

За Ю. Дмитрієвим

Поясніть, яка роль у зв'язному тексті «відомого», а яка — «нового».

Між собою речення в тексті можуть поєднуватися двома типами зв'язку: **послідовним** (ланцюговим) або **паралельним**.

За послідовного зв'язку кожне наступне речення пов'язане за змістом із попереднім. Такий зв'язок можна увиразнити схемою:

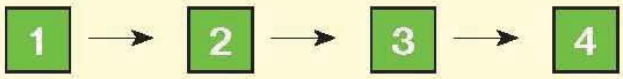

За паралельного зв'язку два або кілька речень за змістом пов'язані з одним реченням. На схемі це можна показати так:

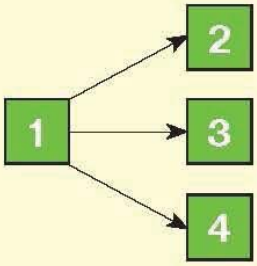

За послідовного зв'язку речення можуть поєднуватися між собою займенниками, синонімами, лексичними повторами, сполучниками.

49. Прочитайте байку давньогрецького мудреця Езопа. Якими лексичними засобами — займенниками, синонімами, повторами слів, спільнокореневими словами — пов'язані між собою речення, поєднані послідовним зв'язком? *(Слова, що є засобами зв'язку, виділено.)*

Лев і Миша

Лев спав. **По ньому** бігала Миша. Звір прокинувся, зловив і хотів з'їсти маленьку **Мишу**. **Мишка** почала благати відпустити її. **Тваринка** обіцяла віддячити за подароване життя. Засміявся Лев і відпустив **її**.

Невдовзі звіролови спіймали Лева й мотуззям прив'язали до дерева. Почувши **його** стогін, прибігла Миша. **Вона** перегризла мотузок.

Навіть мала й слабка істота здатна віддячити за добро.

Поясніть уживання великої літери.

- Яких відомих в Україні та світі байкарів ви знаєте?
- Поясніть, що таке *вдячність*. За потреби зверніться до Словничка назв почуттів.

Основні ознаки тексту такі:
- пов'язаність речень за змістом (темою);
- наявність головної думки;
- розвиток змісту й головної думки;
- зв'язок речень між собою за допомогою займенників; синонімів; повторів слів; спільнокореневих слів; сполучників.

50. Складіть і запишіть казку про пригоди комп'ютерної Миші, яка посварилася з Монітором *(обсяг — 7–8 речень)*. **У тексті казки використайте звертання, вставні слова та пряму мову.**

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

51. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос за особами. Визначте його тему й головну думку. З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.

Добрий лісоруб

Прийшов якось чоловік у ліс по дрова. Вибрав березу, підняв сокиру. Тут берізка заговорила жалісно:

— Не рубай мене! Мої дітки-паростки плакатимуть, якщо мене не стане!

Підійшов чоловік до дуба. Почав дуб просити:

— Дай мені ще пожити на світі! Жолуді мої ще не дозріли й не годяться на насіння. Як же виростуть дубові ліси?

Замислився чоловік: «От диво! Ліс живе, ліс думає. У кожного дерева свій розум, у нас із ним одна мова. Кожне дерево знаходить мудрі й переконливі слова. Духу не вистачає його скривдити!»

Тут із хащів вийшов дідок із довгою зеленою бородою. Лагідно глянув на чоловіка й сказав:

— Спасибі тобі, що не знищив моїх дітей! Це принесе тобі щастя. Віднині все, що потрібно, у тебе буде. Дивися лише, щоб твої бажання не стали надмірними.

Олексій Макаренко. Без назви

Попрощався Лісовик і зник.

Жив той чоловік заможно і щасливо до кінця своїх днів. І діти його були щасливі, й онуки, бо ніколи не кривдили нічого живого.

Та якось правнукові доброго лісоруба запраглося, щоб Сонце спустилося з неба й погріло йому спину. Розгнівалося Сонце на таку його дурість і спалило нахабу промінням.

Того нещасливого дня гаряче проміння так налякало дерева, що ті оніміли навіки. Відтоді люди не чули від них жодного слова.

- Поясніть значення вислову *втратити спільну мову*. Чи можна втратити спільну мову з природою? У чому це виявляється?
- Назвіть почуття, які викликали прохання дерев у лісоруба. Яке почуття викликали забаганки лісорубового правнука в Сонця? Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- Складіть і запишіть план тексту казки. Усно перекажіть за ним казку.
- Роздивіться ілюстрацію. Пофантазуйте і розкажіть, що на ній зображено. Доберіть кілька варіантів назв.

52. Складіть і запишіть висловлювання на тему *«Шум листя — то мова моєї землі»* **в художньому стилі.**

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що таке текст?
- Що таке тема тексту і його головна думка?
- Яку частину тексту називають зачином? Що таке кінцівка тексту?
- Які основні ознаки тексту?
- Що забезпечує зв'язність тексту?
- Якими засобами поєднуються в тексті речення за послідовного зв'язку?
- Які є стилі мовлення? У якій сфері життя суспільства використовують кожен із них? Доберіть приклади висловлювань наукового і художнього стилів.
- Які типи мовлення вам відомі? Як практично їх розрізнити? Поясніть на прикладах, дібраних самостійно.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. СКЛАДАННЯ ОГОЛОШЕННЯ

53. Прочитайте оголошення. Які з них можна, на вашу думку, помістити на дошці інформації? Які не можна і чому?

Гурток природолюбів буде працювати в четвер. Про місце зустрічі спитати у вахтера.

Хто знайшов чужого собаку, приведіть і віддайте.

Сергій

Увага!

12 вересня в кабінеті 32 відбудеться заняття гуртка юних природолюбів. Початок о 14 годині. Запрошуються учні 6-х класів.

Керівник гуртка

Оголошення

Загубилося щеня породи спаніель, сірої масті. На спині має дві чорні плями. На нашийнику напис «Джек».

Того, хто знайшов собаку, просимо привести його на адресу: вул. Райдужна, 10, кв. 5.

Родина Петренків

- Де, крім дошки оголошень, розміщують таку інформацію?
- Якого змісту оголошення вам траплялися?
- Які оголошення ви читаєте у своїй школі? Яких подій шкільного (класного) життя вони стосуються?

54. Прочитайте. Дайте відповіді на запитання: яка мета оголошення? Що має бути відображено в оголошенні? У якому стилі потрібно складати текст оголошення?

Оголошення — діловий папір, який повідомляє, оповіщає про щось. Текст оголошення має відображати таке:

- закличність через заголовок (Оголошення) або звернення (Шановні друзі! До уваги школярів! Увага!);
- визначення адресата повідомлення;
- календарну дату, час і місце проведення заходу;
- виклад суті заходу;
- підпис: хто склав оголошення.

Текст оголошення складають в офіційно-діловому стилі.

Як ви розумієте вислови *ділове спілкування*; *діловий папір*?

Офіційно-діловий стиль мовлення відображає потреби ділового спілкування між державами, установами, організаціями, членами суспільства.

У писемній формі діловий стиль використовують в оформленні **ділових паперів**.

Є чимало ділових паперів, які кожному доводиться складати не один раз у житті. Це — *оголошення, план роботи, заява, розписка, доручення, протокол*. Ділові папери складають відповідно до встановленої для кожного з них форми (стандарту) в офіційно-діловому стилі.

Офіційно-діловому стилю мовлення властиві такі ознаки:

- точність, логічність, ясність, стислість у викладенні думок;
- уживання слів тільки в прямому значенні;
- уживання спеціальних слів (термінів), зазначення дат і цифр;
- використання усталених мовних зворотів;
- відсутність індивідуальної манери викладення думок та емоційно забарвлених слів.

Лексичні значення слів *індивідуальний* та *емоційний* з'ясуйте за Тлумачним словничком у кінці підручника.

55. Я — РЕДАКТОР! Роздивіться таблицю та запам'ятайте, яких помилок потрібно уникати в текстах офіційно-ділового стилю.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Оголошення	~~*Об'ява*~~
Надсилати на адресу	~~*Посилати за адресом, по адресу*~~
Мешкати за адресою	~~*Мешкати за адресом, по адресу*~~
Вхід вільний	~~*Запрошуються всі бажаючі*~~
Передплата на газети й журнали	~~*Підписка на газети й журнали*~~

Запишіть речення, виправивши помилки.

1. В об'яві йшлося про те, що підписка на газети триватиме до кінця місяця. 2. Свої пропозиції присилайте за адресом редакції. 3. На виставку запрошуються всі бажаючі.

56. Складіть і запишіть оголошення про очікувану у вашій школі подію (*відкриття виставки осінніх квітів, проведення шахового турніру, день самоврядування*).

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Ключові слова та поняття:

лексичне та граматичне значення слова;
власне українські й запозичені слова; архаїзми, історизми, неологізми;
діалектні слова; професійні слова й терміни; фразеологізми

ЛЕКСИКА — це сукупність слів мови, її словниковий склад.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ — це розділ науки про мову, що вивчає лексику.

Слово має лексичне значення. Це зміст слова — те, що воно називає.

Лексичне значення слова не слід сплутувати з його граматичним значенням. Граматичне значення вказує на належність слова до певної частини мови та його граматичні ознаки.

57. Прочитайте. Витлумачте лексичні значення виділених слів. Який розділ науки про мову вивчає слова, їхнє значення, походження й уживання?

1. Слова — як **крила** ластівки, вона їх не почуває, але без них не може злетіти (*Ю. Мушкетик*). 2. Не знаючи слів, ти не зможеш **пізнавати** світ (*Конфуцій*). 3. Не існує таких звуків, кольорів, думок, для яких не було б у мові **влучних** слів (*К. Паустовський*).

- Якою мірою ефективність спілкування пов'язана з кількістю відомих мовцеві та вживаних мовцем слів?
- Як ви розумієте вислів *доцільне вживання слова*?
- Розкажіть про зображене на фотографії. Чи легко вам було добирати слова до своєї розповіді? Чому?

§ 5. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЇХНІМ ПОХОДЖЕННЯМ: ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКІ Й ЗАПОЗИЧЕНІ (ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ) СЛОВА

За походженням слова української мови поділяють на дві групи:

- ***власне українську лексику*** (незапозичені слова);
- ***запозичені слова***.

Серед незапозичених слів розрізняють:

- ***спільні для багатьох слов'янських мов***: *земля, небо, вода, сестра, брат, давній, говорити*;
- ***властиві тільки українській мові (власне українські слова)***: *галявина, збагнути, мрія, кмітливий, либонь, линути, мабуть*.

У власне українських словах уживаються такі суфікси:

- ***-ин(а), -ин(и), -анин(а), -янин(а)***: *годи́на, відвіди́ни, бі́ганина, стріля́нина*;
- ***-ець***: *кравець, промовець*;
- ***-к(а)*** (для жіночого роду): *вчителька́, лікарка́*;
- ***-ень***: *красе́нь, велете́нь*;
- ***-ань***: *здорова́нь, горба́нь*;
- ***-ищ(е)***: *дни́ще, гори́ще*;
- ***-уват(ий), -овит(ий), -езн(ий)***: *білува́тий, грошо́витий, старе́зний*;
- ***-янн(ий), -есеньк(ий), -юсіньк(ий)***: *незрівня́нний, чорне́сенький, малю́сіньки́й*.

Запозичені слова становлять приблизно десять відсотків від словникового складу української мови. Це слова, запозичені зі слов'янських мов (*візерунок, кепський, ґудзик, завзятий, хлопець* — з польської; *парубок, праця, прудкий, бажати, клопіт, невіглас, цікавий* — із чеської) та неслов'янських (*Біблія, ікона, ангел, демократія, театр* — із грецької; *джентльмен, футбол, спортсмен, вокзал, гумор, долар, Інтернет* — з англійської; *палац, пальто, газета, капелюх, тріо, квартет, соло* — з італійської та ін.).

58. Прочитайте. Подані синонімічні ряди завершіть дібраними з довідки власне українськими словами.

- Здібності, обдарування, талант, ...
- Прикрий, каверзний, гидкий, ...
- Забаганка, вигадка, химера, ...
- Охороняти, чатувати, пильнувати, ...

ДОВІДКА

Примха, хист, стежити, капосний.

59. Прочитайте. Визначте вжиті в реченнях власне українські слова. Витлумачте лексичні значення цих слів, за потреби звернувшись до Тлумачного словничка.

1. Не надивлюся на довкілля — поглянь, яка краса кругом! (*Д. Білоус*). 2. Комаха зелена сюрчить на осонні (*Т. Щегельська*). 3. Впав чоловік в травицю долілиць (*І. Драч*). 4. Не був я гарним бандуристом: не та снага та й обмаль хисту (*І. Коваленко*). 5. І щось бентежило, прозоро жебоніло (*О. Мороз*). 6. Оглядаюсь назад мимохіть (*Л. Воловець*).

Порівняйте лексичні значення слів: *мимохіть — мимохідь; долілиць — горілиць.* Усно складіть речення з кожним зі слів.

60. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Витлумачте лексичні значення поданих слів у вигляді словникових статей. Словникові статті запишіть.

ЗРАЗОК *Паляниця – хлібина, перев. з пшеничного борошна.*

I. Громада, чарівний, відволікати.
II. Вибалок, яскравий, залишити.

Поясніть, як ви розумієте рядки поета Василя Голобородька «*Кожне слово нашої мови проспіване у Пісні. Кожне слово нашої мови записане у Літописі*».

61. Складіть і запишіть речення з поданими власне українськими словами. Лексичні значення слів з'ясуйте за словником.

I. Глузд, вщерть, сахатися, сутужно, поспіль.
II. Перегодом, неборак, проноза, навшпиньки, шарварок.

62. Прочитайте. Визначте вжиті в реченнях синоніми. Яке зі слів-синонімів — власне українське, яке — запозичене? За яким словником можна з'ясувати походження та лексичне значення слова?

Там розкинулись гори високі,
Там потоків дзвінкий водограй.
З журналу «Барвінок»

Київські фонтани на майдані,
Златоглавий Київ шле вітання.
О. Кононенко

Розкрийте значення вислову *водограй натхнення*. У прямому чи переносному значенні вжито слово *водограй*?

Складіть і запишіть віршик, використавши такі рими: *водограй — дивокрай (пам'ятай, розгортай); фонтан — туман (каштан, ураган).*

63. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У кожному реченні визначте слова, запозичені з неслов'янських мов.

1. Грамат..ці підкоряються навіть імператори (*Латинське прислів'я*). 2. Академ..к мав в..личезну бібл..отеку та в..лику колекц..ю староруських ікон (*За П. Загребельним*). 3. Печериця гонориться, наче виграла міл..йон. Їй нове ім'я вже сниться, нетутешнє — Шампін..йон (*Г. Гарченко*). 4. «Анахрон..зм це і дурня, що від книжок усі знання», — поважно заявив Баран і втупився у телеекран (*С. Коваль*).

- Позначте в словах орфограму «літери *и–і* в іншомовних словах». Поясніть написання слів відповідним правилом.
- Зі словника іншомовних слів випишіть 3–4 слова, що вживаються в прямому та переносному значеннях.

64. Перепишіть речення, уставляючи на місці крапок слова, вибрані з довідки.

1. ... — проміжок часу. 2. ... — неприємна подія, непорозуміння. 3. ... сплетений з конопляних волокон тонкий канат. 4. ... — скорочення або викреслення в тексті. 5. ... — службовець, який розносить ділові папери. 6. ... — незабудоване місце; площа.

ДОВІДКА

Кур'є́р (*франц.*). Лінь (*гол.*).
Майда́н (*араб.*). Пері́од (*грец.*).
Інциде́нт (*лат.*). Купю́ра (*франц.*).

- Поясніть, що означає примітка в дужках після слова.
- Визначте в іншомовних словах орфограми. Поясніть написання слів відповідними правилами.

65. Прочитайте. Визначте слова, запозичені з неслов'янських мов. Витлумачте їхнє лексичне значення. За допомогою словника іншомовних слів з'ясуйте походження цих слів.

1. Письменники мусять не лише відтворювати життя, а й додавати людям патріотизму (*М. Адаменко*). 2. Не пливи за течією. Вироби тверді орієнтири, що таке добро і що — зло. Ідеал є один — добра і справедливості, чесності й любові (*В. Стус*). 3. Чи в простім конверті, чи по Інтернету написав би, сину, з ким ти там і де ти (*В. Бровченко*). 4. Сучасні діти на «ти» з комп'ютером, вони чудово знають, що таке айпад і айпод (*З газети «День»*).

- Визначте в іншомовних словах орфограми.

66. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

Мон..тор, д..сплей, р..мейк, рем..кс, клав..атура, кл..п, х..т, пр..нтер, сер..ал, тр..лер.

Які зі слів стосуються комп'ютерної техніки? Які — мистецтва?

67. Перепишіть, уставляючи пропущені літери або апостроф. Визначте слова іншомовного походження, підкресліть їх.

1. Комп..ютери й шаблі однаково м..нають (*І. Павлюк*). 2. Рожевий вечір, як флам..нго, над нами крила ро..простер (*Д. Луценко*). 3. Біла пан..а з..ма тихо ступала назустріч (*В. Шкляр*). 4. Морози ієрогл..фи в..водять на шибі (*О. Слоньовська*). 5. У кафе інтер..єр пр..красили к..рамічні вазочки з квітами (*Л. Клименко*).

Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

68. Прочитайте. Чи дає уривок змогу уявити, які живуть у цьому приміщенні люди? Розкажіть про це.

Христина увійшла у велику кімнату. Рука мимоволі потяглася до вимикача.

Серце підстрибнуло. На неї дивилися чорні скляні очі. Чорне, аж до синього полиску пір'я, міцний дзьоб — в опудалі ворони не було нічого загрозливого. Але серце закалатало від несподіванки.

Ти ба! Опудало стояло на полиці справжнього каміна! Забута дитяча мрія, навіяна казками Андерсена...

Камін викладений з масивної старої цегли. Він має форму двох великих приземкуватих літер «П», менша стоїть на більшій. На одній із поличок вгніздилося опудало птаха, на іншій поблискує великий компас у дерев'яній оправі.

У центрі кімнати — овальний стіл. Під стіною — різьблена, заповнена книжками шафа. Вікна ховаються за цупкими оксамитовими портьєрами фісташкового кольору.

Праворуч від входу, ближче до каміна, — шкіряний диван із картою світу над ним. По інший бік від каміна — крісло, глибоке й помітно продавлене.

Інтер'єр для зйомок фільму про початок минулого століття!

За Г. Вдовиченко

Що розповіли меблі й речі про хазяїв приміщення?

Пригадайте, у яких художніх творах вам траплявся опис приміщення. Як ви гадаєте, навіщо письменники вводять такі описи до своїх творів?

Опис приміщення допомагає розповісти про життя людей, їхню працю та побут, інтереси й захоплення. Часто саме вигляд приміщення дає змогу зрозуміти внутрішній світ, характер людини.

Внутрішній вигляд приміщення називають **інтер'єром**.

69. Прочитайте. Назвіть, що саме описав автор, щоб відтворити вигляд приміщення. На які меблі та речі він звернув увагу читача? З якою метою?

У покоях єпископа

Єпископ сидів біля столу і щось писав.

На чималенькому столі лежало багато паперів. Тут було й багато книг. Для пильної роботи книги було познімано з різьбленої кленової полиці. На висоті людського зросту ця полиця облягала майже всю кімнату.

Лежали на столі книги церковні. Розкриті лежали і світські книги, польські і французькі, що з них черпав чимало мудрого цей учений чернець.

На тім столі лежав і тодішній Словник української народної й книжної мови. Було в тому словнику й пояснення слів грецьких, латинських, французьких. Був той словник складений року 1627 київським друкарем, молдаванином Беріндою. Видали словник о тій порі, коли в європейських країнах путніх словників було не так уже й багато.

Єпископ особливо часто припадав до цього щирого, народного струмка і радів щедрій красі українського слова, що в нім буяє сила нашого народу.

На столі лежали шабля, пістоль, а поруч із ними золотий хрест. На шаблю пильно дивився намальований на дверях козак Мамай.

За О. Ільченком

Про які риси вдачі господаря кімнати «розповів» інтер'єр?

Щоб описати приміщення, потрібно вказати:
- яке воно за розміром і формою, світле чи темне;
- на місце розташування у приміщенні меблів і речей;
- на ознаки цих меблів і речей.

Отже, складниками опису приміщення є опис місця й описи окремих предметів.

«Відомим» у реченні опису місця є вказівка на місце розташування предмета (*посередині, під стіною, в кутку, ліворуч*), а «новим» — назва предмета.

Наприклад:

В Н В Н В
Посередині кімнати — стіл. Навколо стола — стільці. Над столом
Н В Н В Н
сяє люстра. Між вікнами — диван. Біля стіни — шафа.

У реченнях опису предметів, що містяться у приміщенні, «відомим» є назва самого предмета або його частин, а «новим» — ознаки.

Наприклад:

В Н Н Н В Н Н
Вітальня велика, квадратна, світла. Шафа новенька, дерев'яна,
Н
темно-коричнева.

Таким чином, речення опису приміщення слід будувати за такою схемою:

ДЕ? → ЩО? → ЯКЕ це ЩО?

Наприклад: *На стінах висять картини в дерев'яних рамах.*

70. Прочитайте. Доведіть, що в уривках описано саме приміщення. У кількох реченнях опису визначте «відоме» та «нове».

I. Кімната була простора, десь на сто людей. Стіни зведені з **хмизу** й обмазані глиною. Попід стінами стояли лежанки. Посередині на гаку висів чималий казан, з якого йшла густа пара. Під казаном горів вогонь. Дим виходив димарем угору.

На стінах висіла козацька зброя. У кутку стояла ікона Богородиці Покрови, перед нею горіла **лампадка**. Уздовж **куреня** стояв довгий стіл, а з обох боків — лави.

За А. Чайковським

II. Кімната зустріла тишею. Було тут п'ятнадцять квадратних метрів і одне вікно. Усе, як завжди, кожна річ на своєму місці. Під стіною — ліжко, шафа. Біля вікна — робочий стіл, на ньому —

шкільний ранець, над ним — книжкова полиця. По стінах — фотографії, вирізки з журналів. На підвіконні — кактус. Нічого особливого. Саме так, напевно, виглядають кімнати більшості дванадцятирічних дівчаток.

За О. Печорною

- Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби зверніться до Тлумачного словничка.
- Які з наявних у приміщенні речей чітко вказують на історичну добу?
- Що розповіли описи приміщень про людей, які в них мешкають? Хто ці люди?
- Визначте стиль уривків. Свою думку доведіть.

Опис приміщення може бути складений у науковому або художньому стилях.

У ***науковому описі*** приміщення інформацію про його розмір, форму, освітлення, колір стін, меблі та предмети, які там є, подають безсторонньо, ставлення автора до описаного не висловлюється. Мета такого опису — точність і конкретність. Слова вживають лише в прямому значенні.

У ***художньому описі*** приміщення створюють образи предметів і речей, які його наповнюють, а також передають ставлення до описаного. Мета художнього опису — сформувати певне ставлення до приміщення й до людини, яка там мешкає або працює. У такому описі використовують художні засоби: епітети, порівняння, персоніфікації та ін.

71. Прочитайте. Визначте стиль кожного з уривків, свою думку доведіть.

I. Внутрішнє планування українського житла характеризувалося повсюдною єдністю. Ва́риста українська піч завжди займала внутрішній кут хати і була обернена своїм отвором до фасадної стіни, у якій були вікна. По діагоналі від печі влаштовували парадний кут (по́куть), де розміщували ікони, прикрашені рушниками. Під іконами уздовж бічної (причілко́вої) стіни ставили стіл. Біля сто́лу попід тильною (задньою) стіною розміщували довгу дерев'яну лаву, а із зовнішнього боку — маленький переносний ослінчик. Простір між піччю та причілковою стіною заповнювався дерев'яним настилом на стовпчиках (піл). Удень він використовувався для хатніх робіт, уночі слугував спальним місцем.

З кн. «Українська минувшина»

II. Хата в садибі була стародавня, з покривленими стінами. З веранди вело троє дверей: до комори, кухні і великої світлиці на четверо вікон.

У літній кухні, або ж хатині, як я її називав, стояли плита, старий холодильник, був набір усілякого посуду, черпаки, відра, каструлі, у хліві — паливо.

Із чотирьох кутків світлиці на мене допитливо дивились образи́ у вишитих рушниках: Божа Мати з Малям, сам Господь Вседержитель, святі преподобники й угодники. На стіні під образа́ми цокали старі дзиґарі з зозулею над римськими цифрами. У хаті були ліжка, диван, два столи, шафа, мисни́к.

На веранді — столи, довга лава й канапа.

За В. Коренчуком

У 2–3 реченнях художнього опису визначте «відоме» та «нове».

72. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Визначте вжиті в реченнях художні засоби: порівняння, епітети, персоніфікації. Яка їхня роль в описах приміщення?

1. Хатиночка як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела (*Панас Мирний*). 2. У хаті глухо, як у печері (*Л. Костенко*). 3. Кімната сміється голубими вікнами (*Є. Гуцало*). 4. Кімната біла. В зморшках сива стеля. Старенька піч схилилась до стіни. Бабусина задумлива оселя збудована давно, ще до війни (*О. Довгоп'ят*).

Пригадайте ви́падок із вашого життя, до якого можна було б застосувати прислів'я «*Де родина гідненька, там хатинка біленька*». Розкажіть про це.

73. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту. Які типи мовлення поєднано в тексті?

У світлиці

Гетьман пройшовся панською світлицею. Цей палац козаки захопили кілька годин тому.

Натерта до блиску підлога сковувала ходу гетьмана. Вікна було запнуто важкими портьєрами, тому в кімнаті стояли сутінки. Після довгої їзди хотілося впасти на прикрашену химерними птахами **отома́нку** й бодай хвилину спочити. Або ж опуститися в глибоке крісло й посидіти хвилину-другу.

Гетьман підійшов до вікна, відсунув портьєру. Яскраве сонячне світло перерізало кімнату навпіл, блискітками заграло на підлозі. Блискітки були різноколірні, бо високі вікна були оздоблені **вітражами.**

З передпокою долинув жіночий плач і гомін суперечки. Відчинив важкі двері й зазирнув **джура.** До гетьмана просилася

молодиця. Це була дружина панського наглядача, отого, що людей тяжко мучив. Суд над тим виродком уже призначено... Просить на чоловіка зглянутися. Діти в неї...

З невеличкої скриньки на столі гетьман вийняв туго набитий грішми гаман.

— Отут, Петре, гроші. Для неї й дітей. Віддаси. А помогти не можу. Усе суд вирішить.

За В. Кулаковським

- З'ясуйте за Тлумачним словничком лексичні значення виділених слів.
- Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.
- Складіть і запишіть план тексту.
- Усно перекажіть текст за планом.

§ 6. АКТИВНА Й ПАСИВНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗАСТАРІЛІ СЛОВА (АРХАЇЗМИ Й ІСТОРИЗМИ), НЕОЛОГІЗМИ

74. Прочитайте. Назвіть виставлені в експозиції музею речі, якими нині не користуються. Чи відоме вам призначення цих речей? Чи слід зберігати їх у музеї? Поясніть.

Коли Андрій піднявся широкими сходами на другий поверх, то побачив на відхилених дверях табличку: «Історико-краєзнавчий музей».

Зайшов. У протилежному кутку за **прядками** та **ступами** хтось розбирав якесь старезне причандалля. Зачувши кроки, чоловік одразу відклав справжнє допотопне **мотовило**.

— Хто там? Прóшу, заходьте. Оце бережу нашу минувшину, Андрію... Випадково на мотовило натрапив у діда Коршака — буде ще один **експонат**. У нього є й **жорна** ручні, та поки що не дає...

Директор став показувати Андрієві музей. Були тут і давні рибальські пристрої, і **плахти**, і **запаски**, й **очіпки**, цілий ткацький верстат звідкілясь притягли...

За Олесем Гончаром

- Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком. Що означає вживана в словнику позначка *заст.*?
- Які старовинні речі ви бачили в музеї? Які старі речі зберігають ваші старші родичі? З якою метою?
- Що означає слово *допотопний*?

У кожній мові є лексика активна та пасивна.

Активною лексикою послуговуються в щоденному спілкуванні в усіх сферах життя суспільства.

Пасивна лексика — це слова, маловживані в спілкуванні. До пасивної лексики належать:

• ***застарілі слова***; • ***нові слова (неологізми)***.

Залежно від причин, через які слова вийшли з активного вжитку, застарілі слова поділяють на:

• ***історизми*** — слова, що вийшли з ужитку, тому що зникли названі ними предмети чи поняття: *кріпак, лакей, земство, волость, жовтеня* (синонімів у сучасній мові історизми здебільшого не мають);

• ***архаїзми*** — витіснені синонімами назви понять, що існують і в наш час: *перст (палець), пря (боротьба), тать (злодій), скудельник (гончар), драгоман (перекладач), дзиґарі (годинник), сіреч (тобто)*.

Застарілими можуть бути також і власні назви: *Борисфен (Дніпро), Дерпт (Тарту), Данциг (Гданськ)*.

Застарілі слова вживають у наукових історичних дослідженнях.

У художній літературі застарілі слова використовують в історичних творах для точнішого відтворення минулого.

75. Прочитайте. Визначте застарілі слова, за тлумачним словником з'ясуйте їхні лексичні значення.

1. Уранці біля брам Радогостя стала дружина з червоними щитами (*П. Загребельний*). 2. Чує серце — буде пря, наше діло праве! (*О. Кононенко*). 3. Хіба по коругвах можна було розпізнати, де запорожці (*П. Куліш*). 4. Хоч ятрились тут глибокі рани, гнались полонянки у ясир, та в душі не вбили яничари відзвуки козацької яси... (*С. Бурлаков*). 5. Наш родовід іде від плуга, від рала і від лемеша (*О. Довгий*). 6. Багато віків тому на Подолі працювали київські кожум'яки, гончарі і броварі (*І. Цюпа*). 7. Та не вмирав народний дух, не вмре і прісно, і вовіки! (*С. Черкасенко*).

Назвіть ужиті в реченнях історизми й архаїзми. Поясніть відмінність між ними.

76. До кожного застарілого слова доберіть із довідки його синонім, який уживають у сучасній мові. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Днесь – сьогодні.*

Десниця, рамена, ланіти, сакви́, перебендя, атрамент, каламар, скриптура.

ДОВІДКА

Зошит, чорнило, чорнильниця, базікало, правиця, плечі, щоки, торбúна.

До історизмів чи архаїзмів слід віднести подані слова? Свою думку поясніть.

77. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі застарілі слова. До історизмів чи архаїзмів вони належать? Поясніть.

1. Не міряй всіх на свій ... . 2. Молодому тепліше в сорочці, як старому в ... . 3. Козакові без ..., як дівчині без намиста. 4. Найкраща хата крита, а ... шита. 5. Причепився, як пан за ... . 6. Кутя — на покуття, а ... — на базар.

ДОВІДКА

Каптан, свита, рáтище, аршин, узвар, подушне.

Поясніть лексичні значення вписаних вами слів. За потреби зверніться до Тлумачного словничка.

З розвитком суспільства, промисловості, науки, культури виникають нові явища, з'являються нові предмети й поняття. Для називання таких предметів і явищ у мові з'являються нові слова — **неологізми** (від грецького *neos* — молодий, новий і *loqos* — слово).

Наприклад: *речник (виразник чиїхось думок, певної позиції), світлохудожник (фахівець, який забезпечує світлове оформлення сцени), самовисуванець (особа, яка сама себе пропонує на посаду), нелегал (людина, яка перебуває в чужій країні незаконно).*

Склад неологізмів постійно поповнюється за рахунок слів іншомовного походження: *айпад (iPad — інтернет-планшет), нік (особисте, зазвичай вигадане ім'я, яким користується особа, спілкуючись в інтернет-чатах, форумах), омбудсмен (посадова особа в парламенті, яка контролює дотримання прав і свобод громадян).*

Як неологізм слово існує доти, доки не стає загальновживаним, властивим мовленню багатьох людей. Так, відносно недавно неологізмами були слова *дискотека, презентація, приватизація.* На початку XX ст. неологізмами вважалися слова *автомобіль, ліфт, телефон, футбол, прогрес*.

78. Виберіть із довідки слова, які відповідають поданим лексичним значенням. Які з цих слів донедавна вважалися неологізмами? Чи є вони ними сьогодні? Чому?

1. Усесвітня асоціація інформаційних комп'ютерних мереж, об'єднаних у єдину структуру. 2. Воїн-контрактник військового загону, який не бере участі у військових діях, а лише стежить за порядком та допомагає відновлювати господарство після війни. 3. Особа, яка користується послугами обчислювальної техніки для одержання інформації. 4. Портативний комп'ютер, зовнішні та внутрішні пристрої якого вмонтовані в одному корпусі у формі кейса вагою від двох до п'яти кілограмів.

ДОВІДКА

Користувач. Ноутбук. Миротворець. Інтернет.

Серед поданих слів визначте іншомовні. Назвіть у них вивчені орфограми.

Які назви технічних пристроїв з'явилися в мові упродовж кількох останніх років? Які з них і сьогодні сприймаються як неологізми? Які стали загальновживаними?

Нові слова, утворені письменниками, називають ***авторськими неологізмами.***

79. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте авторські неологізми.

1. А в..селка проста і в..лична сонцебарвно із хмар вироста (*П. Перебийніс*). 2. Лаг..дна пісня шовковить п..йзаж (*Т. Севернюк*). 3. Зб..рають світлі золоті м..ди в..селокрилі та прозорі бджоли (*М. Рильський*). 4. Повітря світит..ся, ряхтить, і бджолиність золота гуде в ньому (*Олесь Гончар*). 5. І джм..лино, і бджолино урочисто хор співа, і якась мала пташина промовля святі слова (*І. Коваленко*). 6. Небо ро..просторилось в..соко, бджоли в квітограєві гудуть (*Д. Луценко*).

Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

80. Перепишіть. Визначте застарілі слова та неологізми.

1. Тут моя Січ, курені та стани, тут булавіють гетьмани (*За П. Біливодою*). 2. На гербі козацької держави зображений козак у кунтуші із шаблею, ліва рука підтримує рушницю, яка лежить на рамені. Цей герб зображено на козацьких корогвах і печатках (*З підручника*). 3. Кожен козак зобов'язаний був мати з собою в поході п'ять фунтів пороху й п'ять кіп (300 штук) куль (*За Ю. Тис-Крохмалюком*). 4. Свистять шаблі, гармат гуде яса (*А. Малишко*). 5. Зове кобзарів струноброва бандура за сивим Дніпром (*П. Перебийніс*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРИМІЩЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

81. Прочитайте уривки. Як кожен з авторів ставиться до інтер'єру, який вони змальовують? З чого стає зрозумілим їхнє ставлення?

I. Над дерев'яним столом висів портрет Шевченка. З простенької рами розгорнуто звисав рушник, наче гаптовані крила якогось дивного білого птаха або величезного метелика.

У кутку стояла охайно підведена червоною глиною біла піч зі старанно підмальованим **ко́мином**. Вона, наче огрядна молодиця, займала в хаті чимало місця.

Світлиця була гарна й за́тишна. Усе тут було красиве й правильне.

За М. Сарма-Соколовським

II. Хата була мала, стара і по кутках мокра. На по́куті стояв заплаканий Микола Чудотворець. Рушник на святому старий, давно не праний.

На поколупаній **грубі** висів портрет Шевченка. Хазяйка хотіла помазати грубу, та замазала йому кожуха. Хазяїн тоді сварився й наказував не робити, чого не вміє.

Шевченко теж посмутнів і висів такий сумний і зажурений, ніби тільки що виплакався. У хаті непривітно й неза́тишно.

За Г. Косинкою

- З'ясуйте лексичні значення виділених слів за Тлумачним словничком.
- Визначте вжиті в описах художні засоби.
- Укажіть оцінні слова та речення. Поясніть їхню роль в описах.

Часто в описах приміщення вживають:

• **оцінні слова:** *У кімнатах у нас було* ***гарно:*** *вичищено, вилощено, покрашено* (Марко Вовчок);

• **оцінні речення:** *Великий кабінет був яскраво освітлений, заставлений м'якими кріслами, застелений килимами.* ***Неймовірна вишуканість!*** (І. Багряний).

Та все ж позитивне чи негативне ставлення до приміщення найчастіше передають через художні засоби — епітети, порівняння: *Світло було* ***м'яким*** *і* ***заспокійливим*** (П. Загребельний). *У хаті було чисто та гарно,* ***як у квітнику*** (М. Коцюбинський).

82. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Визначте вжиті в реченнях художні засоби. Чи допомагають вони передати ставлення автора до приміщення? Поясніть.

1. Невеличка кімната. Під стіною — стареньке піаніно. Над ним розпростер на стіні свої крила вишиваний рушник. На **пюпітрі** — білий, як вишневий цвіт, аркуш (*А. Пашкевич*). 2. Не зал, а цілий корабель. Стільці не стільці, а просто крісла розкішні, блищать чорним лаком, нові, оббиті на сидіннях пухнастим блакитним **плюшем**. Аж посидіти закортіло (*За Олесем Гончаром*). 3. У кутку стояв обірваний диван, мов горбатий ста́рець примостився біля стіни спочивати (*Панас Мирний*). 4. Вестибюль високий і гучний, як склепіння в храмі. Довкола все обліплено гаслами, плакатами, стендами. З портретів дивились учені різних століть у **сюртуках** і **перуках** (*О. Сенчик*).

- З'ясуйте лексичні значення виділених слів за Тлумачним словничком.
- Укажіть іншомовні слова, визначте в них орфограми.

83. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! За поданим планом складіть у художньому стилі твір-опис одного з таких приміщень:

- читальний зал шкільної бібліотеки;
- шкільна майстерня;
- найцікавіший у школі навчальний кабінет.

Орієнтовний план твору-опису приміщення

1. Призначення приміщення.
2. Його розмір, форма, освітлення.
3. У яких кольорах оздоблено інтер'єр.
4. Меблі, речі (де їх розташовано і які вони).
5. Настрій приміщення (урочи́стий, затишний, робочий тощо).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Ставлення до описуваного висловлюють і прямо (через оцінні слова), й опосередковано — через добір відповідних художніх засобів.

84. Складіть за планом (*на вибір*):

- твір-опис кімнати, у якій міг би жити ваш улюблений літературний герой;
- твір-опис «Кімната моєї мрії».

Дізнайтеся про електронні сайти дитячих бібліотек. Завітайте на сайт Національної бібліотеки України для дітей: www.chl.kiev.ua. Яку інформацію, на вашу думку, там потрібно розміщувати?

§ 7. ГРУПИ СЛІВ ЗА ВЖИВАННЯМ: ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ Й СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

За вживанням усі слова поділяють на *загальновживані* та *стилістично забарвлені*.

Загальновживані слова використовують усі люди в усному й писемному мовленні. Це такі слова, як *мати, батько, син, дочка́, брат, сестра, хліб, сіль, вода, пшениця, яблуня, вишня, вітер, дощ, будинок, зелений, великий, жити, думати, тут, сьогодні*. Таких слів у мові — більшість.

Стилістично забарвлені слова вживають у текстах різних стилів.

До стилістично забарвлених слів належать:

- ***книжна лексика*** — слова, властиві передовсім писемному мовленню: *держава, мир, істина, намір, меценатство, спостереження, рішення*;
- ***розмовна лексика*** — слова, що їх уживають у побутовому мовленні і які виразно передають оцінку осіб, предметів, явищ і почуттів: *синок, мастак, смакота, хапуга, злюка, горлопанити, байдикувати, електричка, мобілка, маршрутка, велик, телик*. У словниках біля таких слів роблять позначку *розм*.

Книжна лексика поділяється на такі групи:

- ***суспільно-політична лексика*** — слова, пов'язані з політичним і громадським життям суспільства і людини в суспільстві: *Верховна Рада, парламент, народний депутат, Рада Європи, вибори, преса*;
- ***наукова лексика*** — слова, що вживаються в науковій літературі та мовленні науковців: *аргумент, дослід, спостереження, зіставлення, експеримент, іменник, словосполучення, речення, клітина, радіус, систематизувати, класифікувати, пульсари, магнітні хвилі*;
- ***офіційно-ділова лексика*** — слова, уживані в діловому спілкуванні, зокрема в документах (ділових паперах): *закон, наказ, заява, реєстрація, інструкція, відрядження, угода, посвідчення, протокол*.

85. Прочитайте слова та словосполучення, що належать до книжної лексики. Запишіть їх у такій послідовності: 1) суспільно-політична лексика; 2) наукова лексика; 3) офіційно-ділова лексика.

Синоніми, довідка, молекула, розпорядження, малий і середній бізнес, оголошення, прямий кут, обмін речовин, рівняння, протокол, суспільні інтереси, дзвінкий приголосний, приватизація, договір, політична партія, постанова, присудок.

86. Прочитайте. Визначте розмовну лексику.

1. Я все ніяк допетрати не міг, що крутиться Земля, мов куля кругла (*Б. Олійник*). 2. Він, може, часом щось і не второпав (*Л. Костенко*). 3. Порушника дисципліни шпетили, а він усе мовчав (*І. Малишевський*). 4. Хлопець занадто багато теревенив (*Ю. Обжелян*). 5. І огидло хлопцеві байдикувати (*В. Симоненко*). 6. Яка робота увечері? Іди, синашу, йди (*Леся Українка*). 7. Жінка почовгала до кухні, склянку мінералки без газу видудлила, аж чує — шурхіт у вітальні (*Люко Дашвар*).

Як позначають розмовну лексику в словнику? З якою метою?

87. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Слова, що належать до книжної та розмовної лексики, запишіть у дві колонки.

Добродійництво, бентежність, підтоптаний, **благословенний**, спатки, хлопчисько, **праведний**, преподобний, довготелесий, обрання, **під'юджувати**, белькотіти, **бентежити**, мислити, репетувати, скиглій, благочестивий, хитрющий, хрясь, бах.

У виділених словах позначте орфограми. Поясніть їхній правопис відповідними правилами.

88. Перепишіть, замість поданих у дужках слів уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова розмовної лексики. Поясніть, як змінилося від цього сприйняття речення.

1. Йому (хотілося) чимдуж потрапити туди, де дзвонило, (ходили) заклопотані люди, гуділи машини (*П. Загребельний*). 2. Ось (прошумів) старенький віз, на ньому (зігнувся) сивобородий дід, а позад нього сиділа дівчинка (*М. Стельмах*). 3. А тепер і свої роботяги погрожують із бригади (вигнати) (*Олесь Гончар*). 4. Спочатку (лаяли), потім хвалили, а скоро й величати почнуть (*М. Стельмах*).

ДОВІДКА

Вештатися, кортіти, проторохтіти, чихвостити, згорбатитися, викишкати.

Діалектні, професійні слова й терміни, просторічні слова

89. Прочитайте. Як ви гадаєте: про одного чи різних птахів ідеться в реченнях? Чому вжито різні назви?

1. Виглядали бузька ми на плеса бузькі, а до нас здалека прилетів лелека. І тепер гайстер — жаб'ячий гангстер — ходить, як сажотрус... Сказано, чорногуз (*В. Сторожук*). 2. У розфарбовані заходом села летять боцюни (*О. Радушинська*). 3. Я сам на бусола схожий своєю любов'ю до отчого краю (*А. Малишко*).

Слова, які вживають лише люди, котрі́ проживають у певній місцевості, називаються діалектними: *чічка* (квітка), *вуйко* (дядько), *хупавий* (красивий), *пасіювати* (гніватися).

Діалектні слова називають поняття, для позначення яких у літературній мові використовують інші назви: *гоц* (водоспад), *мигунка* (блискавка), *ковальня* (кузня), *когут* (півень), *лилик* (кажан), *нецьки* (ночви), *крумплі* (картопля), *пародички* (помідори).

У текстах наукового стилю діалектні слова використовують лише тоді, коли вони є предметом вивчення.

У художній літературі діалектні слова вживаються для правдивого та яскравого відображення особливостей місцевого побуту або для мовленнєвої характеристики героїв твору.

Значення діалектних слів можна з'ясувати за тлумачним словником або словником діалектних слів.

Діалектні слова незрозумілі більшості людей, тому в повсякденному мовленні користуватися ними треба обачно, не зловживаючи.

90. Прочитайте прислів'я. Визначте вжиті в них діалектні слова. Що означає кожне з них? За потреби зверніться до довідки.

1. Чужими руками добре ватри брати. 2. Як повна скриня, то й ми ґаздині. 3. У майстра повна тайстра. 4. Файний, як лялька з болота. 5. Так пливе, як тупиця попід воду. 6. Хто шукатиме коня без ґанджу, ходитиме пішки.

ДОВІДКА

Гарний, сокира, багаття, торба, господиня, недолік.

91. Загальновживані та діалектні слова запишіть у дві колонки.

Гуторити, говорити; вітер, легіт; легінь, парубок; печаль, туск; пательня, сковорода; капелюх, крисаня; бордзо, швидко; джерга, ковдра; дядько, стрий; хустина, рантух; кошик, кобівка; жарти, фиглі; капарство, недбалість; клевець, молоток.

92. Доберіть до кожного діалектного слова відповідник із довідки. Запишіть слова парами.

I. Фамілія, кошуля, ногавиці, обіг, коц, фая, шарньовка.

II. Порекло, мольфар, туфля, митка, штрімфлі, скрегулець, фашега.

ДОВІДКА

I. Сім'я, сорочка, кочерга, ковдра, буря, парасолька, штани.
II. Прізвисько, волоцюга, чаклун, ганчірка, шкарпетки, лопата, яструб.

Пригадайте, які діалектні слова ви чули в селі, де вам довелося бувати. Складіть усне висловлювання на тему «*Що сільце, то слівце*».

93. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Вуйко й дівчинка

Гори розбігалися на всі боки, як овеча отара. Вони були схожі на застиглі хвилі кам'яного моря, а річка — на бурхливу душу гір. До шуму річки прислухався вуйко. Було задушливо, і бурий подався до води. Він уже проминув глибоке урвище, коли його увагу привернули незвичайні звуки, що долинали звідти. Ведмідь ступив до урвища, витягнув шию і подивився вниз.

На кам'яній приступці сиділа дівчинка. Вона плакала, і саме її схлипування привернуло увагу ведмедя. Дівчинка побачила над собою вуйкову голову, звелася на ноги й злякано втупилась у його очі. Так вони дивилися одне на одного і не могли дійти тями. Бурого заспокоїло те, що дівчинка застигла непорушно, вона не збиралася нападати. Дівчинка побачила в очах вуйка розгублений вираз і похоробрішала.

— Я тут хотіла зірвати чічку, оступилася і впала, — сказала вона вуйкові. — Ледь не звалилася долі.

Вуйко ступив до дівчинки, обхопив її лапами. Дівчинка міцно заплющила очі. Вона розплющила повіки тільки тоді, коли відчула, що вже стоїть на твердому. Дівчинка озирнулася й зрозуміла, що вуйко виніс її з урвища. Велике волохате тіло вже погойдувалося між смереками. Вуйко навіть не озирнувся. Дівчинка пішла

плаєм на полонину. Коли вибралася на вершину, озирнулася й побачила навколо застиглі хвилі кам'яного моря.

За Є. Гуцалом

Визначте вжиті в тексті діалектні слова, з'ясуйте значення кожного. Випишіть їх.

Назвіть почуття, які переживала дівчинка, зустрівшись із ведмедем.

Уявіть, що вам доручили написати сценарій мультфільму «Маша і Ведмідь у Карпатських горах». Про які пригоди в такому мультфільмі йшлося б? Розкажіть про це, використовуючи виписані діалектні слова.

Терміни вживають науковці, військові, спортсмени, діячі мистецтва у своїй професійній діяльності. Це слова, що називають певні поняття:

- ***науки*** (*спрощення, відмінювання, абстракція, вища нервова діяльність*);
- ***техніки*** (*динамік, процесор, операційна система*);
- ***мистецтва*** (*інтермецо, амплуа, інженю, соло, па-де-де, нотний стан*).

Часто розмовними замінниками термінів стають **професійні слова** (словосполучення) (від лат. *professio* — заняття, спеціальність). Професійні слова виникають і там, де термінології не може бути: *зависнути* (тимчасово припинити роботу) — з мовлення програмістів; *вікно* (незаповнений між уроками час) — з мовлення вчителів; *карнизик* (верхня частина опуклості глечика) — з мовлення гончарів.

У художніх творах професійні слова вживають для точнішого відтворення життя, праці та побуту представників певних професій.

94. Подані терміни запишіть у такій послідовності: 1) такі, що стосуються науки і техніки; 2) ті, що стосуються мистецтва.

Кіносценарій, прикметник, тенор, клітина, корінь слова, партитура, прем'єра, історизм, сольфеджіо, електрон, множення, кордебалет, граматична основа, мізансцена.

Визначте слова іншомовного походження, позначте в них орфограми.

Чи можна вважати професійними слова *вірус, мікроб, діагноз*? Чому?

95. Прочитайте. Визначте професійні слова. З мовлення представників яких професій їх узято? Із якою метою їх використовують у художніх творах?

1. Дозвольте відвідати ваші уроки! Навчіть мене писати конспекти, правильно перевіряти зошити, здійснювати актуалізацію знань

і пояснення нового матеріалу (*Ю. Обжелян*). 2. Запам'ятовуй, хлопче, будову фагота. Ось це чобіт, ось коліно; клапани: три на крилі, а два на чоботі... Ось цей шнурок кріпиться до балансиру й надівається на шию. І головне: вигнута металева трубка, ось ця, зветься «ес» (*За Д. Рубіною*). 3. Молот з гуркотом м'яв і бив покірливу м'яку крицю, чавив у смужки, розкочував у довгі циліндричні болванки (*З. Тулуб*). 4. Дзвенять якорі. На бакборті трап тихенько скрекоче. І раптом наказ: «Повернути! Вест!» (*О. Влизько*).

Серед професійних слів укажіть іншомовні. Визначте в них орфограми.

96. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Підкресліть стилістично забарвлені слова, назвіть серед них діалектні, професійні слова і терміни.

1. У Карпатах ходить осінь ген в..соким плаєм. Я над рідним Чер..мошем тебе в..глядаю (*М. Сом*). 2. Часом скр..паль Нікколо Паганіні д..вував публ..ку несподіваними піц..като (*З підручника*). 3. На ярмарку старий гончар пантрує полив'яних коней (*П. Перебийніс*). 4. Я років сім у шахті працював, бурив шпури, довбав гл..бокі лунки (*І. Савич*). 5. Уже під'їжджали, коли заскр..готіла коробка пер..дач, злісно гарикнув дв..гун і луснула хр..стовина на кардані (*О. Сенчик*).

Поясніть причини виникнення діалектних назв птахів: *гуркотливець*, *буркун*, *буркот* (дикий голуб), *криводзьоб*, *кривоніс* (шишкар ялиновий), *рудяк*, *червеняк*, *підпаленик* (малинівка).

Нещодавно на екранах України з'явився багатосерійний мультфільм «Моя країна — Україна» (виробництво студії «Новаторфільм»). Кожна серія — історія певної місцевості.

Перегляньте цей мультсеріал. Розкажіть про нього однокласникам. Уживайте стилістично забарвлені слова.

Кадри з мультсеріалу «Моя країна — Україна»

§ 8. ПРОСТОРІЧНІ СЛОВА

97. Прочитайте. Визначте лексичні значення виділених слів. Чи є вони, на вашу думку, термінами? Свою думку доведіть.

Іноді дорослі тебе виправляють: необхідно казати не «па́ртер», а «парте́р», не «конєшно», а «звичайно» і таке інше. Дехто від цього відмахується: чи не однаково? Певно ж, ні. У мові є слова загальнонародні, літературні, а є й **діалектні, розмовні** та **просторічні**. Твоє мовлення — свідчення твоєї розвиненості, культури.

За В. Русанівським

Слова, що вживаються лише в усному побутовому мовленні, називаються просторічними.

До просторічних слів належать:

- ***росіянізми (русизми)*** — слова, запозичені з російської мови, що перебувають за межами української мови й не зафіксовані словниками: *слідуючий* (замість *наступний*), *мероприємство* (замість *захід*), *столова* (замість *їдальня*);
- ***перекручені слова***: *лаболаторія, калідор, секлетар, транвай, хвершал*;
- ***вульгаризми***, що включають у себе лайки, прокльони, прізвиська.

У художніх творах просторічну лексику використовують для мовленнєвої характеристики дійових осіб, надання зображуваному зневажливої, дещо брутальної характеристики.

Змішування в мовленні українських та російських слів і мовних форм називають ***суржиком***.

98. Прочитайте. Визначте просторічні слова.

1. «Мерседес» — прекрасна тачка, а летить — немов на сполох (*П. Щегельський*). 2. Оглядаюся через плече: мамо рідна, мент. Що ж я такого накоїв? (*І. Малишевський*). 3. Не хватало, щоб я у вікна заглядав. Я вже поділжурю сам (*М. Вінграновський*).

З якою метою просторічні слова вживають у художніх творах?

99. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть, замінюючи просторічні слова загальновживаними.

1. Я ото хотів посоветуваться, бо в мене щось у машині стукає (*Л. Перлулайнен*). 2. Чого це ви такі нервні? Перше

преступленіє тягне за собою друге, а потім прийде наказаніє (*М. Стельмах*). 3. Живемо ми кльово, жити нам любо в селі нашім тихім (*О. Некраса*).

100. Прочитайте. Яке мовне явище засуджує автор?

Як спілкуються хлопці, дівчата, діти? «Прівєт», «кароче», «конєшно», «ладно», «успокойся», «не считається», «воопще». Невже це не спотворює українську солов'їну мову? (*За В. Лизанчуком*).

- До кожного вжитого в уривку росіянізму доберіть український відповідник.
- Поясніть, як треба ставитися до мовного суржику.
- Проаналізуйте своє мовлення та мовлення однокласників. Протягом кількох днів записуйте слова, яких ви хотіли б позбутися. Обговоріть питання чистоти мовлення в класі.

101. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Дайте відповідь на запитання: яка роль мовлення людини в її сприйнятті співрозмовником?

Навчатися гарного, **інтелігентного** мовлення треба довго й наполегливо. Для цього потрібно пр..слухатися, запам'ятовувати, багато ч..тати. Наше мовлення — найважливіша частина не лише нашої пов..дінки, нашої душі, розуму, а й нашої здатності не піддаватися шк..дливому впливу оточення, навіть якщо воно затягує.

За Д. Лихачовим

- Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком. Як ви розумієте вислів *інтелігентне мовлення*?
- Розкажіть, як ви розумієте вислів давньогрецького філософа Сократа «*Заговори, щоб я тебе побачив*».
- Пригадайте зі свого життя ви́падок або придумайте історію, до якої можна було б застосувати одне з прислів'їв: «*Мудра голова не допустить лихі слова*»; «*Слова — це теж вчинки*».

§ 9. ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА ЛЕКСИКА

102. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання, свою думку доведіть.

Стаття 16.

Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте та сімейне життя, недоторканість житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність.

З Конвенції про права дитини

Кому адресовано такі документи, як Конвенція? Закон? Наказ?

Які ще документи ви знаєте? Назвіть їх.

Ділове спілкування здійснюється в офіційно-діловому стилі.

Слова і словосполучення, що забезпечують усне й писемне спілкування між установами та працівниками й установами, називаються **офіційно-діловою лексикою**.

Усне ділове спілкування відбувається на нарадах і зборах.

Писемне спілкування здійснюють за допомогою ділових паперів (документів).

До офіційно-ділової лексики належать слова однозначні, повністю позбавлені емоційного забарвлення: *акт, заява, довідка, свідок, позивач, майно, домовласник, заслухати, ухвалити, затвердити.*

З погляду походження в цій групі переважають іншомовні слова: *біографія, алібі, інструкція, кодекс, поліс,* хоч є чимало питомої української лексики: *оголошення, угода, допит, звіт.*

103. Прочитайте. Визначте лексику (слова і словосполучення), характерну для наукового стилю. Офіційно-ділову лексику випишіть.

Відкрити збори, процесор, кілобайт, ставити на голосування, розпорядження, оперативна пам'ять, записати до протоколу, префікс, довести до відома, надати слово, радіус, порядок денний, складне речення, доведення, жорсткий диск, відхилення, ужити заходів, оголосити конкурс.

Поясніть, за якими ознаками ви вирізняєте офіційно-ділову лексику.

104. Я — РЕДАКТОР! Відредагуйте речення.

1. Шостий клас приймав участь у районній спартакіаді. 2. На зимових канікулах у нашій школі було проведено чимало цікавих мероприємств. 3. Ми хотіли б переписуватися з нашими ровесниками із зарубіжжя.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Брати участь	~~*Приймати участь*~~
Провести захід	~~*Провести мероприємство*~~
Листуватися	~~*Переписуватися*~~

Запам'ятайте, як правильно вживати подані в таблиці слова і словосполучення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

СКЛАДАННЯ ПЛАНУ РОБОТИ

105. Визначте вжиті в словосполученнях спільнокореневі слова. Поясніть лексичне значення кожного із цих слів.

Плановий відділ; незапланований захід; понадпланова робота; позапланове дослідження; продумане планування.

106. Прочитайте. Наскільки потрібний такий діловий папір, як план роботи? Навіщо, на вашу думку, його складають?

Складають план проведення окремих заходів, навчальної або виробничої діяльності установ чи окремих працівників, плани розвитку країни.

Плани бувають: перспективні (розраховані на кілька років), річні, піврічні, квартальні, щомісячні, щотижневі та щоденні.

План може мати вигляд таблиці, графіка, тексту.

Головне в плані — точність, стислість, чіткість формулювань. Обов'язковим є визначення термінів виконання запланованого.

Добре продуманий і правильно складений план — запорука успіху справи.

107. Ознайомтеся зі зразком плану підготовки шкільного заходу.

ПЛАН ПІДГОТОВКИ НОВОРІЧНОГО ВЕЧОРА ДЛЯ УЧНІВ 6-х КЛАСІВ

№	Назва і зміст заходу	Термін виконання	Відповідальні	Відмітка про виконання
1	Створення сценарію заходу	до 05.12.15	Коваленко С.	
2	Підготовка літературної композиції	до 18.12.15	Скорик А.	
3	Добір ігор. Закупівля призів	до 18.12.15	Семенчук Т.	
4	Виготовлення святкових плакатів	до 18.12.15	Члени гуртка «Юний художник»	
5	Підготовка запрошень для вчителів і батьків	до 28.12.15	Назаров С.	
6	Проведення генеральної репетиції	29.12.15	Старости 6-А і 6-Б класів	

Поцікавтесь у батьків, якими планами користуються вони у своїй роботі. Як ви вважаєте, чи є корисною звичка планувати свій день? Складати план роботи (або основних завдань) на тиждень, місяць, рік? Чому? Які риси характеру виховує звичка планувати життя? Поговоріть про це у класі.

Складіть план підготовки шкільного маскараду «Герої улюблених книжок».

108. Складіть план підготовки шкільної виставки на одну із запропонованих тем.

- Яким я бачу сам себе (виставка автопортретів).
- Пропозиції шкільних кутюр'є (ескізи одягу для школярів).
- Школа жартує (виставка карикатур на теми шкільного життя).

109. Ознайомтеся з послідовністю лексикологічного розбору слова. Усно зробіть лексикологічний розбір виділених у реченнях слів.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО РОЗБОРУ

1. Визначте, повнозначним чи неповнозначним є слово.
2. З'ясуйте лексичне значення слова (якщо воно повнозначне).
3. Визначте, однозначне слово чи багатозначне.
4. З'ясуйте, у прямому чи переносному значенні слово вжите (якщо воно багатозначне).
5. Скажіть, чи має слово синоніми, антоніми. Якщо має, доберіть їх.
6. З'ясуйте, яке слово за походженням: належить до власне української лексики чи запозичене.
7. Якщо слово запозичене, з'ясуйте, з якої мови (за словником).
8. Визначте, до активної чи пасивної лексики належить слово.
9. Якщо до пасивної, то є воно застарілим (архаїзмом або історизмом) чи неологізмом.
10. Визначте, яке це слово: загальновживане чи стилістично забарвлене.

Комаха зелена сюрчить на **осонні**, відлунить в лугах отой спів (*Т. Щегельська*).

ЗРАЗОК УСНОГО ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО РОЗБОРУ

Слово *осоння* — повнозначне. Називає «незатінене місце, освітлене й обігріване сонцем». Багатозначне; ужите в прямому значенні. Синоніми: *підсоння*, *пригрів*, *відсоння*; антонім: *затінок*. Належить до власне української лексики. Загальновживане.

1. Частіше мусим згадувать старе ми, коли ще **Борисфеном** був Дніпро (*А. Гризун*). 2. Громовітер рве і свище, в танці скаче **зливопад** (*І. Коваленко*). 3. Я раз у раз виходжу на алеї **бібліотеки** щедрої моєї (*Б. Тен*). 4. Людина сама собі створює безліч усіляких заборон, перешкод, **бар'єрів**, фільтрів і шлагбаумів (*О. Сенчик*). 5. Чайці чапля чемно мовить: «**Чорногуз** пішов на лови. **Чимчикує** він до ставу через лози кучеряві» (*О. Кононенко*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що вивчає лексикологія?
- Як ви розумієте вислів *словниковий склад мови*?
- Що таке *лексичне значення слова*? Наведіть приклади.
- Яке ще значення, крім лексичного, має слово?
- Наведіть приклади однозначних і багатозначних слів.
- Що означають поняття *активна лексика* і *пасивна лексика*?
- Які відмінності між архаїзмами та історизмами? Наведіть приклади.
- Складіть словничок «Застарілі слова в мовленні моїх дідуся й бабусі».
- Які слова називають неологізмами? Наведіть приклади.
- Складіть словничок «Неологізми нашої доби».
- Наведіть приклади неологізмів іншомовного походження.
- Наведіть приклади термінів. Якому стилю мовлення властиве їхнє використання?
- Які слова називаються діалектними? Наведіть приклади.
- Які слова називають професійними? Наведіть приклади.
- Складіть словничок професійної лексики сучасного вчителя.
- Які слова називають просторічними? З якою метою їх уживають у художніх творах?
- Спілкування в якій сфері життя забезпечує офіційно-ділова лексика? Наведіть приклади.
- Які ділові папери ви знаєте?

§ 10. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ПОНЯТТЯ ПРО ФРАЗЕОЛОГІЗМ, ЙОГО ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

110. Прочитайте. У якій із колонок подано словосполучення, які за значенням дорівнюють одному слову? Виберіть із довідки такі значення.

Варити борщ	Варити воду
Спекти пиріг	Спекти раки
Намилити спину	Намилити шию
Надути кульку	Надути губи

ДОВІДКА

Почервоніти. Образитися. Вередувати. Покарати.

Стійкі сполучення слів, які за значенням дорівнюють одному слову (словосполученню), називаються ФРАЗЕОЛОГІЗМАМИ.

Наприклад: *Дерти горло* — кричати. *Тягти кота за хвіст* — зволікати. *За царя Гороха* — давно.

Із фразеологізму не можна вилучити слово або вставити інше.

Фразеологізми не створюються мовцем щоразу — вони йому вже відомі й лише відтворюються ним у мовленні.

Фразеологізми вживають у розмовному та художньому стилях мовлення. Вони надають мовленню вира́зності, о́бразності, емоційності.

Розділ науки про мову, який вивчає фразеологізми, їхнє значення і вживання, називається ФРАЗЕОЛОГІЄЮ.

Фразеологією називається також сукупність фразеологізмів певної мови.

Фразеологія — скарбниця мудрості та спостережливості народу. У фразеологізмах виявлено спосіб його мислення та світосприйняття.

Значення фразеологізмів подано у ***фразеологічному словнику***.

Стисла розповідь про проходження, значення та вживання фразеологізмів подається у фразеологічних довідниках.

111. З кожної групи словосполучень випишіть фразеологізм. Виберіть із довідки значення виписаних фразеологізмів.

1. Розбити тарілку; розбити склянку; розбити глека. 2. З'їсти ковбасу; з'їсти собаку; з'їсти кашу. 3. Спіймати зайця; спіймати комара; спіймати облизня. 4. Зозуляста курка; мокра курка; прудка курка. 5. Третє колесо до воза; п'яте колесо до воза; четверте колесо до воза. 6. Як камінь у воді; як риба у воді; як водорості у воді.

ДОВІДКА

Зазнати невдачі. Безвольна, нерішуча людина. Почуватися дуже зручно. Набути досвіду. Посваритися. Щось зайве, непотрібне.

112. Перепишіть, вибравши з дужок слово, що утворює з поданим фразеологізм. Виберіть з довідки значення виписаних фразеологізмів.

1. Наламати (дерев, парканів, дров). 2. Купувати (цукерки, молоко, витрішки). 3. Плести (вінки, нісенітниці, коси). 4. Брати за (руку, шию, зябра). 5. Кусати (хліб, яблуко, лікті). 6. Винаходити (двигун, велосипед, ракету).

ДОВІДКА

Без мети, нічого не роблячи, щось роздивлятися. Примушувати когось до чогось. Братися за пошуки того, що вже давно відомо. Учиняти щось необдумано. Говорити дурниці. Виявляти велику досаду, жалкувати.

113. Пригадайте і запишіть якомога більше фразеологізмів зі словом *око*. Із двома фразеологізмами складіть речення (*усно*).

114. Перепишіть, замінюючи виділені слова дібраним з довідки фразеологізмом. Виграли чи програли речення від такої заміни? Чому?

1. Бабина дочка́ така лінива: **нічого не робить**, все б сиділа, згорнувши руки (*Народна творчість*). 2. Хай інші **ледарюють** чи **ведуть беззмістовні розмови**, а ти маєш бути у праці найпершим (*Є. Гуцало*). 3. Напозичався вже й так **сповна!** (*М. Кропивницький*). 4. Коли у вас є що мерзенне на думці, то **забудьте**, бо потім буде сором (*І. Котляревський*). 5. Чоловік дуже злякався і **втік** (*О. Стороженко*).

ДОВІДКА

Викиньте з голови. П'ятами накивав. Ні до холодної води не береться. Байдики б'ють. Ляси точать. Ґав ловив. Витрішки продавав. По саму зав'язку.

Серед фразеологізмів трапляються ***багатозначні***.

Наприклад: *колоти очі* — 1) дорікати; 2) дратувати когось, викликати осуд.

Багатозначність фразеологізмів позначають у словнику так само, як багатозначність слів.

Близькі за значенням фразеологізми, які мають різний лексичний склад, називають ***фразеологічними синонімами***.

Наприклад: *байдики бити, ґав ловити, собак ганяти, плювати в стелю, баглаї бити, горобцям дулі давати* — ледарювати; *накивати п'ятами, взяти ноги на плечі, дати тягу, дати драла* — утекти.

Фразеологізми можуть утворювати ***антонімічні пари***.

Наприклад: *мати голову на плечах — на розум небагатий; очей не одведеш — глянути гидко; велика цяця — невелике цабе.*

Фразеологічні синоніми та антоніми додано до висловів, що пояснюються в словникових статтях.

115. Прочитайте. Визначте синонімічні фразеологізми, випишіть їх. Поясніть їхні значення.

1. Склав козак головоньку в чужині (*О. Кононенко*). 2. Лягли кістьми незвані гості (*Л. Забашта*). 3. Це була молода і хороша пані, але не нашого пера пташка. Це був молодий, високий козак, тільки видно, що не нашого поля ягода (*П. Куліш*). 4. Народу зійшлося, що ніде було й орішку впасти, а коло хати — ніде й голки встромити (*Марко Вовчок*). 5. Було відчуття, що все полетіло шкереберть, розбилося в друзки (*Ю. Обжелян*). 6. Можна було б подумати, що мій однокурсник трохи дахом поїхав, чи ум за розум у нього заскочив, чи, як то кажуть по-сучасному, шарики за ролики в нього заїхали (*В. Шевчук*).

Складіть висловлювання, використавши такі фразеологічні синоніми: *як (коли) рак свисне; як п'явка крикне; як корова заспіває; як риби забалакають; як горобці занявкають; як півень знесеться; як свиня на небо подивиться; як у курки зуби виростуть.*

116. Доберіть до поданих фразеологізмів синонімічні фразеологізми із довідки. Утворені синонімічні ряди запишіть.

1. Грати першу скрипку. 2. Високо літати. 3. Вибити із сідла. 4. Будувати повітряні замки.

ДОВІДКА

Дерти носа. Вивести з ладу; вибити з колії. Жити в хмарах; ловити жар-птицю. Вести вперед; тримати першість.

117. Серед поданих фразеологізмів виберіть фразеологізми-антоніми. Запишіть їх парами.

ЗРАЗОК *Не в своїй тарілці – як риба у воді.*

Затулити рота; намотати на вус; кинути якір; пальцем не ворухнути; умиватися сльозами; тягнути за язик; аж зі шкіри пнутися; продавати зуби; знятися з місця; викинути з голови.

Складіть речення з однією з антонімічних пар фразеологізмів.

118. Поміркуйте: чи всі подані в парах фразеологізми є антонімічними? Запишіть лише антонімічні пари. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Лавровий вінок — терновий вінок. 2. Про чорний день — серед білого дня. 3. Одним махом — крок за кроком. 4. Кури не клюють — на голому місці. 5. Трубити в кулак — купатися в золоті. 6. Біла ворона — чорний ворон. 7. Кинути рукавичку — підняти рукавичку.

Розкрийте в формі оповідання значення фразеологізму *заварити кашу* або *дісталося на горіхи (письмово, обсяг — 6–8 речень).*

§ 11. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ. ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, КРИЛАТІ ВИСЛОВИ, АФОРИЗМИ ЯК РІЗНОВИДИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Джерела походження українських фразеологізмів різні. ***Найважливішим є мова народу.*** Фразеологізми походять від словосполучень на позначення поведінки людини у праці (*працювати засукавши рукава; гнути спину; наступати на граблі; гребти лопатою*), побуті та родинних стосунках (*побити горшки; заварити кашу; копилити губу; кліпати очима*). Причиною виникнення багатьох фразеологізмів є спостереження за явищами природи: *перша ластівка; чекати біля моря погоди; гладити проти шерсті; зализувати рани.*

Ще одним джерелом є усна ***народна творчість***: *молочні ріки й кисільні береги; казка про білого бичка; битий небитого везе.*

Деякі фразеологізми походять із ***мовлення ремісників*** та ***представників різних професій***: ковалів (*між молотом і ковадлом; як ковальський міх*), шевців (*міняти шило на швайку*), кравців (*на живу нитку; тріщати по швах),* чинбарів (*шкурка вичинки не варта*).

Частина фразеологізмів сягає своїм корінням у ***вітчизняну та світову історію***: *скинути ідола в Дніпро; запросити варягів; мамаєве побоїще; вогнем і мечем; наполеонівські плани.*

Чимало фразеологізмів походить із ***давньогрецької міфології***: *олімпійський спокій; аріаднина нитка; дамоклів меч.*

Багато фразеологізмів можна знайти в ***Біблії***: *ноїв ковчег; адамові діти; святе сімейство, терновий вінець.*

Велика кількість фразеологізмів походить із творів ***художньої літератури***: *гидке каченя* (з казки Г. Х. Андерсена); *останній із могікан* (з романів Ф. Купера).

119. Прочитайте. Визначте в реченнях фразеологізми. Які з них походять із мовлення трудівників; із творів усної народної творчості? Що означають ці фразеологізми сьогодні?

1. За батька Хмельницького текли по Вкраїні медовії ріки (*П. Куліш*). 2. З чужих турецьких берегів на ясні зорі і на тихі води привозили невольників-братів! (*Є. Гуцало*). 3. Мешкав у Січі, а тоді пішов на свій хліб (*П. Загребельний*). 4. Українська мова — давня й молода. Світить рідне слово, як жива вода (*М. Сингаївський*). 5. Чоловіче, повертай голоблі назад, щоб менше сорому захопити (*М. Стельмах*). 6. Майбутнє не стригтиме людей під одну гребінку, як це уявляється вам (*Олесь Гончар*).

Витлумачте значення фразеологізмів *казка про білого бичка (курочку рябу); битий небитого везе; ловися, рибко, велика й маленька.*

120. Подані фразеологізми запишіть у такій послідовності: 1) з мовлення військових; 2) з мовлення моряків; 3) з мовлення музикантів; 4) з мовлення спортсменів.

Вийти на фінішну пряму; поле битви, фальшива нота; триматися на плаву; честь прапора; кинути якір; чекати біля моря погоди; удар нижче пояса; заключний акорд; друге дихання; грати першу скрипку; забити гол у свої ворота; брати на буксир; викинути за борт; співати в унісон; офіцерська честь; штрафний майданчик; передати естафету; заборонений прийом.

121. З'ясуйте значення й походження поданих фразеологізмів. За потреби зверніться до фразеологічного словника.

Ахіллесова п'ята; домоклів меч; мідáсів суд; слуга Мельпомени; спочивати на лаврах; сізіфова праця; авгієві стайні.

Перекажіть 2–3 античні міфи, з якими пов'язані подані фразеологізми.

Різно́видами фразеологізмів є прислів'я та приказки.

Наприклад: *Не одежа людину красить, а добрі діла. Очам страшно, а руки роблять.*

До фразеологізмів належать крилаті вислови. Це загальновідомі думки з художньої літератури: *Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (*Т. Шевченко*).

Фразеологізмами є й афоризми — стислі узагальнені думки.

Наприклад: *Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах.*

122. Прочитайте. Визначте в реченнях прислів'я та приказки, розкрийте їхні значення.

1. Дуже недобре діло брехати! Брехнею, кажуть люди, світ пройдеш, та назад не вернешся! Брехун сам собі ворог і людям зло робить (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Бувайте здорові та, не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопитесь! (*Марко Вовчок*). 3. Славилося село дівчатами — здоровими, рум'яними й роботящими, голосистими, красивими — хоч з лиця воду пий (*Ю. Яновський*).

Розкажіть про роль прислів'їв і приказок у мовленні.

123. Перепишіть вислови, які стали афоризмами. Вставте пропущені літери. Розкрийте значення кожного з афоризмів.

1. Чи не д..вина, що один у б..гатстві бідний, а інший у бідності б..гатий? (*Г. Сковорода*). 2. Тоді я в..селий, тоді я б..гатий, як буде с..рденько по волі гуляти! (*Т. Шевченко*). 3. Не поет, хто забуває про страшні народні рани, щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани! (*Леся Українка*). 4. У мудр..ця б..гатство відіграє службову роль, а в дурня — панівну (*Ю. Мушкетик*).

Роздивіться зображення. Які фразеологізми, на вашу думку, вони можуть ілюструвати? До двох-трьох афоризмів доберіть або самостійно створіть ілюстрації.

§ 12. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В РОЛІ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Фразеологізм виступає одним членом речення. Він є тим членом речення, який заступив за значенням.

Наприклад:

- присудок: *Ви послухайте його і на вус намотайте* (*М. Стельмах*);
- додаток: *Він наговорив* сім мішків гречаної вовни (*І. Нечуй-Левицький*);
- обставина: *Пішов козак світ за очі* (*Т. Шевченко*).

124. Перепишіть. Визначте в реченнях фразеологізми, підкресліть їх як члени речення.

1. Безбатченки й трутні засміються на кутні (*В. Бровченко*). 2. Ви не носіть за пазухою камінь (*Г. Рибцуник*). 3. Він не виносив сміття з хати, щоб хтось комусь не мовив щось (*В. Симоненко*). 4. Артилерія тут була курям на сміх (*П. Загребельний*). 5. Так важко зректися свого кольору білій ґаві! (*К. Шукерт*). 6. Кіт заснув і в вус не дує, а собака сторожує (*Є. Гуцало*).

Витлумачте значення вжитих у реченнях фразеологізмів.

125. Складіть і запишіть речення, у яких подані фразеологізми виступатимуть у ролі певних членів речення.

- Прометеїв вогонь — підмет;
- крокодилячі сльози — додаток;
- точити ляси — присудок;
- до кінчиків нігтів — обставина.

Доведіть, що подані фразеологізми співвідносні зі словосполученнями.

126. Прочитайте фразеологізми, витлумачте їхні значення. Доведіть, що фразеологізми співвідносні з реченнями.

1. Іскри з очей сиплються. 2. Нога людська не ступала. 3. Лихо не спить. 4. На душі коти шкребуть. 5. І за вухом не свербить. 6. Джмелі гудуть у голові. 7. Пахне смаленим. 8. Крига скресла. 9. Земля горить під ногами.

Які з фразеологізмів передають людські почуття? Назвіть ці почуття.

127. Ознайомтесь із послідовністю розбору фразеологізму. Усно зробіть розбір ужитих у реченнях фразеологізмів.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ

1. Розкрийте значення фразеологізму (*краще з використанням словника*).
2. З'ясуйте походження фразеологізму.
3. Визначте, із чим співвідносний фразеологізм: зі словом, словосполученням чи реченням.
4. Доберіть до фразеологізму синонім та антонім (*якщо можливо*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ

Вибиватися з колії — переставати вести звичний спосіб життя; вислів із мови людей, що їздили возами по ґрунтових розгрузлих дорогах; синонім — *сходити з рейок*; антонім — *входити* (*повертатися*) *в колію*.

1. Ніколи не кривили ми душею, ділили щастя з добрими людьми (*П. Перебийніс*). 2. Я українець — вже такий мій рід! — і хочу бути ним, допоки білий світ (*П. Осадчук*). 3. Мати у творчості українських письменників піднесена на найвищий п'єдестал (*З газети*). 4. Після бур і потрясінь бреду збентежений додому, мов по жаринах блудний син (*В. Черепков*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що вивчає фразеологія? Що таке фразеологізм? Наведіть приклади.
- Які за походженням фразеологізми наявні в українській мові?
- Яка роль фразеологізмів у мовленні?
- Якими членами речення можуть бути фразеологізми? Наведіть приклади.
- Розкажіть про зображене на картині, уживаючи фразеологізми.

Марфа Тимченко.
Сватання на Гончарівці

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

Ключові слова та поняття:

твірне слово, твірна основа;
значущі частини слова; способи словотворення;
чергування звуків;
складні та складноскорочені слова

§ 13. ЗМІНЮВАННЯ І ТВОРЕННЯ СЛІВ. ТВІРНЕ СЛОВО

128. Прочитайте прислів'я. Укажіть ужиті в реченнях форми одного слова. Поміркуйте, яким значенням форми слова різняться: лексичним чи граматичним.

1. Дерево міцне корінням, людина — родом і народом. 2. Птицю пізнають по пір'ю, а людину — по мові. 3. Без здоров'я немає людині щастя. 4. Наука для людини — як сонце для життя. 5. І за морями люди живуть. 6. Людей питай, а свій розум май. 7. Хто людям добра бажає, той і сам його має.

Якою частиною мови є слово, різні форми якого вжиті в реченнях? Якими граматичними ознаками ці форми різняться?

129. Прочитайте. Укажіть ужиті в реченнях спільнокореневі слова. Чи різняться спільнокореневі слова лексичним значенням? Свою думку підтвердіть прикладами з речень.

1. Живи так, як велить тобі обов'язок людини (*Цицерон*). 2. Не будь лише сином свого батька, будь людським сином (*Народна творчість*). 3. Хай у твоїй душі будуть совість і чесність, а в твоїх вчинках — людяність (*З Біблії*). 4. Нелюдяне слово — наче камінь: якщо його вимовиш, назад не повернеш (*М. Сервантес*). 5. Горджуся тим, що родом я із людства (*П. Перебийніс*).

Поясніть відмінність у лексичних значеннях слів *людський* і *людяний*. Якими значущими частинами різняться ці слова?

- У чому, на вашу думку, полягає обов'язок людини? У відповіді вживайте спільнокореневі слова.
- Як ви розумієте слова поета Василя Стуса «*Людина — це обов'язок, а не титул*»? У відповіді вживайте різні форми слова *людина*. У якому з поданих речень висловлено цю ж думку?

- Поясніть, як ви розрізняєте спільнокореневі слова та різні форми одного слова.

Необхідно розрізняти форми слова та спільнокореневі слова.

Форми одного слова розрізняються не лексичним, а тільки граматичним значенням. Граматичне значення найчастіше виражають закінчення: *школ**а**, школ**и**, школ**ою***, рідше — одночасно закінчення та прийменники: *до школ**и**, у школ**і***.

Спільнокореневі (споріднені) слова розрізняються лексичними значеннями. Наприклад: *школа → шкільний* (пов'язаний із навчальним процесом у школі або належний школі); *школа → школяр* (учень школи); *школяр → школярський* (властивий школярам).

Спільне лексичне значення споріднених слів містить головна значуща частина слова — ***корінь***.

130. Перепишіть. Визначте вжиті в реченнях спільнокореневі слова, виділіть у них корені.

1. Хліб, хлібина, хлібороб. Спервовіку святі слова! (*С. Павленко*). 2. Журилась журно пара журавлів. Котилось полем перекотиполе (*Н. Черкес*). 3. Що було — побуло, відбулось, відбувалось. Не згадати усього тепер до пуття (*В. Бровченко*).

- Витлумачте лексичні значення вжитих у реченнях спільнокореневих слів.
- Яка значуща частина слова містить у собі його лексичне значення?
- Що уособлює в українському фольклорі *перекотиполе*? З опорою на ілюстрації розкрийте пряме та переносне значення цього слова. Від яких слів утворено назву рослини?

Анатолій Слободян. Перекотиполе

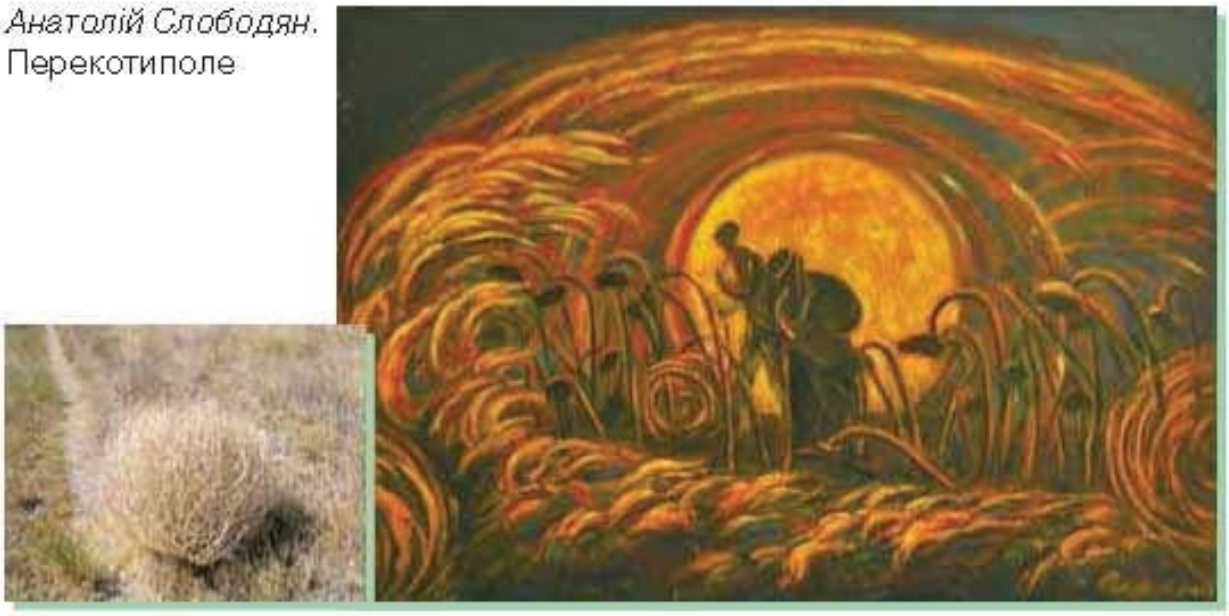

Необхідно розрізняти словозміну та словотворення.

Словозміна — це утворення різних форм слова.

Наприклад: *мудрий, мудрим, мудрого, мудрі, мудрих.*

Словотворення — це творення нових слів від тих, які вже існують у мові.

Наприклад: *мудрий — премудрий, немудрий, мудрість, мудрець, по-мудрому, мудрувати.*

Творення нових слів від тих, які існують у мові, є найважливішим засобом збагачення словникового складу мови.

131. Прочитайте. Випишіть виділені слова. Поміркуйте: від якого слова утворено кожне із цих слів? Доберіть такі слова і допишіть до виписаних.

ЗРАЗОК *Липень ← липа. Снігопад ← сніг, падати.*

1. Де сніг буде, там хліба **прибуде**. 2. Зустрівся в хащах **лісник** — до щастя. 3. Якщо черемха зацвіла — чекай на останній весняний **приморозок**. 4. Як **листопад** дерев не обтрусить, довга зима бути мусить (*Народна творчість*).

- Визначте значущі частини слова, за допомогою яких утворено кожне нове слово. Виділіть словотворчі префікси та суфікси.
- Які зі слів повністю входять в основу утвореного від них нового слова?
- У яких ви́падках при творенні нового слова використано лише основу слова?

Більшість слів нашої мови утворено від інших слів, і спосіб їхнього творення можна простежити. Такі слова називають **похідними**.

Слово, яке повністю входить в основу похідного слова, називають **твірним.**

Наприклад: ***мова*** → *роз**мова**; **учитель*** → ***учитель**ська*.

Проте найчастіше нові слова творяться не від слова, узятого повністю, а від основи слова.

Наприклад: ***мова*** → ***мов**ити; **учи**ти* → ***учи**тель*.

Основа, від якої утворено нове слово, називається **твірною**.

Наприклад: ***слово*** → ***слов**ник*.

Щоб визначити твірну основу, потрібно знайти слово, від якого утворено подане. Спільна для цих слів основа є **твірною основою**.

СЛОВОТВІР — це розділ науки про мову, який вивчає способи й особливості творення похідних слів.

Основні способи словотворення

132. Перепишіть. У кожному з похідних слів підкресліть твірне слово або твірну основу. За допомогою яких значущих частин ці слова утворено?

ЗРАЗОК *Кобза → кобзар.*

Дерево → деревце; високий → превисокий; живий → оживити; межа → безмежний; кімната → кімнатний; рослина → рослинний; дорога → придорожній.

- Витлумачте лексичне значення утворених слів. Якого значення (або відтінків значення) надають словам при їх творенні суфікси та префікси?
- Позначте в словах орфограми, поясніть їх написання.

133. Визначте, від яких слів утворено подані похідні слова. Запишіть слова парами.

ЗРАЗОК *Прочитати ← читати. Підсніжник ← сніг.*

I. Записати, передати, шахтар, голосок, навушник, подорожник.
II. Розгадати, приказка, віконний, праліс, прибережний, назустріч.

- У яких ви́падках нове слово утворене від твірного слова? Від твірної основи?
- Виділіть словотворчі префікси та суфікси.

134. Роздивіться таблицю. Назвіть способи словотворення. Розкажіть про кожний спосіб, доповнивши подані в таблиці приклади самостійно дібраними.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ		
Назва способу словотворення	**Як утворено слова**	**Приклади**
Префіксальний	За допомогою префіксів	*Принести ← нести*
Суфіксальний	За допомогою суфіксів	*Зимовий ← зима*
Префіксально-суфіксальний	За допомогою префіксів та суфіксів одночасно	*Припічок ← піч*
Безафіксний	Відкиданням кінцевих значущих частин	*Переклад ← перекладати*
Складання основ або слів	Поєднанням двох або більше основ слів чи їхніх частин	*Снігопад ← сніг, падати*

135. Перепишіть. Підкресліть твірні слова (такі, що повністю входять в основу похідного слова). В інших похідних словах виділіть твірну основу. Позначте значущі частини, за допомогою яких утворено нове слово. Визначте спосіб його творення.

I. Бандура → бандурист; очерет → очеретяний; стіл → стілець; пісня → пісняр; небесний → піднебесний; сильний → пресильний; блакитний → блакить; земля, міряти → землемір; двері → одвірок.

II. Весна → весняний; зорі, падати → зорепад; зелений → зелень; плече → наплічник; мудрість → премудрість; брат → братик; батьківський → прабатьківський; вода → водиця; Донецький басейн → Донбас.

- Як називають музиканта, який грає на скрипці? цимбалах? сопілці? Яким способом утворено ці слова?
- Як називають дідового батька? бабусину бабусю? Яким способом утворено ці слова?

136. Від поданих слів усно утворіть по три-чотири слова суфіксальним способом. Використовуйте словотворчі суфікси зі значенням здрібнілості та згрубілості.

ЗРАЗОК *Дуб → дубок, дубочок, дубище, дубисько.*

Клен, береза, голуб, сад, дерево, трава, книжка, словник, комп'ютер, монітор.

- Які почуття мо́вця передаються через уживання ним у мовленні слів, утворених за допомогою суфіксів зменшеності, ласкавості? Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- Пригадайте 5–8 пестливих слів, які часто вживаються в колискових піснях. Запишіть їх, доберіть слова, від яких їх утворено. Виділіть суфікси.
- Як характеризує мо́вця велика кількість у його мовленні слів із суфіксами збільшеності, згрубілості? Назвіть почуття, які викликає у вас такий мовець. За потреби зверніться до Словничка назв почуттів.

137. Перепишіть, визначте спільнокореневі слова, утворені суфіксальним способом. Виділіть у них словотворчі суфікси.

1. Найдорожче в світі слово так звучить у рідній мові: мати, матінка, матуся, мама, мамонька, мамуся! (*В. Гринько*). 2. У слові просвічує слово, словечко, слівце, словенятко (*П. Перебийніс*). 3. Мій світе, світку, світоньку, світище мій! (*М. Вінграновський*). 4. Понад рікою спинились і **завікували** там полтавські міста, містечка, села, селища, сільця (*І. Сенченко*).

- Визначте спосіб творення виділеного слова.
- Розберіть це слово за будовою.

138. Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери. Підкресліть у реченнях антоніми. Визначте, від якої твірної основи (або твірного слова) і яким способом ці слова утворено. Виділіть у них словотворчі значущі частини.

1. Згода дім будує, а незгода руйнує. 2. Щастя й нещастя на однім коні їздять. 3. Од одного бер..га відстав, та до другого не пр..став. 4. Маленька правда всі неправди пер..важить. 5. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий пер..печений. 6. Невмілому вик..пить, а вмілому нак..пить. 7. Краще недоговорити, ніж пер..говорити.

- Назвіть префікси, які надають словам протилежного лексичного значення. Чи можна назвати їх антонімічними? Чому?
- Доберіть антонімічні пари слів, утворені за допомогою префіксів: *недо- — пере-*; *в- — ви-*; *роз- — з-*.
- Виберіть зі Словничка назв почуттів слова — назви почуттів, від яких за допомогою префікса можна утворити антоніми.

139. До поданих слів доберіть антоніми з префіксом *не-*. Визначте спосіб творення цих слів (*усно*).

ЗРАЗОК *Гарний → негарний.*

Давній, однаковий, вдалий, близький, глибокий, тісно, холодно.

Поміркуйте: як впливає технічний прогрес на ваше життя і життя знайомих вам людей. Розкажіть про це трьома реченнями, використайте в них три утворені слова.

140. Прочитайте прислів'я. Визначте спосіб творення виділених слів.

1. Коли збираєшся в дорогу, добре вибирай **напарника**. 2. У дорозі й **подорожник** товариш. 3. Пірнала черепаха, пірнала, та **підводником** так і не стала. 4. З насмішки люди бувають, а в **насмішника** очі вилазять.

- Виділені слова розберіть за будовою.

141. Від поданих слів префіксально-суфіксальним способом утворіть нові слова. Запишіть їх, позначте словотворчі префікси та суфікси.

Над міру, при березі, під березою, без меж, за греблею, при Дніпрі, за містом, при кордоні, за озером.

- З утвореними словами складіть 2–3 словосполучення (*усно*).

142. Перепишіть. Визначте слова, утворені префіксально-суфіксальним способом. Розберіть ці слова за будовою.

1. Згадую мамину руку на чолі, мов прохолодний листок подорожника на рані (*Л. Скирда*). 2. Дуби, як побратими, обнялися віттям (*Є. Гуцало*). 3. Стояв свіжий осінній підвечірок (*І. Сенченко*). 4. Підпаски з поля гнали череду (*Л. Костенко*). 5. Мене вітають в піднебессі птиці, і я їх також привітати рад (*Є. Гуцало*). 6. Мерехтить підфарниками шлях (*Д. Павличко*).

Позначте в словах вивчені орфограми.

143. Прочитайте. Визначте слова, утворені безафіксним способом.

1. Піднімали прапор в Україні синьо-жовтий у блакитну вись (*Б. Кулик*). 2. Підняли ми знамена прадавні — синь небесну, колосся пшениці (*М. Барчук*). 3. Блакить мою душу обвіяла (*П. Тичина*). 4. В полі птиця сива кряче, облітає шир (*А. Малишко*). 5. На травах сонця плями, я п'ю духмянь ріки (*В. Сосюра*). 6. Очі вбирають безмір (*М. Луків*).

Визначте в словах вивчені орфограми.

144. Від поданих слів утворіть нові слова безафіксним способом. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Перебирати → перебір.*

I. Заявити, розтинати, занепадати, юний, зелений, міцний, мазати, обстріляти, перекладати.

II. Переглядати, переходити, відлітати, перелазити, розкладати, запливати, щеміти, молодий, лютий.

145. Визначте спосіб творення поданих слів. Чому так названо явища та предмети?

Небосхил, **суховій**, **хвилеріз**, землетрус, **окомір**, всюдихід, двоборство, одинадцять, семиповерховий, багатозначний, молоковоз, зерносховище, купівля-продаж, салон-перукарня, фотовиставка, радіопередача, телеміст, астронавт, космодром.

Витлумачте лексичне значення виділених слів. Чи можна дібрати до них синоніми? Наскільки влучною є назва явища чи предмета?

146. Від яких слів утворено кожне з поданих імен? Яким способом? Хто з відомих вам людей носив ці імена?

Володимир, Ярослав, Богдан, Мирослава, Владислав, Добродія, Борислав, Любомир, Будимир, Людмила, **Святослав**, **В'ячеслав**.

Чи є серед ваших знайомих люди, імена яких утворено способом складання? Назвіть ці імена.

- У виділених словах визначте орфограми, обґрунтуйте написання цих слів.

147. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте спосіб творення виділених слів.

Пр..родолюби пер..казують стародавню німецьку л..генду. Кущики ч..рниці густо вкр..вають землю в тих місцях, де ж..вуть кр..хітні гноми й карлики. Ці **с..вобороді** істоти колись марно шукали надійної схованки для себе та своїх самоцвітів. Люди знаходили їх скрізь: у підвалах, льохах, ущелинах, лісах і яругах. Їх пер..слідували союзники жадібних до дорогоцінного каміння людей: лопата, кирка й сокира.

Нарешті над карликами змилувався буйнолистий ч..рничний кущ. Він **упустив** блукальців під зелене шатро ч..рничного ліска. У рукотворних п..черах під **зел..нню** яг..дних кущів і сьогодні ж..ве крихітний х..тромудрий **народ..ць**.

З журналу «Паросток»

Чи є висловлювання текстом? Свою думку доведіть.

- Які почуття протиставлено в тексті? Назвіть ці почуття та витлумачте суть кожного.
- Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.

Уявіть, що через зміни кліматичних умов усі люди на Землі щопівроку змінюються, стаючи то десятиметровими велетнями, то п'ятисантиметровими карликами. Чи корисним було б для людства таке перетворення? Свою думку аргументуйте.

148. Від поданих словосполучень утворіть і запишіть нові слова. Які способи словотворення вам довелося поєднати?

ЗРАЗОК *Козачий Яр → Козачоярський.*

Чорне море, Кам'яний Брід, Красне Поле, Далекий Схід, Східна Європа.

Яким способом утворено назви *Доброславівка, Старовишневецьке, Новоолександрівка*?

Складіть кілька речень про уявну подорож до Білої Церкви. Уживайте прикметники, утворені від назви міста.

- Чи є герб у вашого рідного міста чи села? Розкажіть про нього або про те, яким би ви хотіли бачити герб своєї малої батьківщини.

Герб Білої Церкви

Слова можуть утворюватися способом **складання** в поєднанні із **суфіксальним способом**.

Наприклад: *чорноморець* ← *Чорне море* + суфікс -ець.

Від одного слова може утворюватися друге, від другого — третє і так далі, складаючи ланцюжок слів, послідовно утворених одне від одного.

Ряд спільнокореневих похідних слів, пов'язаних між собою послідовним словотвором, називається **словотвірним ланцюжком**:

- *рука* → *рукав* → *нарукавник*;
- *учитися* → *учень* → *учениця*;
- *ліс* → *лісник* → *лісництво*.

З'ясувати, від якого слова та за допомогою яких словотвірних значущих частин утворено слова, можна за допомогою **словотвірного словника**.

149. Які слова можна утворити від поданих? Вибудуйте і запишіть словотвірні ланцюжки.

ЗРАЗОК *Дід → прадід → прадідівський.*
Думати → задумати → задуми.

Тримати, кликати, їздити, рада, батько.

150. Від яких слів і в якій послідовності утворено подані слова? Вибудуйте і запишіть словотвірні ланцюжки.

Учениця, привіт, колискова, записка, розквітнути, горицвіт, вибір.

151. У вказаній послідовності зробіть словотвірний розбір слів, виділених у реченнях, поданих на наступній сторінці (*усно*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ СЛОВОТВІРНОГО РОЗБОРУ

1. Визначте, якою частиною мови є аналізоване слово, з'ясуйте його лексичне значення.
2. Доберіть слово, від якого утворено подане (*найближче до похідного за значенням і простіше за будовою*). Це твірне слово.
3. Виділіть твірну основу (*спільну частину аналізованого й твірного слів*).
4. Визначте словотвірні префікси, суфікси, сполучний голосний (*якщо є*).
5. Визначте спосіб творення слова.

Спостерігати **зорепад** можна буде з боку сузір'я Волопаса (*З газети «Вечірній Київ»*).

ЗРАЗОК УСНОГО СЛОВОТВІРНОГО РОЗБОРУ

Зорепад — іменник, лексичне значення — «явище, що виникає при згорянні в атмосфері Землі дрібних метеорних тіл (уламків комет чи астероїдів)». Найближчі до слова за значенням слова — *зоря*, *падати*. Твірні основи — *зор-* і *пад-*, поєднані сполучним голосним [е]. Слово утворене способом складання основ.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СЛОВОТВІРНОГО РОЗБОРУ

Зорепад ← зоря, падати (складання основ).

1. Мила **юнь** моя, люби, вивчай солов'їну мову! (*М. Волощук*). 2. Нехай тернистий в мови слід, та українське щире слово почув, збагнув і **визнав** світ (*Б. Дегтярьов*). 3. Буває час, коли потрібніше **красномовне** мовчання, ніж говірке слово (*І. Нечуй-Левицький*).

152. Визначте спосіб творення кожного з поданих слів. Зробіть письмовий словотвірний розбір виділених слів.

Народний, авторський, перечитати, **пережити**, повчальний, **незрівнянний**, добродій, **дивосвіт, вибір, книгарня**.

- Слова *читач*, *перегорнути*, *книголюб* розберіть за будовою. Поясніть різницю між розбором слова за будовою та словотвірним розбором слова.
- Кілька поданих слів уведіть до самостійно складеного висловлювання «Казковий світ книжок».
- Роздивіться логотип книгарні «Є». Поясніть цю назву. Дізнайтеся, які книжкові магазини є у вашому рідному краї. За можливості відвідайте їх або завітайте на інтернет-сторінки книгарень.
- Складіть сценарій комп'ютерної гри, основне завдання якої — творити слова. Хто може стати головною дійовою особою в такій грі?

153. Витлумачте лексичне значення кожного з поданих у парах слів. Визначте, від якого слова і яким способом ці слова утворено.

Земельний і землистий. Зв'язаний і пов'язаний. Блискавичний і блискучий. Вникати й уникати.

- З однією парою слів складіть і запишіть речення.

§ 14. ПЕРЕХІД СЛІВ ІЗ ОДНІЄЇ ЧАСТИНИ МОВИ В ІНШУ

Нові слова можуть утворюватися шляхом переходу однієї частини мови в іншу. Так, прикметник може перейти в іменник (*набережна, черго́вий*), іменник — у прислівник (*зимою, кругом*).

ПОРІВНЯЙТЕ:	
Старий Дніпро синів унизу. *П. Куліш*	Старий увійшов до хати, помолився до образів. *П. Куліш*
Весною запахло, весною. *В. Сосюра*	Весною не ледарюй, а працюй. *Народна творчість*

154. Прочитайте. Визначте, якими частинами мови є виділені в кожному з речень слова.

1. **Кошовий** ота́ман від імені січового товариства вступав у дипломатичні стосунки з іноземними державами (*З підручника*). 2. Од козачої відваги втік паша, як битий лис. **Кошовий** обняв Нетягу: «Добре, сину, потрудився!» (*Б. Олійник*). 3. Сніг на верхів'ї узгір'я блищить так яскраво, що здається не раз, мов займаються раптом вогні **вартові** (*Леся Українка*). 4. **Вартовий** був балакучий, як перукар або зубний лікар (*П. Загребельний*).

- Поясніть, чи змінюється із переходом слова в іншу частину мови його синтаксична роль у реченні. Покажіть це на прикладах.
- Поясніть, чи змінилося лексичне значення виділених слів через їхній перехід в інші частини мови.

155. Перепишіть. Слова, що з однієї частини мови перейшли в іншу, підкресліть. Витлумачте їхні лексичні значення.

1. Академік Володимир Вернадський — геніальний учений (*З журналу «Рідна школа»*). 2. Сучасне завжди по дорозі з минулого в майбутнє (*О. Довженко*). 3. Ідуть перехожі невпинним прибоєм (*В. Сосюра*). 4. «Пора молоду виряджати до молодого!» — гукає

дружко (*Панас Мирний*). 5. «Я сьогодні чергова!» — хвалиться Маринка (*Н. Забіла*).

- Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.
- Зі словами *військовий*, *булочна*, *чайна* складіть по два речення так, щоб ці слова були різними частинами мови.

156. З поданими словами складіть і запишіть висловлювання на тему «Свято в нашій школі». Подані слова використовуйте то як прикметники, то як іменники.

Випускний, учительська, знайомий, набережна.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що вивчає словотвір?
- Що таке твірне слово? Твірна основа? Наведіть приклади.
- Які є способи словотворення?
- У чому полягає суфіксальний спосіб? Префіксальний? Наведіть приклади слів, утворених цими способами.
- Розкажіть про префіксально-суфіксальний спосіб словотворення.
- Наведіть приклади слів, утворених безафіксним способом.
- Чи можуть способи творення слів поєднуватися? Наведіть приклади слів, утворених таким поєднанням.
- Наведіть приклади слів, що перейшли з однієї частини мови в іншу.
- Поясніть різницю між словотвірним розбором і розбором слова за будовою.
- Складіть за ілюстрацією розповідь «Дерево українського словотвору».

Лариса Моравська-Шебалкова. Дерево життя

§ 15. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ СЛІВ

Зміни приголосних при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників на *-ський, -цький*

157. Прочитайте прикметники та утворені від них іменники. Які зміни приголосних звуків відбулися при словотворенні? Назвіть літери, які позначають звуки, що чергуються.

Батьківський — Батьківщина; прилуцький — Прилуччина; львівський — Львівщина; вінницький — Вінниччина.

При творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників
- **звукосполучення [с'к] змінюється на [шч]:**
  угор[с'к]*ий* — *Угор*[шч]*ина*; *київ*[с'к]*ий* — *Київ*[шч]*ина*;
- **звукосполучення [ц'к] змінюється на [ч:]:**
  туре[ц'к]*ий* — *Туре*[ч:]*ина*; *німе*[ц'к]*ий* — *Німе*[ч:]*ина*.

На письмі звукосполучення передаємо відповідно літерами *-щ-* і *-чч-*:
*Угор***щ***ина*, *Київ***щ***ина*, *Туре***чч***ина*, *Нім***чч***ина*.

Виняток: *гали***цьк***ий* — *Гали***ч***ина*.

ОРФОГРАМА:
літери *щ*, *ч* в іменниках із суфіксом *-ин(а)*

158. Утворіть від прикметників іменники із суфіксом *-ин(а)*. Запишіть їх.

ЗРАЗОК *Дрогобицький – Дрогобиччина.*

I. Харківський, чернівецький, канівський, хмельницький, панський, турецький.

II. Одеський, кагарлицький, уманський, козацький, кріпацький, чигиринський.

- В утворених словах позначте орфограму «літери *щ*, *ч* в іменниках із суфіксом *-ин(а)*».
- Поясніть уживання великої літери.
- Утворіть словотвірний ланцюжок слова *Львівщина*.

159. Перепишіть. Після виділених іменників запишіть у дужках прикметники із твірною основою.

ЗРАЗОК *Цвіте Гуцульщина (гуцульський) квітками (Олександр Олесь).*

1. Піснею любові і добра стала ти, **Черкащино**, для мене (*Д. Луценко*). 2. Є в Україні, серед милої **Полтавщини**, чудовий краєвид! (*Олена Пчілка*). 3. **Звенигородщина** — співучий куток України (*С. Васильченко*). 4. По **Вінниччині** мандрували ми (*М. Рильський*). 5. На весь світ уславилися ткані на **Кролевеччині** рушники (*З журналу «Народне мистецтво»*).

- Поясніть чергування приголосних, що відбулося при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників.
- Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть уживання в ньому розділових знаків.

160. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Люблю тебе, слов'ян..ино з..лена (*Д. Павличко*). 2. Десь там, за морем, за туманом, уже Туреч..ина була (*Л. Костенко*). 3. У світлий день ведуть шляхи твої, Сум..ино! (*М. Гурець*). 4. Без Донеч..ини навіки зів'яли б всі мої пісні! (*В. Сосюра*). 5. Головним районом ро..селення українців у Словач..ині є Пряшів..ина (*З підручника*).

- Позначте в словах орфограму «літери *щ, ч* в іменниках із суфіксом *-ин(а)*».
- Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

Чергування приголосних при творенні прикметників із буквосполученням *-чн- (-шн-)*

161. Від поданих слів усно утворіть прикметники.

Молоко, місяць, сонце, пшениця, столиця, вулиця.

- Назвіть приголосні звуки, які чергуються при творенні.

При творенні прикметників із суфіксом ***-н-*** приголосні [к], [ц], [ц'] змінюються на [ч]. Звукосполучення [чн] на письмі передають буквосполученням ***-чн-***: *знак — зна**чн**ий, залізниця — залізни**чн**ий.*

Винятки: *рушник, рушниця, соняшник, мірошник, дворушник, сердешний* (у значенні *нещасний*), *торішній.*

ОРФОГРАМА:
буквосполучення *-чн-* у прикметниках із суфіксом *-н-*

162. Від поданих слів утворіть прикметники. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Звук – звучний.*

Вулиця, криниця, аптека, штука, медик, комік, математик, електрика, бібліотека, безпека, сонце.

Позначте в словах орфограму «буквосполучення *-чн-* у прикметниках із суфіксом *-н-*».

163. Перепишіть. У виділених словах позначте орфограми.

1. **Вдячні** нащадки дбайливо оберігають історичні пам'ятки́ (*З газети «Голос України»*). 2. Зі мною розмовля природи голос **вічний** (*В. Сосюра*). 3. Наснились мальви, рута-м'ята і скрип **кри-ничний** журавля (*П. Дворський*). 4. Перелилася на терасу **молочна** піна черемшин (*Л. Костенко*). 5. Тумани, неначе **пшеничні** млинці, в глибокій долині парують (*І. Чумак*). 6. **Місячні** плями — як вибухи світла **рушничні** (*Є. Гуцало*).

Поясніть вислови *місячні плями, молочна піна черемшин.*

164. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі прикметники.

1. Труд буває скучний, та плід його ... . 2. Хто із сонцем встає, у того весь день ... настрій. 3. Не клади ... шкаралупи, а клади ... слово.

ДОВІДКА

Яєчний. Смачний. Сонячний. Пшеничний.

Від яких слів утворено подані в довідці прикметники із суфіксом *-н-*? Які звуки чергуються при такому творенні?

Поясніть, як ви розумієте вислови *сонячний настрій, пшеничне слово.*

165. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Я хочу пити соня..ні настої, пізнать до краю радощі з..мні! (*В. Симоненко*). 2. Соня..ник злотоголовий лице за сонцем пов..рта (*В. Сосюра*). 3. Навіщо нам торі..ні бур'яни? (*П. Перебийніс*). 4. Кожний ніжний рух серде..ний в пісню срібну переллю (*Олександр Олесь*).

Позначте в словах орфограму «буквосполучення *-чн-* у прикметниках із суфіксом *-н-*».

166. Прочитайте словникові статті. Слова *сердечний* і *сердешний* уведіть до самостійно складених речень.

СЕРДЕЧНИЙ — СЕРДЕШНИЙ — СЕРЦЕВИЙ. Розрізняються за значенням.

СЕРДЕЧНИЙ ужив. у значеннях: 1. Пов'язаний із почуттями, переживаннями людини. *Сердечна туга.* 2. Добрий, чулий. *Сердечна людина.*

СЕРДЕШНИЙ ужив. у значенні «який викликає співчуття, бідолашний». *Дивлюся: під тином сердешна дитина, хлоп'ятко маленьке — вся в латках свитина* (*Б. Грінченко*).

СЕРЦЕВИЙ ужив. у значенні «який стосується серця, пов'язаний із хворобами серця, призначений для лікування серця». *Серцеві м'язи. Серцева діяльність. Серцеві ліки.*

Зі Словника-довідника з культури української мови

167. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Україна — це край людей сміливих і мужніх і в той же час серде..них і поетичних (*І. Цюпа*). 2. Іде серде..ний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає: «Чого, тату, плачете?» (*Народна творчість*). 3. Якби ти знав, як много важить слово, одно серде..не, теплеє слівце! (*І. Франко*).

Як правильно сказати: *сердечний напад* чи *серцевий напад*? Свою думку обґрунтуйте.

- Назвіть почуття, які викликає у вас *сердешна людина.* Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- Пригадайте три фразеологізми зі словом *серце*, витлумачте їхні значення.

168. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. На осонні соняшник підроста голову до сонечка поверта (*О. Орач*). 2. По дорозі зупинились у селі щоб попити криничної води (*А. Шевченко*). 3. Знову весільні музи́ки заграли знов молоді на рушник ставали (*І. Гущак*). 4. Дівчина слухала землю своїх предків гладила пшеничний колосок і думала Гарний колосок але колючий (*Д. Павличко*). 5. Віддалені шари атмосфери Сонця які під час його затемнень сприймаються у вигляді сяйва називають сонячною короною (*З підручника*).

Позначте в словах усі вивчені орфограми.

- Що означає *стати на рушник*? Пригадайте фразеологізми зі словом *рушник,* поясніть їхні значення.

169. Перепишіть словосполучення, щоразу замінюючи слово *сердечний* синонімом.

Сердечний друг. Сердечний порадник. Сердечний спів. Сердечне слово. Сердечний біль.

Зміни приголосних при творенні прикметників із суфіксами *-ськ-, -цьк-, -зьк-* та іменників із суфіксами *-ств(о), -цтв(о), -зтв(о)*

170. Прочитайте пари слів. Визначте твірні слова або твірні основи.

• Козак — козацький; молодець — молодецький; Дрогобич — дрогобицький.

• Рига — ризький; Париж — паризький; Сілезія — сілезький.

• Чорнухи (село) — чорнуський; товариш — товариський; тунгус — тунгуський.

Назвіть приголосні звуки, які чергуються при творенні прикметників від іменників. Якими літерами позначають ці звуки на письмі?

171. Доберіть до поданих слів слова з твірною основою або твірні слова. Запишіть слова парами.

ЗРАЗОК *Козацтво ← козак.*

I. Юнацтво, боягузтво, птаство.

II. Кравецтво, убозтво, товариство.

При творенні прикметників за допомогою суфікса *-ськ(ий)* та іменників за допомогою суфікса *-ств(о)* кінцеві приголосні твірної основи чергуються так:

- [к], [ц'], [ч] + *-ськ(ий), -ств(о)* = *-цьк(ий), -цтв(о)*;
- [г], [ж], [з'] + *-ськ(ий), -ств(о)* = *-зьк(ий), -зтв(о)*;
- [х], [ш], [с'] + *-ськ(ий), -ств(о)* = *-ськ(ий), -ств(о)*.

ОРФОГРАМА:
буквосполучення *-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв(о), -зтв(о), -ств(о)*

172. Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ(ий)*. Запишіть слова парами.

Парубок, Запоріжжя, француз, кравець, ткач, чех, латиш, Буг.

В утворених словах позначте орфограму «буквосполучення *-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв(о), -зтв(о), -ств(о)*».

173. Від іменників, що називають представників ремесел, утворіть назви цих ремесел. Запишіть слова парами.

Хлібороб, чумак, бджільник, мірошник, ткач, кравець, килимар, рибалка, мисливець, сто́ляр.

Укажіть іменники, при творенні яких чергування не відбулося.

174. Від виділених іменників утворіть і запишіть прикметники.

ЗРАЗОК *Мова латишів – латиська мова.*

Мова **гагаузів**, земля **кавказців**, традиції **латишів**, звичаї **узбеків**, пісні **таджиків**, готелі **турків**, танці **чехів**, дотепність **французів**.

Поясніть різницю між звичаєм і традицією.

175. Перепишіть, утворюючи прикметники від поданих у дужках слів. В утворених словах виділіть суфікси.

1. Військо (Запоріжжя) поверта з походу, відчиняє Київ Золоті ворота (*О. Кононенко*). 2. Я гордий, мов (козак) предок мій (*Б. Олійник*). 3. І котить обрії увись і вшир земля (Черкаси) (*О. Софієнко*). 4. В (Париж) окрузі живуть мої друзі (*П. Воронько*). 5. Водій дав мені свою (Єсентуки) адресу й телефон (*В. Баранов*).

176. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Як на конях коза..тво летіло навперейми своїм ворогам! (*М. Василенко*). 2. Добре ж твоє, козаченьку, серденько воліло! Виступаєш з товари..твом на святеє діло (*Олена Пчілка*). 3. Твори М. Коцюбинського перекладені на францу..ьку, німе..ьку, че..ьку, польську і російську мови (*З підручника*).

Визначте речення, ускладнені звертанням та однорідними членами, поясніть уживання в них розділових знаків.

При вимові деяких слів із твірною основою на [д], [т] відбувається **уподібнення приголосних звуків**: *солдатський* [солда́ц'кий], *людський* [л'удз'ки́й], *братство* [бра́цтво], *людство* [л'у́дзтво].

У прикметниках на *-ськ(ий)* та збірних іменниках на *-ств(о)*, утворених від іншомовних слів, відбувається **спрощення** (при вимові випадає звук [т]): студентський [студе́н'с'кий], гігантський [г'іг'а́н'с'кий], агентство [аге́нство].

Спрощення — явище усного мовлення. У названих ви́падках на письмі його результат не позначається.

177. Прочитайте. Виділені слова вимовте відповідно до правил орфоепії. Передайте ці слова звукописом. Назвіть приголосні звуки, що уподібнюються.

1. **Солдатські** портрети на вишитих крилах пливуть (*Б. Олійник*). 2. Вслухається у космос мисль **людська** (*Г. Коваль*). 3. Як багато **людством** утрачено, і не знайдено, і не бачено! (*Г. Коваль*). 4. Дружба і **братство** цінніші за **багатство** (*Народна творчість*).

178. Прочитайте слова, назвіть групи приголосних звуків, у яких відбувається спрощення. Зіставте вимову й написання слів. Виділені слова передайте звукописом.

Туристський, журналістський, **альпіністський**, агентство, **президентство**.

179. Перепишіть, уставляючи пропущені літери й розділові знаки.

1. Справді найбільше бага..ство людей — їхній духовний скарб (*Р. Іванченко*). 2. Доводила одна нікчемність що підлабузни..тво — це чемність (*П. Федотюк*). 3. Мене так ранили і неу..тво й байдужість. 4. Байдужість — це калі..тво (*Є. Євтушенко*). 5. Які слова страхітливі дволикість дворушни..тво двоєдушність! (*Л. Костенко*). 6. Ми врятуємо Всесвіт од сорому од брехні боягу..тва (*В. Симоненко*).

- Що, на вашу думку, складає духовний скарб народу? Окремої людини? Розкажіть про це.
- Що вам відомо про народну картину «Козак Мамай»? Які риси українця уособлює зображений на ній персонаж?
- Уявіть, що козак Мамай потрапив у сучасну Україну. Розкажіть про його пригоди.

Народна картина «Козак Мамай»

§16. СКЛАДНІ СЛОВА. СПОЛУЧНІ *о*, *е* В СКЛАДНИХ СЛОВАХ

180. Прочитайте. Випишіть складні слова, виділіть у них основи. За допомогою яких голосних звуків ці основи поєднано?

1. Вітер, вітер, вітровій біг по стежці лісовій (*Г. Чичинадзе*). 2. Вологий вітер двоє крил поклав на білий небосхил (*А. Малишко*). 3. І духмяний, мов чебрець, **життєдайний** вітерець (*В. Скомаровський*). 4. І хмарини срібнокрилі тануть угорі. У душі сріблястий зорепад (*В. Гужва*).

- Виділене слово передайте звукописом. Який голосний сполучає в ньому твірні основи? Якою літерою передано цей звук на письмі?
- Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

Основи складних слів можуть з'єднуватися за допомогою сполучних голосних звуків [о], [е]. На письмі ці звуки позначаються літерами *о*, *е*, *є*.

Сполучний голосний [о] вживається у складних словах, якщо перша частина складного слова утворена від прикметника і закінчується на твердий приголосний: *чорн**о**гуз*, *ясн**о**окий*, *руд**о**волосий*.

Якщо основа прикметника закінчується на м'який приголосний, то перед літерою *о* пишуть *ь*: *синь**о**окий*, *давньоруський*, *середньовіччя*.

Коли перша основа складного слова утворена від іменника або займенника, то:

- після твердого приголосного (зокрема, шиплячого) вживають [о]: *сам**о**вчитель*, *піш**о**хід*, *вуж**о**подібний*;
- після м'якого приголосного пишуть [е]: *зор**е**пад*, *земл**е**трус*, *вол**е**любний*;
- після *й*, яким закінчується перша основа, уживають [е] (позначають літерою *є*): *крає**є**вид*, *зміє**є**подібний*, *боє**є**припаси*.

ОРФОГРАМА:
літери *о*, *е*, *є* у складних словах

181. Прочитайте. Визначте складні слова, виділіть у них твірні основи, поясніть уживання сполучного голосного.

1. На свята́ в світлиці пахли чорнобривці (*В. Лісовський*). 2. Дівчинка ходить левадою, рве жовтоцвіт на вінки (*А. Камінчук*). 3. Я друг волелюбної птиці (*П. Перебийніс*). 4. В заду́мі сонній синьоока даль (*Д. Фальківський*). 5. Пізньоцвіт осінній — лікарська рослина (*З довідника*). 6. На буреломах сходять мухоморчики — театр ляльковий просто на траві (*Л. Костенко*).

182. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Обґрунтуйте написання складних слів.

Чорн..зем, земл..мір, ліс..степ, каш..вар, мор..плавець, пар..плав, бур..вій, піш..хід, місяц..хід, вербо..ліз, стал..вар, житт..пис, кра..знавство, пил..смок, гряз..вод..лікарня.

Позначте в словах орфограму «літери *о*, *е*, *є* у складних словах». Обґрунтуйте написання складних слів.

183. Від основ поданих парами слів утворіть складні слова, запишіть їх. Складіть 2–3 речення з утвореними словами.

Рука, писати; сіно, косити; чорний, слива; білий, сніг; сірий, очі; чорний, брови; русявий, коси.

184. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Складні слова підкресліть, позначте в кожному орфограми.

1. Стою серед усіх калин..кровних родичів моїх (*П. Перебийніс*). 2. Добро і зло. Між ними йде двобій. Нехай дістане кару лих..дій (*С. Лазо*). 3. Корінь всього лихого — грош..любство (*З Біблії*). 4. Мил..сердними треба нам бути задля всього ж..вого! (*І. Франко*). 5. Відлунюється сміх мій земл..трусом (*Ю. Рибчинський*). 6. Будь не сам..впевненим, а певним (*Народна творчість*).

Визначте авторські неологізми. Розберіть ці слова за будовою.

Роздивіться репродукції картин Марії Приймаченко. Які почуття вони у вас викликають? Доберіть до картин свої варіанти назв, що містять складні слова.

Марія Приймаченко.

Котячий цар

Лісова птиця зі своєю дитиною

§ 17. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ І СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ

185. Прочитайте слова. Витлумачте лексичне значення кожного з них.

Медсестра, спортзал, ощадбанк, ВНЗ, РЄ, США.

Складноскорочені слова, утворені частковим скороченням слів або основ, пишуть разом і з малої літери: *педінститут, медуніверситет, профспілка.*

Складноскорочені слова, утворені з ініціальних (початкових) літер, називаються **абревіатури** (від латинського — скорочую). Їх записують великими літерами без крапок між ними: *ЗНО* (зовнішнє незалежне оцінювання), *ТЮГ* (Театр юного глядача).

186. Прочитайте складноскорочені слова, запам'ятайте їхнє написання.

НАНУ (Національна академія наук України), КНУ імені Тараса Шевченка (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), УТН (Українські телевізійні новини), ЗМІ (засоби масової інформації), Інтерпол, медкомісія, спортбаза, міськрада, ЖЕК.

187. Перепишіть, дописуючи частину складноскороченого слова. Поясніть лексичне значення кожного з утворених слів.

...сад, ...рада, ...постачання, ...зал, ...збори.

188. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Складноскорочені слова підкресліть.

1. Ч..тири внуки у дворі! Відкрився бабин дитсадочок! (*С. Олійник*). 2. Підняв трубу хімкомбінат, облизується димом (*Л. Талалай*). 3. Ро..пашілий завуч стояв серед шкільного подвір'я (*М. Стельмах*). 4. І до сліз переж..вали дві русяві медс..стри (*Д. Луценко*). 5. Настала мода на війс..кову форму. Влізає в маскхалат в..селий франт (*А. Михайлевський*). 6. Опускают..ся снів НЛО на балкони (*Н. Диб'як*).

Складіть і запишіть речення зі словами *ООН, ЗНО, ЗОШ, ГЕС, юнкор, універсам.*

Правопис складних слів разом і через дефіс

Через дефіс пишуть:

- складні слова, утворені поєднанням незалежних слів: *школа-інтернат, ракета-носій, кімната-музей, шафа-купе, купівля-продаж;*
- імена казкових персонажів: *Іван-Побиван, Кабан-Іклан, Вовчик-Братик;*
- назви деяких рослин: *євшан-зілля, розрив-трава, сон-трава, мати-й-мачуха.*

Складні слова з першою частиною іншомовного походження (*фото-, кіно-, радіо-, авіа-, авто-, мото-* та ін.) **пишуться разом**: *кінозірка, автоклуб, фотоальбом.*

Через дефіс пишуться слова з іншомовним елементом *міні-*: *міні-диктант, міні-спідниця.*

ОРФОГРАМА:
написання складних слів через дефіс або разом

189. Прочитайте. Визначте слова з орфограмою «написання складних слів через дефіс або разом». Поясніть написання цих слів.

1. Микола скинув плащ-накидку, почепив на вішак, блиснули ордени й медалі (*М. Вінграновський*). 2. «Що я тобі скажу, Зміїку-Братику, — каже Лисичка-Сестричка, — йде на тебе війною Іван-Баштанник, хоче тебе звоювати!» (*Народна творчість*). 3. Ми не зірвали переліт-траву, розрив-траву ми також не зірвали, без ключ-трави на світі я живу (*Є. Гуцало*). 4. Міні-спідничка є частиною спортивної форми тенісисток (*Із журналу «Фізичне виховання в школі»*).

190. Перепишіть, знімаючи риски.

Аеро/порт, авіа/пошта, фото/модель, теле/шоу, авто/стоп, радіо/станція, вело/мото/спорт, гідро/масаж.

Визначте слова, які пишуться за правилом «дев'ятки».

191. Запишіть слова, додавши дібрану з довідки іншомовну частину слова.

...квиток, ...запис, ...стоянка, ...сесія, ...дром, ...логія, ...проба.

ДОВІДКА

Авто..., авіа..., фото..., грам..., гео..., мікро..., кіно..., космо... .

192. Перепишіть, знімаючи риски та вставляючи пропущені літери.

1. Прокладають путь сувору молоді аеро/навти (*М. Рильський*). 2. Ро..краює небо навпіл блискавки фото/спалах (*І. Лобовик*). 3. Електричок кіно/стрічки ген за гаєм м..готять (*А. Жикол*). 4. І кр..чить в квартирі теле/фон: «Що у вас там дієт..ся, їй-Богу?» (*Б. Олійник*).

Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Написання слів з *пів-, напів-*

193. Прочитайте слова. Поміркуйте: від чого залежить написання слів з *пів-* через дефіс чи окремо?

Пів-Європи, півсвіту, пів-України, півкраїни, пів-Дніпра, півріки.

Через дефіс із *пів-* пишуться слова — власні назви: *пів-Полтави, пів-Одещини, пів-Дунаю.*

Слова — загальні назви пишуться з *пів-, напів-* **разом**: *півдерева, півозера, напівімла, напівспокійний.*

Слова, що починаються літерами *я, ю, є, ї*, пишуться з *пів-, напів-* **з апострофом**: *пів'яру, пів'юрти, пів'їдальні, напів'ява.*

194. Прочитайте. Поясніть написання слів з *пів-, напів-*.

Півміста, пів-Вінниці, півайону, півобласті, пів-Київщини, півогірка, півбанана, пів-Африки, пів'яблука, пів'юрби, пів'явора, пів-Ялти, пів'яру, пів-Юрмали, пів-Єгипту, пів'яхти.

Поясніть написання слів з апострофом.

195. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. У бер..зневі дні біля могили Кобзаря зб..рається пів-України (*Д. Петриненко*). 2. Могутній дуб. Він півт..сячоліття стоїть на Хортиці (*Л. Забашта*). 3. Гарна в..селка півнеба підперла (*В. Самійленко*). 4. День такий — ні хмарки, ні півхмарки (*П. Вольвач*). 5. Тут хмари ходять напівколом (*А. Камінчук*). 6. На ґвалт збіглося пів-Комишанки (*Олесь Гончар*).

Позначте в словах орфограму «написання складних слів через дефіс або разом».

196. Перепишіть, знімаючи риски. Обґрунтуйте написання слів.

Пів/майдану, пів/вулиці, пів/Борисполя, пів/вікна, пів/вареника, пів/яблука, пів/юрти, пів/Євпаторії, пів/Азії, пів/ялини, пів/Яготина, напів/язичеський, напів/поклін.

- Позначте в словах орфограму «написання складних слів через дефіс або разом».
- Позначте в словах орфограми «подвоєні літери» та «апостроф». Обґрунтуйте написання слів.
- Поясніть написання слів з апострофом.

197. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки слова з *пів-, напів-*.

1. З людьми біда — ... . 2. Знає кума — знає ... . 3. Знайко розуміє з .... 4. Всяке ... — гірше від невігластва. 5. Зранку за діло — вже ... . 6. У ледаря свій закон: півдня сиди, а ... стій. 7. Там публіка — сім душ на ... . 8. ... коропів цінніші за пуд сподівань.

ДОВІДКА

Півпуда. Півбіди. Півбублика. Напівзнання. Півділа. Півсела. Півслова. Півдня.

198. Перепишіть, знімаючи риски.

1. За останні пів/століття населення планети збільшилося майже вдвічі (*З журналу*). 2. Пів/біди, що взялись звоювать вороги, а біда, коли друзі мовчать (*В. Козак*). 3. А хто від правди ступить на пів/метра, душа у того сіра й напів/мертва (*Л. Костенко*). 4. Забрела у гай пила, загарчала, загула. Дика грушка від розпуки заломила віти-руки: «Ти не руш мене, не руш! На мені пів/тонни груш!» (*О. Пархоменко*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Які слова називають складними? Наведіть приклади.
- Яким способом утворено такі слова?
- Накресліть у зошиті таблицю «Написання складних слів разом і через дефіс», заповніть її самостійно дібраними прикладами.
- Які слова називають складноскороченими? Як пишуть такі слова? Складіть речення зі складноскороченим словом.
- Як пишуть слова з частиною *пів- (напів-)*? Наведіть приклади.
- Зробіть словотвірний аналіз слова *працелюб*.

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Ключові слова та поняття:

самостійні та службові частини мови;
іменник, прикметник, числівник, займенник,
їхні морфологічні ознаки та синтактична роль

§ 18. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ

199. Прочитайте. Визначте лексичне та граматичне значення виділених слів.

Держава Україна розташована в центрі Європи. Хвиляста лінія окреслює її землі на карті. Площа українських земель становить понад **шістсот тисяч** квадратних кілометрів.

Могутній Дніпро, мов голуба стрічка в русій косі, плине посеред розкішних степів і широких ланів. Ясне сонце **відбивається** в його синій воді.

З підручника «Літературне читання»

- Визначте в реченнях слова, що означають предмет і відповідають на питання *хто? що?* До яких частин мови вони належать?
- Назвіть слова, які вказують на предмет або ознаку, але не називають їх. Які це частини мови?
- Визначте слова, що означають ознаки предметів і відповідають на питання *який? яка? яке?* До яких частин мови вони належать?
- Які слова вказують на кількість предметів? На яке питання вони відповідають? Які це частини мови?
- Які слова означають дію предмета і відповідають на питання *що робить предмет?* До яких частин мови вони належать?
- Визначте службові частини мови.

Слова як частини мови вивчає розділ науки про мову, який називається МОРФОЛОГІЄЮ.

ЧАСТИНИ МОВИ — це класи слів, які характеризуються такими спільними ознаками: загальним значенням; морфологічними ознаками (граматичним значенням); синтаксичною роллю.

В українській мові десять частин мови. Серед них:

• *шість самостійних* (відповідають на питання, мають лексичне значення: називають предмети, ознаки, дії, кількість, обставини, мають граматичне значення (тобто морфологічні ознаки: рід, число, відмінок та інші), є членами речення);

• *три службові* (не відповідають на питання, не мають лексичного значення, самі слугують граматичними засобами для вираження зв'язків між словами і реченнями, не є членами речення);

• *десята частина мови* — вигук (*ой, ох, агов, алло*) ні до самостійних, ні до службових частин мови не належить.

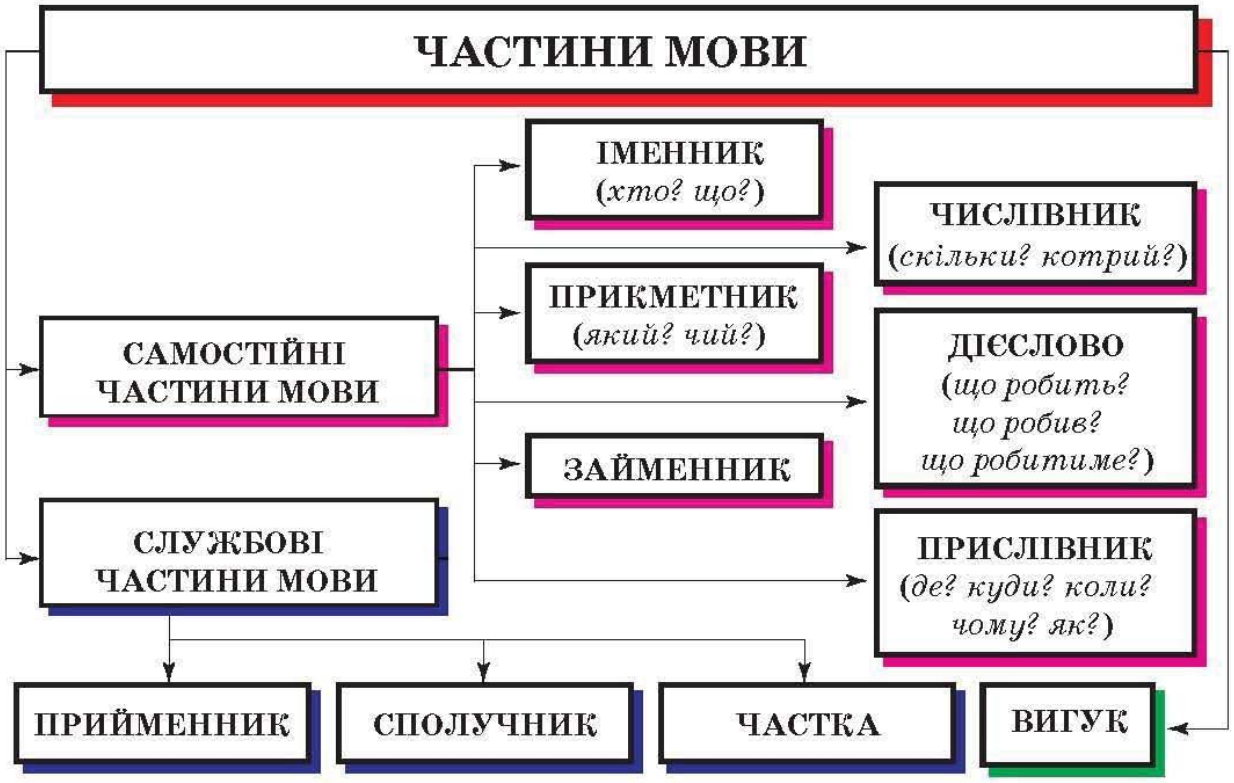

200. Перепишіть. Визначте в реченнях самостійні частини мови.

1. Пісня українська душу обвива (*В. Бабешко*). 2. Я з пісні народної виріс (*О. Білаш*). 3. Нам пісня шлях показує додому (*М. Доленго*). 4. Бесіда скорочує дорогу, а пісня полегшує роботу (*Народна творчість*). 5. Для життя людина потребує Вітчизни, свободи і пісні (*П. Загребельний*). 6. Щодня послухай гарну пісню, роздивися чудову картину та почитай мудру книжку (*Й.-В. Ґете*).

- Визначте в реченнях службові частини мови. У чому полягає відмінність між службовими і самостійними частинами мови?
- Який розділ науки про мову вивчає частини мови?
- Підкресліть члени речення. Який розділ науки про мову вивчає члени речення?
- Поясніть ужиті в реченнях розділові знаки.

ІМЕННИК

§ 19. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

- **Іменники — назви істот і неістот**
- **Іменники — загальні та власні назви**
- **Велика літера і лапки у власних назвах**
- **Іменники конкретні й абстрактні**

201. Прочитайте. Визначте слова, що означають предмет і відповідають на питання *хто?* або *що?* Що ці слова означають? Якими частинами мови є?

Київ називають містом каштанів. Це напрочуд привабливе дерево стало його **символом.**

Існують різні види каштанів. В Україні поширені дерева з кулястими кронами та схожим на великі віяла листям.

Чудовими каштанами милуються і кияни, і гості столиці.

За С. Івченком

Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

ІМЕННИК — самостійна частина мови, що називає предмет і відповідає на питання *хто? що?*

Іменники належать до певного роду, змінюються за числами та відмінками.

У реченнях іменник найчастіше є підметом або додатком: *Вишивала молоденька мати вишиванку* (Є. Лещук). Іменник може бути й присудком: *Син для матері — відрада* (Олесь Гончар) або означенням: *І знов у тебе в серці розцвітуть Шевченка думи і пісні Тичини* (М. Рильський).

Іменники — назви істот відповідають на питання *хто?* (*людина, школяр, лисиця, пташеня*).

Іменники — назви неістот відповідають на питання *що?* (*дерево, трава, будинок, стіл*).

Іменники можуть позначати *загальні* та *власні* назви.

Загальні назви стосуються багатьох однакових предметів: *місто, річка, гора, кінь.*

Власні назви стосуються окремих предметів і допомагають відрізняти їх від інших подібних: *Київ, Дунай, Говерла, Орлик.*

202. Перепишіть. Визначте іменники, з'ясуйте рід, число й відмінок кожного, запишіть у дужках після слова. У кожному реченні підкресліть члени речення. Якими членами речення є іменники?

1. Сім'я вечеря коло хати, вечірня зіронька встає (*Т. Шевченко*). 2. Прилетіла ластівочка та й сіла на стріху. Рости, моя дитиночко, мамі на утіху (*Народна творчість*). 3. З далекого краю лелеки летіли, та в одного лелеченька крилонька зомліли (*Д. Павличко*). 4. Хлоп'я у полі стежкою прошкує (*Л. Костенко*). 5. Крокую по древньому Львові, по Стрийському парку чудовім (*Б. Тихий*). 6. Між Дніпром і Доном Перун переморгнувся з Посейдоном (*Л. Костенко*).

Назвіть іменники — назви істот і неістот. Як ви їх розрізнили?
Поясніть уживання великої літери.

ДО ВЛАСНИХ НАЗВ НАЛЕЖАТЬ:	ПРИКЛАДИ
імена, імена по батькові, прізвища, псевдоніми людей	*Микола Коваленко, Галина Петрівна, Леся Українка*
клички тварин	*Гривко (кінь), Сніжок (кіт)*
імена персонажів казок, байок, легенд, міфів	*Іван-Побиван, Кобиляча голова, Вовк та Ягня, Дажбог, Купайло, Зевс*
географічні та астрономічні назви	*Україна, Чернігів, Влтава, Чорне море, Альпи, сузір'я Чумацький Шлях*
назви релігійних понять, церковних книг	*Бог, Богоматір, Біблія, Єва́нгеліє*
назви установ, організацій	*Верховна Рада, Збройні сили України*
назви пам'ятóк історії, храмів, за́мків	*Золоті ворота, Софійський собор, за́мок Олесько*
назви історичних подій, свят	*Коліївщина, Новий рік, Різдво, День учителя*
назви вулиць, площ, бульварів, парків	*вулиця Богдана Хмельницького, майдан Незалежності*
назви механізмів, літаків, кораблів, магазинів і виробів	*комбайн «Нива», мотоцикл «Ява», літак «Руслан», цукерки «Ромашка»*
назви газет, журналів, художніх і музичних творів	*газета «Освіта України», журнал «Соняшник», балет «Лісова пісня»*

Власні назви пишуть з великої літери. Назви газет, журналів, книжок (крім церковних), художніх творів, виробів ***беруть у лапки***.

ОРФОГРАМА:
велика літера і лапки у власних назвах

203. Прочитайте. Визначте іменники, поставте до кожного питання. Які іменники є назвами істот, які — неістот? Поясніть уживання великої літери та лапок.

1. Україно моя, Україно, українцем від тебе я звусь (*В. Чемерис*). 2. П'єса «Наталка Полтавка» Івана Котляревського засвітилася від української пісні (*В. Захарченко*). 3. Кіноповість «Зачарована Десна» стала улюбленою книжкою кожного українця (*А. Семенюта*). 4. Випливають з-поза небокраю Гончі Пси, Терези, Волопас (*Л. Череватенко*).

Визначте речення, ускладнені звертаннями та однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.

204. Перепишіть речення, позначте в словах орфограму «велика літера і лапки у власних назвах».

1. Нехай Мати Божа дає вам і долю добру, і **здоров'я!** (*Марко Вовчок*). 2. Добрий день, Україно, тобі на Дніпрі, на Дністрі, на Дінці (*О. Лупій*). 3. Зазвучали пісні «Заповіт» і «Думи мої» у **виконанні** хору (*О. Ющенко*). 4. І вже хутір Лелечий Кут обіймає **пречиста** райдуга (*Д. Іванов*).

Визначте іменники, назвіть іменники — назви істот і назви неістот.
Поясніть написання виділених слів.

205. Перепишіть, уставляючи пропущені букви та вибираючи з дужок велику чи малу літеру. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Сп..кла мама на (В, в)..ликдень біленькі паски (*Марійка Підгірянка*). 2. Під (З, з)олотими (В, в)оротами мила малеча л..пече (*Б. Олійник*). 3. Ч..таю, перечитую «(К, к)обзар» (*Г. Алексеєва*). 4. А над нашою над тихою (В, в)олинню леб..ді до (С, с)вітязя л..тять (*В. Ганулич*). 5. Жив на світі цар (Г, г)орох, був у нього хлопчик (О, о)х (*Є. Гуцало*). 6. З ч..реди вже скоро наша (С, с)ива прийде (*П. Куліш*).

У першому реченні підкресліть члени речення. Якими членами речення є іменники?

Іменники поділяють на *конкретні* й *абстрактні*.

Іменники з конкретним значенням називають предмети та явища, які сприймаються безпосередньо органами чуттів: *дерево, стіл, ліс, хлопець, дощ, хмара.*

Іменники з абстрактним значенням виражають поняття, які людина не може безпосередньо спиймати органами чуттів: *щирість, дружба, спритність, мислення, воля.*

206. Іменники — конкретні та абстрактні назви запишіть у дві колонки.

Соловейко, сад, щука, срібло, вишиванка, підмет, Дніпро, трава, Оксанка, радіус, ранець, молекула, тривога, Полтава, доброта, привітання, віночок, комп'ютер, тонна, автомобіль, приязнь, учитель, вірність, метелик, міліметр, фломастер, зустріч, захоплення.

- Визначте іменники, які називають почуття.
- Поясніть уживання великої літери.

207. Перепишіть. Визначте іменники конкретні й абстрактні.

Ілля Рєпін народився в Україні. Художник чудово знав душу українського народу. До речі, один варіант картини «Запорожці» є окрасою експозиції Харківського музею мистецтва.

Не вщухає в козацькому таборі регіт. Глузливо всміхається у вуса отаман Сірко. Запорожці пишуть дошкульного листа султанові.

З журналу

Ілля Рєпін.
Отаман Іван Дмитрович Сірко
(*ескіз до картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану»*)

- Назвіть іменники — загальні та власні назви.
- Обґрунтуйте вживання великої літери.
- Підкресліть в останньому реченні всі члени речення. З'ясуйте, яким членом речення є кожен із іменників.

За допомогою мережі Інтернет підготуйте розповідь «Що нам відомо про роботу І. Рєпіна над картиною «Запорожці».

§ 20. РІД ІМЕННИКІВ. ІМЕННИКИ СПІЛЬНОГО РОДУ

208. Відгадайте загадки. Відгадки-іменники запишіть, визначте рід кожного. Що ви знаєте про рід іменників?

1. Впаде згори — не розіб'ється, пусти на воду — розпливеться. 2. Підніме найменша дитина, а через хату не перекине найдужча людина. 3. Кидаєш угору біле, а на землю падає жовте.

ДОВІДКА

Яйце. Папір. Пір'їна.

Іменникові властивий граматичний рід: *чоловічий, жіночий, середній*. У назвах людей і тварин за допомогою роду розрізняється стать (*хлопець — дівчина; півень — курка*), інколи і вік (*орел — орля*).

У назвах деяких тварин розрізнення статі немає: *дятел, зозуля, окунь, щука, комар, муха.*

Рід іменників, ужитих у множині, визначають за початковою формою: *дерева — дерево* — середній рід.

Іменники, що вживаються тільки в множині, за родами не розрізняються: *двері, канікули, Моринці*.

Є іменники, що належать до чоловічого роду, проте можуть позначати осіб і чоловічої, і жіночої статі: *професор, інженер, лейтенант, біолог*. Іменники на зразок *професорка, математичка* належать до просторіччя.

На означення окремих професій існують форми чоловічого й жіночого родів: *учитель — учителька; письменник — письменниця*.

209. Прочитайте. Визначте іменники — назви істот, з'ясуйте рід кожного. У яких названих у реченнях тварин за допомогою роду розрізняють стать?

1. Соловейко гніздо звив, усю нічку щебетав, солов'їху прикликав. 2. Летіли лелека із лелечихою, заклекотіли до лелеченяти. 3. Очиці у вовчиці наче блискавиці. І вовк своє вовченя любить. 4. Летів перепел перед перепелицею до перепеленяти (*Народна творчість*).

- Рід яких іменників вказує на вік названої ними істоти?
- Визначте в реченнях іменники, у яких немає розрізнення родових форм.

210. Доберіть до поданих іменників назви осіб протилежної статі. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Робітник – робітниця.*

I. Українець, львів'янин, полтавець, селянин, степовик, працівник, балакун, герой.

II. Письменник, поет, художник, учитель, вершник, кравець, пастух.

Виділіть у записаних словах словотворчі суфікси.

211. Прочитайте. Визначте іменники, що можуть означати осіб і чоловічої, і жіночої статі.

1. Директор школи повноправно належала до сіячів розумного, доброго, вічного (*П. Загребельний*). 2. Режисер підійшов до кінокамери, узяв мікрофон і наказав усім приготуватися до репетиції (*М. Вінграновський*). 3. Програміст повинен добре знати комп'ютер, володіти англійською мовою (*З довідника*).

Чому не слід уживати іменники *директорка, режисерша?*

212. До кожного з іменників доберіть виражене прикметником означення. Утворені словосполучення запишіть. До якого словника потрібно звернутися в разі утруднення з визначенням роду?

ЗРАЗОК *Запашний шампунь.*

Рукóпис, тюль, туш, собака, магістраль, біль, Сибір.

Яке з поданих слів має омонім? Якого роду ці іменники-омоніми?

Який з іменників можна визначати як іменник чоловічого роду та іменник жіночого (як біологічний вид) роду? Усно складіть із цим іменником речення.

Деякі іменники можуть означати осіб і чоловічої, і жіночої статі. Це іменники **спільного роду**: *бідолаха, сирота, староста, задавака*.

Рід особи, названої іменником спільного роду, визначають за змістом речення чи за родом прикметника або займенника, який стосується іменника: *Іде молода листоноша* (В. Сосюра).

Іменники — назви осіб за характерними ознаками на *-о* (*ледащо, незнайко, забудько, базікало*) можуть означати осіб чоловічого або середнього роду. Рід таких іменників визначають за змістом речення або за граматичною формою інших частин мови: *Одне ледащо сонцю докоряло: «Ну, хоч би раз ти до обід проспало...»* (В. Симоненко).

213. Прочитайте. Визначте іменники спільного роду.

1. Що за життя козакові з такими плаксами! (*П. Куліш*). 2. А забродити так і не можуть нас перемогти (*І. Гнатюк*). 3. Одумався гуляка, вийшов з хати, туди-сюди — було та загуло... (*Л. Глібов*). 4. Ой нелегко працювати, юні мої друзі, та не думайте, що легше жити ледацюзі! (*В. Литвиненко*).

214. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки іменники спільного роду.

1. ... набалака — і в торбу не збереш. 2. ... й себе раз на рік любить. 3. ... гуляв: ні чобіт, ні халяв, а додому прийшов — не знайшов підошов. 4. ... — дармоїд і недоучка.

ДОВІДКА

Вереда. Гуляка. Білоручка. Базіка.

У якому з речень легко вгадується стать названої іменником спільного роду особи? Як ви цю стать визначили?

215. Складіть по два речення, щоб в одному поданий іменник спільного роду називав особу чоловічої статі, у другому — жіночої. Речення запишіть.

Непосида, листоноша, шульга, забіяка.

216. Прочитайте. Укажіть речення, де стать осіб, про яких йдеться, можна встановити, лише виходячи зі змісту. Складіть і запишіть речення, у яких виділені слова стосувалися б особи протилежної статі.

1. Я побачив краба, він такий **незграба** (*А. Камінчук*). 2. **Непосида** Вася на стільці гойдався (*А. Костецький*). 3. З кожного листочка відгризає кусень. Що ж то за **почвара**? То **зажера** — гусінь (*В. Поліщук*). 4. Із Юрком сама морока. Це не хлопець — **лежебока** (*Г. Пономаренко*). 5. **Бідолаха** комар застудився: з джерела студениці напився (*Я. Бенза*).

Чи можна виділені іменники віднести до емоційно забарвлених слів? Які почуття до людей, ними схарактеризованих, ці слова передають?

Уявіть, що замість снігу взимку з неба почали сипатися цукор і сіль. Якого вигляду набуло б ваше місто (село)? Якими стали б дерева, кущі, ліс, сад, будинки? Як би поставилися до такої зміни люди і тварини? Розкажіть про цю пригоду в телефонній розмові своєму знайомому (*розіграйте діалог*).

Обговоріть картину К. Виман. Уживайте іменники спільного роду.

Катерина Виман. Снігові хмари

§ 21. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ. ІМЕННИКИ, ЩО МАЮТЬ ФОРМИ ТІЛЬКИ ОДНИНИ АБО ТІЛЬКИ МНОЖИНИ

217. Прочитайте. Визначте число виділених іменників.

1. Коли мати виряджала сина в далеку дорогу, вона дарувала йому вишитий **рушник** (*В. Супруненко*). 2. Цілує сонце **рушники** у чистій материній хаті (*Д. Луценко*). 3. **Пісня** любові й дитинства в серці бринить, як струна (*Д. Луценко*). 4. Люблю **пісні** мойого краю! (*М. Рильський*).

Назвіть почуття, які викликають у вас співані вам мамою колискові пісні.

Більшість іменників може вживатися в однині та множині: *артист — артисти, кінь — коні, стіл — столи.*

Іменник у формі однини вживається для позначення одного предмета, іменник у формі множини — для позначення двох і більше предметів.

Проте є іменники, що мають лише форму однини. До таких іменників належать назви:

- речовин: *молоко, масло, залізо, руда*;
- почуттів: *радість, піднесення, вірність, кохання*;
- власні: *Вінниця, Дунай, Місяць, Леся Українка.*

Деякі іменники мають лише форму множини.

Це назви:

- парних або таких, що складаються з кількох частин, предметів: *ножиці, окуляри, двері, сани, меблі, шахи*;
- речовин: *вершки, дріжджі, консерви, парфуми*;
- сукупностей предметів: *гроші, джунглі, надра, хащі*;
- відрізків часу, свят, обрядів: *канікули, іменини, вечорниці*;
- почуттів, станів: *жалощі, гордощі, веселощі, прикрощі*;
- географічні: *Черкаси, Альпи, Афіни.*

Іменники, які позначають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як єдине ціле, називаються **збірними**: *товариство, колосся, коріння, рідня, піхота, молодь.*

Збірні іменники мають форму однини: *золоте листя.*

218. Прочитайте. Визначте іменники, що вживаються тільки у формі однини, та іменники, що вживаються лише у формі множини.

1. Ти за спини інших не ховайся — слово «совість» завжди в однині (*А. Бортняк*). 2. У кожного з нас Україна одна, хоч скільки мільйонів нас буде (*І. Багрійчук*). 3. Годі, діброво, тобі сумувати! Глянь, зеленіють високі Карпати (*З. Красівський*). 4. За воротьми долина, в тій долині калина (*Народна творчість*).

219. Перепишіть прислів'я, доповнюючи їх дібраними з довідки збірними іменниками в потрібній формі. З'ясуйте число та рід кожного. Уставте пропущені літери.

1. Яке ..., таке й насіння. 2. Куди віт..р дме, туди ... хилит..ся. 3. Знявши голову, за ... не плачуть. 4. Не носи ... під чужу хату. 5. З..мою бійся вовка, а літом ... .

ДОВІДКА

Волосся. Коріння. Гілля. Мушва. Сміття.

220. До поданих слів доберіть спільнокореневі збірні іменники. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Товариші – товариство.*

Колоски, листки, птахи, камені, ворони, жінки, студенти, діти.

Визначте число і рід збірних іменників. Із трьома іменниками складіть речення.

221. Прочитайте. Поміркуйте: навіщо форму множини іменників ужито замість форми однини.

1. Вітчизни є різні на світі, а в мене найкраща — одна (*А. Малишко*). 2. Тих чужих земель, чужих америк не ношу в своєму серці я (*А. Малишко*). 3. Де ж ви, Богдани, і де ви, Сірки? (*М. Шевченко*). 4. Вівса, пшениці, ячмені — все те зіллялось в одну могутню хвилю (*М. Коцюбинський*). 5. Тут люди щедрі. Тут річок без ліку. Всілякі руди в надрах залягли (*Л. Костенко*).

Іменники, що вживаються лише у формі однини, можуть уживатися в множині в таких ви́падках:

- якщо власні назви вживаються з метою створення узагальненої назви ряду осіб, предметів, країн, міст: *Вітер горді знамена підносить, йде славетний коша родовід: Богуни, Палії, Кривоноси, Нечаї...* (С. Гаряча);

• якщо загальні назви передають узагальнення: *Заберіть з собою всі лиха, всі зла* (Т. Шевченко) або вказують на сукупність предметів: *Тут співали мені дуби, степ гойдав пшениці і вівса* (Д. Луценко);

• якщо географічні назви вжиті в переносному значенні (у такому разі їх пишуть з малої літери): *Усі ми осягали еверести світової і рідної літератури* (Л. Пастушенко);

• у ролі термінів: *болі й шуми в серці* (термін медицини); *мінеральні води* (термін харчової промисловості); *високоякісні сталі* (термін важкої промисловості).

З метою узагальнення форма однини може бути вжита замість форми множини: *В усі часи українська жінка дивувала своєю силою й незламністю* (З газети «Україна молода»).

222. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть, з якою метою замість форми множини вжито форму однини іменників.

1. Особливо шанували наші предки пер..літну птицю: ластівок, жайворонків, леб..дів, журавлів, л..лек (*З довідника*). 2. Бука тут росте б..гато в закарпатському краю (*М. Познанська*). 3. У темнім лісі за горами зібравсь усякий звір (*Л. Глібов*). 4. А у воді риба: і щучки, і л..нки, і краснопер (*Остап Вишня*).

Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

§ 22. ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ, ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ. ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

У реченні іменники поєднуються з іншими словами. При цьому вони змінюють свою форму, тобто ***відмінюються***.

В українській мові сім відмінків.

- Називний — *хто? що?*
- Родовий — *кого? чого?*
- Давальний — *кому? чому?*
- Знахідний — *кого? що?*
- Орудний — *ким? чим?*
- Місцевий — *на кому? на чому?*
- Кличний відмінок уживається при звертанні.

Називний відмінок однини — початкова форма іменника.

Називний відмінок є ***прямим***. Іменники в цьому відмінку, як і в кличному, уживаються завжди без прийменників.

Решта відмінків називаються ***непрямими***. У формі місцевого відмінка іменники вживаються тільки з прийменниками, а в інших відмінках — і з прийменниками, і без них.

223. Прочитайте. Визначте іменники, з'ясуйте відмінок і число кожного.

1. Люблю всім серцем і душею я землю прадідів моїх (*В. Сосюра*). 2. Серце радісно б'ється у країні батьків (*Г. Акулов*). 3. Любіть Україну всім серцем своїм! (*В. Сосюра*). 4. Україна — в рідній мові і в пісні прекрасній (*Ю. Шкрумеляк*). 5. Хай буде щасливим твій вільний народ, прекрасна моя Україно! (*М. Верещака*).

- Який із відмінків є прямим? Які — непрямими? Відповідь проілюструйте прикладами з речень.
- Визначте рід кожного з іменників.

224. Перепишіть речення. Подані в дужках іменники поставте у формі кличного відмінка.

1. Виростеш ти, (син), вирушиш в дорогу (*В. Симоненко*). 2. Багато в світі є стежок для тебе, мій (герой)! (*М. Познанська*). 3. Чи не тому в барвінку, (ненька), і взимку листя зелененьке, що від землі бере тепло? (*В. Василашко*). 4. Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукава, вона кричить: «(Людина), підожди! Ти підожди, (людина), будь ласкава!» (*Л. Костенко*).

- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.
- Поясніть розділові знаки при звертаннях та в реченні з прямою мовою.
- У першому реченні підкресліть усі члени речення. Чи є звертання членом речення?

За особливостями відмінювання іменники поділено на чотири угруповання, що називаються *відмінами*. У певному відмінку іменники кожної з відмін мають однакові закінчення.

Щоб визначити, до якої відміни належить іменник, його потрібно поставити в початковій формі, тобто в називному відмінку однини, і визначити в ньому закінчення й основу.

До жодної відміни не належать:

- незмінювані іменники (*табу, бюро, таксі, кутюр'є*);
- іменники, що вживаються тільки у формі множини (*Гребінки, ножиці, санчата, консерви*).

225. Ознайомтеся з таблицею. Подані нижче іменники згрупуйте за відмінами й запишіть у чотири колонки.

ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ			
ВІДМІНА	**РІД**	**ЗАКІНЧЕННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ФОРМІ**	**ПРИКЛАДИ**
I (перша) ВІДМІНА	чоловічий, жіночий, спільний	*-а (-я)*	*Олекс**а**, Ілл**я**, книжк**а**, вулиц**я**, старост**а***
II (друга) ВІДМІНА	чоловічий, середній	□ (*нульове*) або *-о, -е, -а* (на письмі *-я*)	*степ□, батьк**о**, жит**о**, сонц**е**, подвір'**я***
III (третя) ВІДМІНА	жіночий	□ (нульове)	*честь□, любов□*, а також іменник *мати*
IV (четверта) ВІДМІНА	середній	*-а (-я)* — у словах, що при відмінюванні мають суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*	*дівч**а** (дівчати), хлоп'**я** (хлоп'яти), ім'**я** (імені)*

Доля, хата, рік, душа, борщ, молоко, дихання, вчинок, золото, зілля, куля, маля, сіль, звістка, різнотрав'я, гордість, листя, тім'я, кисіль, пташеня, пуща, щастя, курча, читання, місяць, купіль, калюжа, ягня, тополя, птиця, роздоріжжя, зерно, зерня.

226. Прочитайте. Визначте іменники, що не належать до жодної з відмін. З'ясуйте відміни інших іменників.

1. Я ділю із вербою всю журбу до краплини, обнімаю тополю і горнусь до калини (*І. Шевченко*). 2. Виводить соло півень на тину (*М. Сіренко*). 3. Він горланить, розчепірює дзьоба ножицями (*Григір Тютюнник*). 4. Селяни всі потроху філософи, бо все життя ходять біля землі, хліба, меду, сонця (*М. Стельмах*). 5. У маляти заболить пальчик, а в матері — серце (*Народна творчість*). 6. Доброта виховується добротою, справедливість — справедливістю (*Олесь Гончар*).

Відмінювання іменників першої відміни

227. Визначте, до якої відміни належать іменники *іскра, круча, надія*. **Поставте їх у формі родового й орудного відмінків однини. Чи однакові їхні закінчення?**

Залежно від відмінкових закінчень іменники першої відміни поділяються на групи: тверду, м'яку й мішану.

Щоб визначити групу, іменник потрібно поставити в початковій формі (*називному відмінку однини*).

228. Ознайомтесь із таблицею. Подані іменники розподіліть за групами й запишіть у три колонки.

ІМЕННИКИ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ		
ТВЕРДА ГРУПА	**М'ЯКА ГРУПА**	**МІШАНА ГРУПА**
Іменники чоловічого, жіночого та спільного родів з основою на твердий приголосний та із закінченням *-а* (крім тих, основа яких закінчується на шиплячий приголосний)	Іменники жіночого й спільного родів з основою на м'який приголосний та із закінченням *-а* (на письмі *-я*) та іменник чоловічого роду *Ілля*	Іменники жіночого й спільного родів з основою на шиплячий приголосний та із закінченням *-а*
*Голов**а**, перемог**а**, фабрик**а**, непосид**а**, старост**а***	*Земл**я**, кузн**я**, фантазі**я**, судд**я***	*Меж**а**, круч**а**, тиш**а**, теща, листонош**а***

Вода, Катерина, молодиця, задача, гуща, волосина, яблуня, алича, армія, стрічка, Марія, Марійка, Маруся, локшина, юшка, картопля, тигриця, Микола, лінія, суша, талія, спи́на, кишеня, листоноша, площа.

229. Роздивіться і проаналізуйте таблицю відмінювання.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ			
	ОДНИНА		
	ТВЕРДА ГРУПА	**М'ЯКА ГРУПА**	**МІШАНА ГРУПА**
Н.	*сестр**а***	*красун**я***	*площ**а***
Р.	*сестр**и***	*красун**і***	*площ**і***
Д.	*сестр**і***	*красун**і***	*площ**і***
Зн.	*сестр**у***	*красун**ю***	*площ**у***
Ор.	*сестр**ою***	*красун**ею***	*площ**ею***
М.	*(на) сестр**і***	*(на) красун**і***	*(на) площ**і***
Кл.	*сестр**о***	*красун**е***	*площ**е***

МНОЖИНА			
Н.	сестр**и**	красун**і**	площ**і**
Р.	сестер□	красунь□	площ□
Д.	сестр**ам**	красун**ям**	площ**ам**
Зн.	сестер□	красунь□	площ**і**
Ор.	сестр**ами**	красун**ями**	площ**ами**
М.	(на) сестр**ах**	(на) красун**ях**	(на) площ**ах**
Кл.	сестр**и**	красун**і**	площ**і**

Письмово провідміняйте іменники: *веселка*, *доня*, *тиша*. Виділіть відмінкові закінчення.

230. Перепишіть, ставлячи поданий у дужках іменник у потрібній формі. Визначте його відміну та групу. З'ясуйте відмінок і число цього іменника в кожному реченні.

1. Буває таке на (душа), що піснею тільки й скажеш (*Олесь Гончар*). 2. І в'ється щастя над (душа) (*Олександр Олесь*). 3. Душа (душа) чує, а серце серцю вість подає (*Народна творчість*). 4. З глибин (душа) моєї промінь лине. 5. Скажи, (душа), чого тремтять висоти? (*Д. Павличко*). 6. Книги наближають минулі події до наших днів і наших (душа) (*Г. Тарасюк*).

Як ви розумієте вислови *тремтить душа*, *болить душа*? Чому почуття радості, гніву, печалі називають *душевними переживаннями*?

Іменники першої відміни твердої групи в орудному відмінку однини мають закінчення **-ою**: *країн**ою***, *голов**ою***; м'якої й мішаної групи — закінчення **-ею**: *пісн**ею***, *вулиц**ею***, *тиш**ею***; а після голосного й апострофа пишуть **-єю**: *арм**ією***, *сім'**єю***.

ОРФОГРАМА:
літери *о*, *е*, *є*
в закінченнях орудного відмінка однини іменників І відміни

231. Визначте групу кожного з поданих іменників. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини, запишіть їх, звіртеся з таблицею відмінювання.

Береза, черешня, алича, осика, вишня, груша, ягода, полуниця, каша, буря, жирафа, мрія, левиця, калоша, втеча, шия.

232. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте іменники першої відміни, з'ясуйте їхні відмінки.

1. Я буду мірятися з дол..ю і сп..речатися з пр..род..ю, та тільки те, що сам подолаю, мені послужить нагород..ю (*С. Голованівський*). 2. Щаслива усмішка робить маму просто красун..ю (*Олесь Гончар*). 3. Світить мені рятівною свіч..ю тополя (*Б. Олійник*). 4. Віт..р з вишн..ю танцює (*В. Василашко*). 5. Ж..ву я правд..ю тією, що птах не може стать змі..ю (*Д. Павличко*). 6. Байрак над круч..ю шумить (*М. Чернявський*).

У давальному й місцевому відмінках однини перед закінченням *-і* кінцеві приголосні основи іменників першої відміни [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с']: *но**г**а — но**з**і, на но**з**і; небезпе**к**а — небезпе**ц**і, у небезпе**ц**і; му**х**а — му**с**і, на му**с**і.*

233. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Які звуки чергуються? Вимовте їх.

Спиніться на (дорога); не спіткніться на (сходинка); не заблукайте в (завірюха); перекажіть (Лука); скупайтеся в (ріка Волга); придбайте в (аптека); стисніть у (рука); не розсипте по (долівка).

Підкресліть літери, які позначають звуки, що чергуються.
Позначте у словах вивчені орфограми.

234. Подані іменники поставте у формі місцевого відмінка однини, запишіть їх.

Повага, тривога, змога, щука, базіка, шапка, балакуха, стріха.

Вимовте звуки, які чергуються при зміні форм іменників.

235. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Іменники першої відміни підкресліть. Визначте відмінки іменників.

1. Затишно дітям в пазу..і казок (*Л. Костенко*). 2. Соня..ний зайчик л..жить на підло..і, то спалахне, то погасне в тр..во..і (*В. Сосюра*). 3. Мед щільниковий ми їли на пасі..і в лісі. Чи не за нами заплакала сойка в горісі? (*Є. Гуцало*). 4. Не м..нути в доро..і т..рнини (*Я. Кузик*).

Якби вам потрібно було намалювати сонячного зайчика, яким би ви його зобразили? Усно складіть опис сонячних зайчика і вовчика.

Ольга Фарберова. Сонячний зайчик

При зміні форми слова шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] перед свистячими [з], [з′], [с], [с′], [ц], [ц′], [дз], [дз′] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі. Унаслідок такого уподібнення приголосних вимовляється: подовжений свистячий звук: *дочці* [д о ц′: і], *донечці* [д о́ н е^{и} ц′: і], *лисичці* [л и^{е} с и́ ц′: і]; два свистячі звуки: *подружці* [п о́ д р у з′ ц′ і], *книжці* [к н и́ з′ ц′ і], *товаришці* [т о в а́ р и^{е} с′ ц′ і].

На письмі такі зміни у вимові не позначають.

Щоб не помилитись у написанні, форму слова із сумнівним приголосним потрібно змінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного звука стояв голосний (*подру**ж**ці — подруж**е**нька*) або приголосний, що не впливає на вимову попереднього звука (*донеч**ц**і — донеч**к**а*).

ОРФОГРАМА:
літери, що позначають приголосні, які уподібнюються

236. Перепишіть прислів'я, відтворюючи літерами передані звукописом слова. Поясніть правопис цих слів, визначте в них орфограми.

1. Голодній [ли^{е}си́ц′:і] курчатко сниться. 2. При [пше^{и}ни́ц′:і] гарній жнива славні. 3. У [кни́з′ц′і] кохайся — розуму набирайся. 4. Молодому тепліше в [сорбц′:і], ніж старому в каптані. 5. Не радий хрін [те^{и}ртӯс′ц′і], а проте на кожній танцює.

237. Подані слова передайте звукописом.

Квіточці, білочці, ніжці, гармошці, подушці, діжці, мережці, сестричці, Марічці.

Позначте в словах орфограму «літери, що позначають приголосні, які уподібнюються».

238. Роздивіться та проаналізуйте таблицю.

У ФОРМІ КЛИЧНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКИ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ МАЮТЬ ЗАКІНЧЕННЯ:		
ТВЕРДА ГРУПА: *-о*	**М'ЯКА І МІШАНА ГРУПИ**	
	Після приголосного: *-е*	**Після голосного та апострофа: *-е* (на письмі *-є*)**
Миколо	*земле*	*Маріє*
сестро	*красуне*	*Юліє*
мамо	*судде*	*сім'є*

ОРФОГРАМА:
літери *о*, *е*, *є*
у закінченнях кличного відмінка однини іменників I відміни

Деякі іменники з пестливим значенням мають закінчення **-ю**: *матус**ю**, Ол**ю**, Женю, Гал**ю**, Микольц**ю***.

Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.

1. (Мова) рідна світи в рідним домі (*А. Демиденко*). 2. Світла (земля) моя усміхнися мені рушниками (*Л. Забашта*). 3. А за пісні тобі спасибі рідна (неня) (*Т. Нещерет*). 4. Люби (дитина) землю цю прекрасну! (*С. Круліковська*). 5. Горнусь до тебе (Україна) (*Л. Гавриленко*). 6. (Мрія) не зрадь! (*Леся Українка*). 7. Так звідки ж ти (дорога) почалась? (*Б. Олійник*).

Визначте звертання непоширені й поширені.
- У першому реченні підкресліть члени речення.
- Які з ужитих у реченнях звертань є риторичними? Чому?
- Напишіть лист, розпочавши його словами «*Моя бабусю, старша моя мамо!*».

Використайте кілька іменників першої відміни (наприклад: *порядниця*, *помічниця*, *подруга*) у формі кличного відмінка.

Які правила електронного спілкування ви знаєте?

У родовому відмінку множини іменники першої відміни мають нульове закінчення: *доріг, машин, губ* (і *губів*), *легень* (і *легенів*), *круч, меж, шкіл*, або закінчення *-ей*, *-ів*: *миш**ей**, *судд**ів**, *старост**ів*** (і *старост* — з іншим значенням).

В іменниках, які в називному відмінку однини перед закінченням мають сполуку двох приголосних, у родовому відмінку множини між ними з'являється [о] або [е]: *доч**о**к, мис**о**к, ігор, сос**о**н* (і *сосен*), *воєн* (і *війн*), *дом**е**н, шаб**е**ль*. В іншомовних словах на *-к(а)* з'являється [о]: *марка — мар**о**к, арка — ар**о**к*.

У формі родового відмінка множини іменники жіночого роду на *-я* пишуть зі знаком м'якшення: *яблун**ь**, земел**ь**, їдален**ь***.

239. Подані іменники поставте у формі родового відмінка множини і запишіть.

Гора, круча, межа, буря, надія, книжка, кулька, будка, поверхня, читальня, вітальня, сосна, вишня, маска, каска, легеня.

Які з іменників у формі родового відмінка множини мають паралельні форми? Назвіть їх.

240. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини.

1. Вікно схотіло пити й устами кватирки нахилилось до (долоня) дощу (*С. Мудрик*). 2. Вщедряє землю сірий дощ, росте життя на бруку (площа) (*М. Рильський*). 3. Знов лечу я над степами, над смарагдом (нива) (*Олександр Олесь*). 4. Розпитаю, як справи у (сосна), у звірів і (птиця) (*Л. Костенко*). 5. І всміхнуться сині очі од (пісні) моїх (*В. Сосюра*). 6. Трапляються окремі книги, варті цілих (книгозбірня) (*Г. Тарасюк*).

Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

Зробіть словотвірний розбір слова *книгозбірня*.

Дізнайтеся, які бібліотеки діють у мережі Інтернет. Скористайтеся послугами однієї з них.

Чи доводилося вам користуватись «електронною» книжкою? У чому, на вашу думку, її переваги над «паперовою»? У чому вона не може замінити традиційної книжки?

Електронна книжка «Котигорошко» (*малюнки Євгена Сулими*)

У місцевому відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення:

- тверда та мішана групи — **-ах**: *у книжк**ах**, на круч**ах**, у меж**ах***;
- м'яка група — **-ах** (на письмі **-ях**): *на вулиц**ях**, на полиц**ях**, у сім'**ях***.

241. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Подані в дужках іменники поставте у формі місцевого відмінка множини, виділіть у них закінчення.

1. Бродить ніч по (вулиця) з..мових, у провулках вітром зав..ва (*В. Сосюра*). 2. А книжки стоять на (полиця), щоб до них нах..лялися лиця (*М. Доленго*). 3. Люди цілими гуртами ро..ходяться по (гора) і по (долина) (*М. Коцюбинський*).

Відмінювання іменників другої відміни

242. Ознайомтеся з таблицею. Подані іменники розподіліть за групами й запишіть у три колонки.

ІМЕННИКИ ДРУГОЇ ВІДМІНИ		
ТВЕРДА ГРУПА	**М'ЯКА ГРУПА**	**МІШАНА ГРУПА**
Іменники чоловічого роду		
з основою на твердий приголосний і нульовим закінченням або закінченням *-о*	з основою на м'який приголосний і нульовим закінченням; частина іменників на *-ар, -ир*	з основою на шиплячий приголосний і нульовим закінченням; деякі іменники на *-яр*
*Дуб□, клен□, бук□, вихор□, звір□, двір□, дядьк**о**, Петр**о***	*Велетень□, кінець□, край□, лікар□, писар□, козир□*	*Товариш□, ткач□, каменяр□, пісняр□, скляр□, школяр□*
Іменники середнього роду		
із закінченням *-о*	із закінченнями *-е, -а* (на письмі *-я*) (при відмінюванні не приймають суфіксів *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*)	із закінченням *-е* з основою на шиплячий приголосний
*Сел**о**, заліз**о**, слов**о***	*Мор**е**, місц**е**, життт**я**, здоров'**я***	*Плеч**е**, лож**е**, прізвищ**е***

Іній, плащ, учитель, плесо, літо, експрес, полотнище, зусилля, гараж, початок, лихослів'я, кашель, марш, орденоносець, забудько, орач, острів'янин, поєднання, пляж, узбіччя, глядáч.

243. Ознайомтесь із таблицею відмінювання.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ			
Однина			
	ТВЕРДА ГРУПА	**М'ЯКА ГРУПА**	**МІШАНА ГРУПА**
Н.	*козак□*	*запорожець□*	*товариш□*
Р.	*козак**а***	*запорожц**я***	*товариш**а***
Д.	*козак**ові*** (*-у*)	*запорожц**еві*** (*-ю*)	*товариш**еві*** (*-у*)
Зн.	*козак**а***	*запорожц**я***	*товариш**а***
Ор.	*козак**ом***	*запорожц**ем***	*товариш**ем***
М.	(*на*) *козак**ові*** (*-у*)	(*на*) *запорожц**еві*** (*-і*)	(*на*) *товариш**еві*** (*-і*)
Кл.	*козач**е***	*запорожч**е***	*товариш**у***

Множина			
Н.	*козак**и***	*запорожц**і***	*товариш**і***
Р.	*козак**ів***	*запорожц**ів***	*товариш**ів***
Д.	*козак**ам***	*запорожц**ям***	*товариш**ам***
Зн.	*козак**ів***	*запорожц**ів***	*товариш**ів***
Ор.	*козак**ами***	*запорожц**ями***	*товариш**ами***
М.	*(на) козак**ах***	*(на) запорожц**ях***	*(на) товариш**ах***
Кл.	*козак**и***	*запорожц**і***	*товариш**і***

У яких відмінках іменники мають паралельні форми? Порівняйте відмінювання іменників чоловічого і середнього родів. Письмово провідміняйте слова: *керівник, добродій, обличчя.*

244. Перепишіть, визначте іменники другої відміни, з'ясуйте групу, відмінок, число кожного.

1. Скажи мені, Дніпре, які вітровії все кличуть тебе крізь степи та гаї? (*М. Вінграновський*). 2. Узимку вітер вовком виє, усіх лякає вітровієм (*І. Січовик*). 3. Прибоєм дальніх шумів одлунювало місто (*М. Бажан*). 4. Я на тебе дивлюся щовечора, Києве мій, янтарями живими твій килим вечірній розшитий (*Д. Луценко*). 5. Вечірнє сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило (*Т. Шевченко*).

Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями.

245. З опорою на таблицю визначте, до якої групи належить кожен іменник. Запишіть іменники в три колонки за групами.

Еліксир, удар, секретар, пивовар, формуляр, **лялькар**, гусляр, снігур, командир, скляр, ліхтар, пустир, **столяр**.

Виділені слова передайте звукописом.

ТВЕРДА ГРУПА	М'ЯКА ГРУПА	МІШАНА ГРУПА
Більшість іменників на *-р*; усі іменники іншомовного походження на *-ер, -ір, -ор, -ур* та слова з постійно наголошеними суфіксами *-ар (-яр), -ир*	Двоскладові і багатоскладові слова із суфіксами *-ар, -ир*	Назви людей за професією або діяльністю з наголошеним суфіксом *-яр*
Сир, жир, комар, снігур; майстер, папір, професор, абажур; базар, футляр, касир	*Кобзар, пухир, аптекар, богатир*	*Каменя́р, газетя́р, школя́р*
Іменники твердої групи *комар, снігур, звір* **у формі називного відмінка множини мають закінчення** *-і*: *комарі, снігурі, звірі*. **Іменник** *Ігор* **належить до м'якої групи.**		

Закінчення іменників другої відміни в родовому відмінку однини

У родовому відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення *-а (-я), -у (-ю)*. Уживання закінчень пов'язане з лексичним значенням іменників.

ЗАКІНЧЕННЯ *-а* (*-я*) МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:		ЗАКІНЧЕННЯ *-у*(*-ю*) МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:	
назви істот (людей, тварин, а також персонажів казок, міфологічних героїв), власні імена та прізвища	*робітника, учня, батька, вовка, Діда Мороза, Зевса, Семена, Богуна*	назви збірних понять, позначення речовин, маси, матеріалу	*люду, лісу, хору, колективу* (**але:** *гуртка, табуна*), *цукру* (**але:** *хліба*), *борщу*
назви населених пунктів	*Києва, Лондона, Борисполя*	географічні назви (крім населених пунктів і деяких річок), назви країн	*Кавказу, Криму, Донбасу, Алжиру, Казахстану, Єгипту, Дунаю*
географічні назви з наголосом на закінченні в Р. в.	*Дніпра́, Ірпеня́*	назви видів спорту, ігор, танців	*футболу, хокею, вальсу* (**але:** *гопака, козачка*)
назви мір довжини, ваги, кількості, часу, площі, грошових одиниць	*метра, грама, дня, тижня, відсотка, долара* (**але:** *віку, кварталу, ранку, року, часу*)	назви явищ природи, рослин	*вітру, дощу, морозу, землетрусу, барвінку* (**але:** *бамбука, банана*)
назви місяців, днів тижня	*жовтня, січня, понеділка*	назви просторових понять	*степу, лугу, майдану*
терміни	*іменника, трикутника, атома, радіуса*	назви абстрактних понять, літературознавчі терміни	*миру, прогресу, жанру, журналу, міфу*

ЗАКІНЧЕННЯ *-а (-я)* МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:		ЗАКІНЧЕННЯ *-у (-ю)* МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:	
назви чітко окреслених предметів, речей	*зошита, стільця* (**але:** *трону*), *дуба, ключа, ножа*	назви почуттів і хвороб	*болю, жалю, страху, грипу*
іменники середнього роду	*плеча, озера, вікна, ока*	назви процесів, станів, властивостей, установ	*аврálу, іспиту, писку, інституту*
Корисна порада: написання закінчень іменників другої відміни в родовому відмінку однини бажано перевіряти за словником.			

ОРФОГРАМА:
літери *-а (-я)*, *-у (-ю)* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни

246. Поставте іменники у формі родового відмінка однини. Звіртеся з таблицею.

Вітер, Дід Мороз, цикорій, ромен, кілограм, чай, цукор, пісок, **майдан**, список, **рояль**, **Харків**, Китай, Дунай, Іран, Амур, **тиждень**, жовтень, гопак, коридор, степ, ліс, **біль**, яр, живóпис, вальс, зал.

З виділеними іменниками у формі родового відмінка однини складіть речення.

247. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини.

1. Немає у мого (народ) і в думці учинити зло (*М. Палієнко*). 2. А там — Дніпро, аж ген до (Базавлук) (*Л. Костенко*). 3. Що за розкіш, що за привілля серед (степ)! (*Панас Мирний*). 4. Може, хтось нас із (Марс) розглядає в бінокль? (*Л. Костенко*). 5. Я відвідав галереї Москви, (Париж), (Вашингтон), (Рим), (Будапешт), Варшави (*Ю. Збанацький*). 6. Летіли ластівки із (Крим) (*Б. Чепурко*).

248. Перепишіть, вибираючи з дужок закінчення іменників. Позначте в словах орфограму «літери *-а (-я)*, *-у (-ю)* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни».

1. Ви вранці хочете сад(-а, -у), якогось душевного мир(-а, -у) (*Л. Костенко*). 2. Вертайсь з бетон (-а, -у) сірих стін у землю солов'їну (*А. Ковальчук*). 3. В блакитну хустку дим(-а, -у)

пов'язалась хата (*Є. Гуцало*). 4. А вітер розносив п'янкий аромат від синього Дон(-а, -у) до синіх Карпат (*О. Лупій*).

249. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі іменники. Поясніть їхні відмінкові закінчення.

1. У ... рука довга. 2. Як ... не буде, то й очерет не виросте. 3. Батога з ... не сплетеш. 4. Припав, як муха до ... . 5. Біда докучить, але й ... научить. 6. Заєць від ..., а жаба від ... тікає. 7. Ні з того ні з сього гості з ... . 8. Смола до ... не пристає.

ДОВІДКА

Пісок. Кущ. Мед. Дуб. Розум. Заєць. Дощ. Вогонь. Ніжин.

Уявіть, що вам зустрілися літери «а», «я», «у», «ю», які ніяк не можуть розібратися, у які закінчення іменників чоловічого роду другої відміни в родовому відмінку однини їм потрібно ставати. Складіть для літер пам'ятку «*Як не помилитися із закінченнями родового відмінка*».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: зміна закінчення в родовому відмінку впливає на значення слова!

Наприклад:

- *ділового папер**а***, **але** *аркуш папер**у***;
- *каме**ня*** (великого), **але** *каме**ню*** (матеріалу);
- *листопад**а*** (місяця), **але** завершення *листопад**у*** (явища природи);
- *блок**а*** (механізму), **але** *блок**у*** (об'єднання людей, країн);
- *детектив**а*** (агента), **але** *детектив**у*** (твору).

Закінчення деяких іменників другої відміни залежить від наголосу:

- *мост**а́*** — *мо́ст**у***; *стол**а́*** — *сто́л**у***.

250. Прочитайте. Визначте іменники, які у формі родового відмінка однини можуть мати інше закінчення. Поясніть, від чого залежить вибір відмінкового закінчення.

1. Сидить батько кінець стола, на руку схилився (*Т. Шевченко*). 2. Переді мною чистий лист паперу (*О. Омельченко*). 3. Ходімо в ліс на свято листопаду, який із неба буйно цвітом пада (*Є. Гуцало*).

251. Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте закінчення виділених іменників.

1. Тих знайомих, як **гороху**: куди не піду, то виженуть. 2. Це було за короля **Гороха**, як було людей трохи. 3. Добрий чоловік надійні-

ший від кам'яного **мосту**. 4. Оце пропав, як з **моста** впав. 5. Праця з **каменю** вогонь видобуває. 6. З одного **каменя** мур не зведеш.

252. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть, як ви визначили групу іменників на *-р*.

Сторінки «Кобзар..»; відвага богатир..; писк комар..; міцність панцир..; підручник Ігор..; пасіка бджоляр..; ділянка єгер.. .

У **давальному відмінку** однини іменники другої відміни мають такі закінчення:

- тверда група — ***-ові***, ***-у***: *директор**ові*** (*директор**у***);
- мішана група та м'яка після приголосного — ***-еві***, ***-у*** (в м'якій групі на письмі *-ю*): *товариш**еві*** (*товариш**у***), *велетн**еві*** (*велетн**ю***);
- м'яка група після голосного та апострофа — ***-еві***, ***-у*** (*на письмі -єві, -ю*): *доброді**єві*** (*доброді**ю***), *солов'**єві*** (*солов'**ю***).

В **орудному відмінку** однини іменники другої відміни мають закінчення ***-ом***, ***-ем*** і ***-ам***.

Закінчення ***-ом*** мають усі іменники чоловічого та середнього роду твердої групи: *майстр**ом***, *сел**ом***.

Закінчення ***-ем*** мають іменники чоловічого й середнього роду мішаної та м'якої груп (у м'якій групі після голосного й апострофа на письмі ***-єм***): *кон**ем***, *слухач**ем***, *плеч**ем***, *прізвищ**ем***, *солов'**єм***, *урожа**єм***.

Закінчення ***-ам*** (на письмі ***-ям***) мають усі іменники середнього роду на *-я*: *житт**ям***, *змаганн**ям***, *знанн**ям***, *лист**ям***, *щаст**ям***.

ОРФОГРАМА:
літери *о*, *е*, *є* в закінченнях давального й орудного відмінків однини іменників II відміни

253. Прочитайте прислів'я, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини. Чи існують паралельні форми? Назвіть їх.

1. Житній хліб — пшеничному (калач) дід. 2. Найсмачніша в лісі груша дістається (ведмідь). 3. Люди дякують (дощ), а подорожній його лає. 4. Не всякому (кінь) батіг помагає. 5. Цей і хату спалить, так (вогонь) радий. 6. Сопілка — (вівчар) втіха. 7. (Орач) земля — мати, а (ледар) — мачуха.

254. Поставте іменники у формі давального й орудного відмінків однини й запишіть. Поясніть відмінкові закінчення.

ЗРАЗОК *Журналіст – журналістові(у), журналістом.*

Учитель, оповідач, поет, науковець, журавель, латиш, помічник, вихователь, виграш, заєць, музей, алюміній, кущ, плащ, родич, Роман, Денис, Матвій, Анатолій, Корній, Сергій, Петро, поле, плече, розум, день, читач, сторож, Ігор.

255. Перепишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть відмінкові закінчення.

1. За царя Панька була земля тонка — одним (палець) ткнеш і воду п'єш. 2. Краще загинути (орел), ніж жити (заєць). 3. Годуй легені (вітер), а серце — (вогонь). 4. Як приходить сніг з (дощ), до шевця ідем з (плач). 5. Зайця (бубон) не встрелиш. 6. З горластим (півень) — не проспиш.

Розкрийте значення фразеологізмів: *хід конем; відчути нюхом; мазати п'яти смальцем.* Визначте в них іменники, з'ясуйте їхні відмінки, поясніть написання відмінкових закінчень. Складіть із фразеологізмами речення (*усно*).

256. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. В'ється стежка скрипковим ключ..м (*М. Самійленко*). 2. Стежка густим **спориш..м** від порога біжить до криниці (*І. Вирган*). 3. А стежина манить в поле, пахне мед..м, **чебрец..м** (*Б. Дегтярьов*). 4. Хліб пахне степ..м, сонц..м у жнива (*Л. Забашта*). 5. **Пензл..м** зорі домальовано ніч (*Є. Гуцало*). 6. Лягав мені до ніг покірним барс..м ліс (*Б. Олійник*).

Позначте у словах вивчені орфограми.

Поясніть лексичне значення виділених слів. З'ясуйте їхнє граматичне значення.

257. Перепишіть, подані в дужках іменники поставте в потрібній формі, визначте їхні відмінки. Які приголосні звуки чергуються за творення форм слів?

Відпочиваю на (берег); перебуваю в (рух); не розчаруюся в (по́друга); у юному (вік); чекаю на (поріг); вибираю в (універмаг); опинився на третьому (поверх); сховався в (люк); пилинка в моєму (око); дзвенить у (вухо).

Підкресліть літери, які позначають звуки, що чергуються.

Позначте у словах вивчені орфограми.

Розкрийте значення фразеологізмів: *бути не в дусі; мати на оці*. Усно складіть із ними речення.

В орудному відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення ***-ами, -ями, -ми***.

Закінчення *-ами* (у твердій і мішаній групах), на письмі — *-ями* (у м'якій групі) мають іменники чоловічого та середнього роду: *товариш**ами**, прізвищ**ами**, пол**ями**, багатт**ями***.

Закінчення *-ми* (паралельно з формами на *-ами, а також на письмі -ями*) мають іменники чоловічого та середнього роду: *крильми* (й *крил**ами***); *кіньми* (й *кон**ями***), *гістьми* (й *гост**ями***), *коліньми* (й *кол**інами***), *чобітьми* (й *чобот**ами**, чобот**ями***).

Закінчення *-има* мають іменники *очі* (*оч**има***) та *плечі* (*плеч**има***).

258. Прочитайте. Визначте відмінки іменників другої відміни, поясніть їхні закінчення. Які з них у формі орудного відмінка множини можуть мати паралельні форми?

1. Із панських прихвостнів-рабів ми людьми з прізвищами стали (*Олександр Олесь*). 2. Вітри видзвонюють крильми на зламі осені й зими (*І. Складаний*). 3. Ви чуєте пісню? То знов журавлі все небо ключами накрили (*О. Лупій*). 4. Чужі гріхи перед очима, а свої — за плечима (*Народна творчість*).

Визначте у словах вивчені орфограми.

Поясніть значення фразеологізмів: *під крильми (крилами) матері; залазити з чобітьми (чоботами) в душу; блудити манівцями*. Складіть із фразеологізмами речення, запишіть їх.

У формі кличного відмінка іменники другої відміни мають закінчення:

ТВЕРДА ТА МІШАНА ГРУПИ	М'ЯКА ГРУПА
-е, -у	***-у*** (*на письмі **-ю***)
Брате, орле, батьку, сину, хлопче, Петре, товаришу	*Андрію, Сергію, Віталію, краю, гаю*

Приголосні основи [г], [к], [х] у формі кличного відмінка чергуються із [ж], [ч], [ш]: *друже, козаче, пташе*.

Форма кличного відмінка множини збігається з називним відмінком множини: *Любітеся, брати мої, Украйну любіте* (Т. Шевченко).

259. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Обґрунтуйте закінчення іменників другої відміни у формі кличного відмінка.

1. Батьку мій, лебедю білий, сум не пускай на поріг! (*М. Грибенко*). 2. Ти з матір'ю поговори, погомони, Іване (*А. Малишко*). 3. Що це

ти надумав, Олександре? (*В. Бровченко*). 4. І що це ти, голубчику, накоїв? (*І. Чумак*). 5. Ковалю, я за труд тебе люблю (*В. Сосюра*). 6. Куди, Грицьку, ідеш? (*І. Малкович*). 7. Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці (*Народна творчість*).

Поясніть розділові знаки при звертаннях.

260. Перепишіть. Подані в дужках іменники поставте у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки. Назвіть приголосні звуки, що чергуються.

1. Гарно твоя кобза грає любий мій (земляк) (*О. Афанасьєв-Чужбинський*). 2. Де ж ти подівся старий (співак) заспівай нам про життя козаче! (*А. Метлинський*). 3. Не треба спішити мій (друг), бо, хто поспішить, — насмішить (*П. Осадчук*). 4. Не смійся (горох) ти не кращий від квасолі бо розмокнеш і лопнеш (*Народна творчість*). 5. Ух! Який страшний ти (вовк)! Не дивись на мене довше! (*Олександр Олесь*).

Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

Поясніть розділові знаки при звертаннях.

Доберіть матеріал для розповіді на тему «Велична і трагічна історія українських кобзарів». Скористайтеся матеріалами Музею кобзарства, що входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Розповідь запишіть і прочитайте однокласникам.

Кобза роботи невідомого майстра
(*фото Богдана Пошивайла*)

Відмінювання іменників третьої відміни

261. Прочитайте, визначте іменники третьої відміни. З'ясуйте відмінки цих іменників.

1. Хіба не любов усе єднає, як ворожість усе руйнує? (*Г. Сковорода*). 2. Скажи до мудрості: «Ти сестра моя» (*З Біблії*). 3. Чиста совість є великою радістю (*Ф. Прокопович*). 4. Під злістю завжди ховаються невміння, заздрість, лінощі (*В. Брюггєн*). 5. Я в ніжну душу не впускаю страшну байдужості іржу (*С. Келар*). 6. Немає долі без солі (*Народна творчість*).

262. Ознайомтесь із таблицею відмінювання. У яких відмінках іменники мають закінчення *-і*?

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ				
Іменники третьої відміни на групи НЕ поділяються				
	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	*подорож*□	*верф*□	*подорож*і	*верф*і
Р.	*подорож*і	*верф*і	*подорож*ей	*верф*ей
Д.	*подорож*і	*верф*і	*подорож*ам	*верф*ям
Зн.	*подорож*□	*верф*□	*подорож*і	*верф*і
Ор.	*подорожж*ю	*верф'*ю	*подорож*ами	*верф*ями
М.	*(у) подорож*і	*(на) верф*і	*(у) подорож*ах	*(на) верф*ях
Кл.	*подорож*е	*верф*е	*подорож*і	*верф*і

З опорою на таблицю провідміняйте іменники: *відповідь, ніч, вість*.

263. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у потрібній формі. Визначте їхні відмінки.

1. Пильнуй, мій сину, заповіді батька свого, не відкидай навчання (мати) твоєї (*З Біблії*). 2. Маю я святе синівське право з (мати) побуть на самоті (*В. Симоненко*). 3. На сонці тепло, а біля (мати) добре. 4. (Мати) кожної дитини жаль (*Народна творчість*). 5. Як на ті чорнобривці погляну, бачу (мати) стареньку (*М. Сингаївський*). 6. У (мати) немає вихідних, шершавіють, немов коріння, руки (*М. Малахута*). 7. Не шкодуй, моя мила (мати), що я степ рясний залишив (*Микола Хвильовий*). 8. Дивлюсь я на дітей, на (матері) (*В. Сосюра*).

Усно провідміняйте іменник *мати*.

В орудному відмінку однини перед закінченням **-ю** кінцевий приголосний основи подовжується (на письмі позначається подвоєними літерами): *сіллю, піччю, сталлю, галуззю*.

Якщо в початковій формі в кінці основи збігаються два різні приголосні звуки, подовження немає (на письмі немає подвоєних літер): *скатертю, повістю, радістю, гордістю*.

Після літер **б, п, в, м, ф, р** перед закінченням **-ю** ставиться апостроф: *любов'ю, кров'ю, матір'ю*.

ОРФОГРАМА:
подвоєні літери перед закінченням орудного відмінка однини іменників ІІІ відміни

264. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини. Запишіть їх у три колонки (*з подвоєнням, без подвоєння та з апострофом*).

Тінь, суміш, зустріч, розповідь, піч, північ, кількість, область, пам'ять, височінь, любов, блакить, фальш, **нехворощ**, кров, Білорусь, Об, матір, **кіновар**.

- Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Виділені слова передайте звукописом.

265. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Позначте у словах орфограму «подвоєні літери перед закінченням орудного відмінка однини іменників III відміни».

1. І як би я людство усе не любив, повторюю з (гордість) сина: «Для мене лишається дивом із див моя Україна» (*М. Луків*). 2. Вільний дух я ціную украй, але тільки із (совість) вкупі (*А. Бортняк*). 3. Світ був переповнений сонцем і ніжною (блакить) (*Ю. Збанацький*). 4. Ліс непомітно порідів, поріс високою (папороть) (*А. Пашкевич*). 5. Навіть про недруга слід говорити з великою (делікатність) (*Г. Тарасюк*).

266. Прочитайте. Визначте іменники третьої відміни, з'ясуйте їхній відмінок.

1. На кожен виклик, совісте, іди! (*Л. Костенко*). 2. Пронеси мене на крилах, радосте моя! (*В. Симоненко*). 3. Ноче моя, заплету тобі зорі я (*Є. Гуцало*). 4. Здрастуй, свіжосте нив! (*В. Симоненко*). 5. Добрий ранок, моя одинокосте! (*Л. Костенко*).

- Назвіть голосні звуки, які чергуються при творенні форми кличного відмінка.
- Поясніть розділові знаки при звертаннях.

У кличному відмінку іменники третьої відміни переважно вживаються в поезії: *радосте, юносте, любове*.

267. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка.

1. Я люблю тебе, (мудрість) книг! (*За М. Стельмахом*). 2. О (молодість, радість), одваго! (*М. Рильський*). 3. Верни мені, світла (пам'ять), всіх друзів (*Д. Луценко*). 4. (Осінь)! Ти звучиш так печально і світло (*С. Йовенко*).

- Назвіть голосні звуки, які чергуються при творенні форми кличного відмінка іменників третьої відміни.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

268. Прочитайте мовчки. Чи може прочитане стати зав'язкою фантастичного оповідання?

Тінь

Жив собі хлопець. І був він таким боягузом, що боявся усього на світі. Як півень закукурікає, він здригнеться. Як собака гавкне, затремтить. Як під вікном яблуня скрипне, зіщулиться. А вночі за двері й носа не вистромить. Навіть Тіні своєї той хлопець сахався.

І Тінь це зрозуміла. Спочатку вона здивувалася, потім осміліла, а тоді вирішила узяти над хлопцем гору. Почала хлопцеві наказувати, коли й куди йому йти, коли спинитися, що робити. Щоправда, опівдні в Тіні ставало менше сили. Уночі вона зовсім зникала. Але й тоді хлопець не переставав труситися від страху перед Тінню.

Одного разу хлопець одержав від Тіні наказ...

За М. Павленко

- Витлумачте сутність почуття *страх*. До іменника *страх* доберіть синоніми та антоніми. Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- Заздалегідь обміркуйте тему й головну думку майбутнього оповідання.
- Усно перекажіть уривок і продовжте його, додавши самостійно складені кульмінацію (найнапруженіший момент) і розв'язку.
- У тексті складеного вами фантастичного оповідання вживайте іменник *тінь* у формах непрямих відмінків.

Відмінювання іменників четвертої відміни

269. До поданих іменників доберіть спільнокореневі іменники, що означають назви малят. Запишіть слова парами.

ЗРАЗОК *Білка – білченя.*

Заєць, вовк, лев, слон, жираф, динозавр.

Визначте відміну дібраних іменників.

Пригадайте і назвіть якомога більше казок, літературних творів, мультфільмів, у назвах яких використано іменники четвертої відміни.

270. Ознайомтеся з таблицею і теоретичними відомостями.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІНИ				
	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	*лоша*	*ім'я*	*лошата*	*імена*
Р.	*лошати*	*імені (ім'я)*	*лошат*	*імен*
Д.	*лошати*	*імені*	*лошатам*	*іменам*
Зн.	*лоша*	*ім'я*	*лошат, лошата*	*імена*
Ор.	*лошам*	*іменем (ім'ям)*	*лошатами*	*іменами*
М.	*(на) лошаті*	*(в) імені*	*(на) лошатах*	*(в) іменах*
Кл.	*лоша*	*ім'я*	*лошата*	*імена*

Суфікси **-ат-**, **-ят-** з'являються в родовому, давальному та місцевому відмінках іменників четвертої відміни однини: *лошати, ягняті*.

Суфікс **-ен-** буває в усіх відмінках однини, крім називного, знахідного та кличного, а також у всіх відмінках множини: *племені, імен*.

У знахідному відмінку множини іменники — назви істот мають паралельні форми: *Погнав пасти* ***телят*** *(або* ***телята****), а пригнав* ***гусенят*** *(або* ***гусенята****)* (Народна творчість).

Форми іменників — назв неістот — у знахідному відмінку множини збігаються з називним відмінком множини: *розмалюємо* ***горнята****; пам'ятаємо* ***імена***.

Дайте відповіді на запитання: у яких відмінках однини і множини іменники четвертої відміни мають паралельні форми? У яких відмінках іменники четвертої відміни мають суфікси *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*? У якому відмінку множини вони мають нульове закінчення?

271. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Визначте їхні відмінки і число.

1. Так сонцю добре, неначе (дитя) (*М. Стельмах*). 2. А я сміюсь до незнайомого (дівча) (*Д. Павличко*). 3. Ті серйозні оченята круглі, ніби в (мишеня) (*М. Рильський*). 4. Поволі летів журавлик на крихких (крилята) над прірвою розбурханої вулиці (*П. Перебийніс*). 5. Море ласкавим (цуценя) лащиться до рук й облизує їх язиком хвиль (*С. Мудрик*).

272. Прочитайте. Визначте іменники четвертої відміни, з'ясуйте їхні відмінки та число. Укажіть можливі паралельні форми.

1. Підпасич заслухавсь, підпасич забув про ягнята. В тринадцяте літо так легко забуть про ягнят! (*Є. Гуцало*). 2. З глини ліпить він горнята, мисочки і пташенята (*І. Блажкевич*). 3. Рот занімів, наче там ластівки гніздечко звили й ластовенят висиджують (*Є. Гуцало*).

Роздивіться репродукцію картини І. Їжакевича. Розкажіть про зображене. Уживайте іменники четвертої відміни.

Іван Їжакевич. Тарас-пастух

273. Прочитайте. Поясніть, у яких відмінкових формах іменники четвертої відміни можуть мати паралельні форми. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ягнят хвалять в..сною, а курчат восени. 2. Ворона проворонила ворон..нята. 3. Упізнає свиня свої поросята. 4. Вовк ягнят від лиса б..реже, аби йому дістались. 5. Не вчи старого, як гус..нята пасти (*Народна творчість*).

Визначте іменники у фразеологізмах: *називати речі своїми іменами; гидке каченя; не в тім'я битий.* З'ясуйте відміну цих іменників. Розкрийте значення фразеологізмів. Усно складіть речення із фразеологізмами.

Незмінювані іменники

Незмінювані іменники при поєднанні з іншими словами не змінюють своєї форми: *справедливе журі* (Н. в.), *член журі* (Р. в.), *співпрацювати із журі* (О. в.).

Відмінки цих іменників визначають за допомогою питань.

До незмінюваних іменників належать:

- іншомовні слова з кінцевим наголошеним голосним: *їхати метро́, роздивлятися кенгуру́, закутатись у кашне́*;
- жіночі прізвища на приголосний звук та на *-о*: *пісні Марусі Чурай у виконанні Оксани Петрусенко*;
- складноскорочені слова, утворені з початкових літер (абревіатури): *вступити до ЄС (Європейського Союзу)*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ: іменник *пальто* відмінюється: *у теплому пальті; закуталися в теплі пальта*.

274. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки іменники. Доведіть, що вони є незмінюваними.

1. По ... знову веснянку співають (*В. Гаптар*). 2. Мені б курінь на острові ... ! (*Л. Костенко*). 3. Відлітає в ... заморське журавлів традиційний клин (*Д. Кононенко*). 4. І знову джміль розмружить квітку, і літо гратиме в ... (*Л. Костенко*).

ДОВІДКА

Радіо. Борнео. Лото. Турне.

Складіть і запишіть рекламні оголошення, вживаючи іменники *капучино, рафаело* у формі непрямих відмінків.

275. Перепишіть. Замість поданих у дужках описів кольорів доберіть із довідки і запишіть відповідний незмінюваний іменник.

1. Військова уніформа кольору (брунатно-зеленуватого). 2. Оксамит кольору (темно-червоного винограду). 3. Плащ кольору (чорного із сірим відблиском). 4. Куліса кольору (синього із сірим полиском). 5. Пальто кольору (кави з молоком).

ДОВІДКА

Маренго. Електрик. Бордо. Беж. Хакі.

276. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі. Визначте відмінки іменників.

Подякувати (Ірина Савченко); порадитися з (Інна Ягнич); зустріти (Надія Балій); передати (Мирослава Гнатюк); упевнитися в (Галина Ярмолюк); поступитися (Ольга Білоноженко); вибачитися перед (Тетяна Костенко).

Усно провідміняйте: *Олег Гончаренко, Оксана Гончаренко*; *Сергій Поривай, Світлана Поривай*.

277. Прочитайте поезію. Складіть і запишіть кілька речень, уживаючи в них ім'я та прізвище *Ніна Матвієнко* у формах непрямих відмінків.

Коли співає Матвієнко Ніна
У повені пісенної ріки,
Встає у тихім чарі Україна,
Встає душа народна незглибима
І владно озиваються віки.

Світ завмирає, як мала дитина,
Стихає соромливо соловейко,
Мов наречена, розквіта калина,
Коли співає Матвієнко Ніна,
Коли співає Ніна Матвієнко.

Олеся Ковальчук

Ніна Божко. Портрет Ніни Матвієнко

Поясніть слова поета Івана Складаного «*Будить душу нам спів кобзарів, всіх до роду склика Матвієнко*».

278. Прочитайте. Визначте абревіатури. На питання яких відмінків відповідають вони в реченнях?

1. До уваги учасників ЗНО! (*Із оголошення*). 2. Щоб побудувати ГЕС, брали з кар'єрів каміння (*Олесь Гончар*). 3. Найбільше він любив ХПЗ — Харківський паровозобудівний завод (*І. Сенченко*).

Не відмінюються абревіатури:

- які складаються з початкових літер слів (ініціальні): *стати членом ООН* (Організації Об'єднаних Націй); *повідомлення Громадського ТБ* (телебачення); *навчаюсь у ПТУ* (професійно-технічному училищі), але: до вузу, загсу;
- останньою частиною яких є незмінне слово: *повідомлення Інформбюро*;
- утворені з початкової частини слова та форми непрямого відмінка другого слова: *звернутися до заввідділу*.

Відмінюються складноскорочені слова, утворені:

- з початкових складів двох або кількох слів: *юннат, лісгосп*;
- поєднанням початкової частини першого слова та цілого другого слова: *педрада, медсестра*.

279. Прочитайте. Визначте, на питання яких відмінків відповідають виділені слова. Поясніть, чому вони не змінюють своєї форми.

Повідомлення українських **ЗМІ**; журналісти **УТН**; виконані в **НАН** дослідження; студенти **ЛНУ**; рекомендації **МОН** України.

280. Перепишіть, розкриваючи дужки. Складноскорочені слова, які відмінюються, поставте в потрібній формі.

Постанова (Кабмін) України; оприлюднено в (ТСН); звіритися із (СУМ); обговорення відбудеться в приміщенні (Держадміністрація); висновки (ФФУ); зустрітися в (медпункт); вступ до (профспілка), заява (МЗС) України; запитати в (завканцелярії); звернутися до (медслужба); поспілкуватися з (начштабу); рішення працівників (метробуд).

ПІДКАЗКА

ТСН — телевізійна служба новин. СУМ — Словник української мови. ФФУ — Федерація футболу України. МЗС — Міністерство закордонних справ.

Рід незмінюваних іменників визначається так.

Усі невідмінювані іменники — назви неістот — належать до **середнього роду**: *ательє, меню, депо, бюро.*

У невідмінюваних іменниках — назвах істот — рід визначається відповідно до позначених ними осіб певної статі: *кюре, месьє, Ксав'є, маестро* — чоловічого роду; *леді, мадам, фрау, Мері* — жіночого.

Невідмінювані іменники — назви тварин — переважно належать до чоловічого роду: *какаду, шимпанзе, поні*, **але** *кенгуру* — до чоловічого і жіночого.

Рід невідмінюваних іменників — географічних назв, газет, журналів — визначається за іменниками — загальними назвами: *острів Борнео* (чоловічий рід), *гора Кіліманджаро* (жіночий рід), *місто Сан-Франциско* (середній рід).

Рід складноскороченого слова визначається за родом головного слова, що входить до такого найменування: *РЄ* (*Рада Європи*) — *жіночий рід.*

281. З дужок виберіть прикметник-означення до незмінюваного іменника. Утворені словосполучення запишіть. З двома з них складіть речення.

(Авторитетне, авторитетна) ООН; (смачний, смачне) капучино; (змістовний, змістовне) лібрето; (спортивний, спортивне) кімоно; (багатолюдний, багатолюдне) Токіо; (піщана, піщане) Гобі; (сонячний, сонячне) Душанбе; (мальовничий, мальовниче) Капрі; (дотепний, дотепне) конферансьє; (вертлявий, вертляве) шимпанзе.

282. Запишіть незмінювані іменники, що відповідають поданим лексичним значенням. Визначте рід кожного зі слів. Складіть і запишіть із цими словами речення.

1. Засоби масової інформації. 2. Яскрава розважальна вистава. 3. Безпосереднє спілкування. 4. Грошова одиниця Європейського Союзу. 5. Солодкий на́пій з кави та молока. 6. Держава на півдні Європи, яка межує із Францією та складається з одного міста.

ДОВІДКА

Он-лайн. Монако. Мас-медіа. Євро. Шоу. Капучино.

- З'ясуйте походження кожного зі слів. До якого словника слід для цього звернутися? Як у словнику позначено рід таких іменників?
- Визначте незмінювані іменники у фразеологізмах *зберігати інкогніто; потерпіти фіаско*. Розкрийте значення кожного із фразеологізмів.

283. До поданих іменників доберіть прикметники. Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК *Гнобоводна Miccicini (річка).*

Тбілісі, Баку, Онтаріо, Таїті, ему, кольрабі, Джузеппе, Бетті.

- Із трьома словосполученнями в непрямих відмінках складіть речення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

284. Складіть і розіграйте діалог (телефонну розмову) між школяркою та працівником Бюро знахідок метрополітену. Дівчинка, їдучи в метро, забула у вагоні теку з нотами. У репліках діалогу використайте подані в рамці незмінювані іменники.

Бюро, метро, портмоне, кашне,
сольфеджіо, соло, піаніно

285. Складіть і розіграйте діалог між журналістом і туристом-іноземцем. Журналіст хоче взяти інтерв'ю про враження від візиту до України. У репліках використайте деякі з поданих у рамці незмінюваних

іменників. Недосконало володіючи українською мовою, іноземець інколи помиляється, відмінюючи такі іменники. Як вихована людина, журналіст не виправляє його, проте сам у формах непрямих відмінків уживає такі іменники правильно.

Інтерв'ю, таксі, кафе, бістро,
хобі, рандеву, візаві,
кіно, меню, турне, шасі,
радіо, аташе, ескімо

Відмінювання іменників множинної форми

286. Прочитайте. Визначте іменники, що вживаються лише у формі множини (*іменники множинної форми*).

1. Став дідусь пісні нам грати, що заслухались Карпати (*М. Познанська*). 2. Приїжджай у Прилуки мої! (*Л. Забашта*). 3. Поклацує мороз, немов обценьки (*Б. Чіп*).

Чи належать ці іменники до певної відміни?

287. Ознайомтеся з таблицею і правилом.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ ТІЛЬКИ У ФОРМІ МНОЖИНИ			
Н.	*люд**и***	*канікул**и***	*грош**і***
Р.	*люд**ей***	*канікул*□	*грош**ей***
Д.	*люд**ям***	*канікул**ам***	*грош**ам***
Зн.	*люд**ей***	*канікул**и***	*грош**і***
Ор.	*людьм**и***	*канікул**ами***	*гріш**ми*** (*грош**има***)
М.	(*на*)*люд**ях***	(*на*) *канікул**ах***	(*у*) *грош**ах***
Кл.	*люд**и***	*канікул**и***	*грош**і***

Деякі іменники множинної форми в орудному відмінку мають паралельні форми: *дверми* і *дверима*; *воротами* й *воріть**ми***; *грош**има*** й *гріш**ми***; *штан**ами*** та *штань**ми***.

Іменники *ворота* і *штани* у формах давального та місцевого відмінків мають паралельні форми: *ворот**ам*** — *ворот**ям***, (*на*) *ворот**ах*** — (*на*) *ворот**ях***; *штан**ам*** — *штан**ям***, (*у*) *штан**ах*** — (*у*) *штан**ях***.

Письмово провідміняйте іменники: *сходи, окуляри, двері.* Виділіть у них закінчення.

Складіть речення з цими іменниками у формах непрямих відмінків.

288. Прочитайте. Подані в дужках іменники множинної форми поставте в потрібній формі, визначте їхні відмінки.

1. Хто бідному дає, той (злидні) не зазна́є (*З Біблії*). 2. Вийшла з хати мати сива, вийшов батько до (ворота) (*Б. Олійник*). 3. Як мама заспіва серед зими, втихає заметіль за (ворота) (*Г. Петрук-Попик*). 4. На склі стареньких (окуляри) застигла радісна сльоза (*М. Руденко*). 5. Слово чуле рветься із (груди). У гаю щебече соловей (*А. Камінчук*).

289. Перепишіть прислів'я. На місці крапок запишіть дібрані з довідки іменники, поставивши їх у потрібній формі.

1. Щастя з бідою на одних ... їздять. 2. За роботою добро ходить, а за ... — зло. 3. Моря ... не перепливеш. 4. Довго ... не проживеш. 5. Немає ..., то розміняй гривню. 6. Поганий танцюрист і в ... заплутається. 7. Восени і курчата ... будуть. 8. Година горя довша, як рік ... .

ДОВІДКА

Лінощі. Ночви. Сани. Штани. Хитрощі. Кури. Гроші. Радощі.

Визначте відмінки іменників множинної форми.

290. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте іменники, що вживаються тільки в множині, з'ясуйте їхні відмінки.

1. З розкритими обіймами. 2. Бути на побігеньках. 3. Уставати разом із курми. 4. Бути для меблів. 5. Рости як на дріжджах. 6. Не витягнеш обценьками. 7. Обливати помиями.

Із трьома фразеологізмами усно складіть речення.

291. Поставте іменники у формі родового відмінка. Запишіть їх.

Ясла, сіни, кури, хитрощі, лінощі, Лубни, Ромни.

292. Подані іменники поставте у формі орудного відмінка, запишіть їх.

Сани, терези, джунглі, хащі, вінця, вечорниці, кури, Суми, Чернівці, Черкаси, Афіни, Піренеї, Альпи, Фермопіли.

Обґрунтуйте вживання великої літери.

293. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі та вставляючи пропущені літери. Визначте відмінки цих іменників.

1. Щоліта в (Чернівці) проходить Міжнародний конкурс молодих виконавців сучасної естрадної пісні імені Володим..ра Івасюка (*З газети*). 2. Ж..ви серед (люди) і радуйся з (люди) (*М. Рильський*). 3. Під (сани) тріскотить, ніби хтось сипле під полоззя пістони (*С. Васильченко*). 4. Я тулюсь до (груди) ст..пових (*М. Олексенко*). 5. Сивий полин п'янив повітря г..ркими (пахощі) (*За М. Коцюбинським*). 6. «Не по вас, (гуси), йду, а водиці напит..ся», — каже Л..сиця (*Народна творчість*).

- Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.
- Придумайте і розкажіть історію, до якої можна було б застосувати прислів'я *«На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці»*.

294. Розгляньте послідовність і зразки розбору іменника. Розберіть як частину мови іменники, виділені в реченнях.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Іменник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Назва істоти чи неістоти, загальна чи власна.
4. Рід, число, відмінок.
5. Відміна, група (для I і II відмін).
6. Синтаксична роль.

Слухаю, як **дерево** часу росте (*О. Софієнко*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ІМЕННИКА

Дерево — іменник, означає предмет, відповідає на питання *що?* Початкова форма — *дерево*. Назва неістоти, загальна. Середній рід, уживий у називному відмінку однини. Друга відміна, тверда група. У реченні є підметом.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ІМЕННИКА

Дерево — ім., означає предмет; що? поч. ф. — дерево; неіст., заг.; с. р., Н. в. одн.; II відм. тв. гр.; підмет.

1. Без тебе, **мамо**, не пізнать науки, як честь і **совість** треба берегти (*Т. Нещерет*). 2. Я йшов буз сумнівів і **страху**, лишень би з честю й гідністю дійти (*З. Красівський*). 3. О гуси, **гусенята**! Прилиньте нині взяти на крилята земних **дітей**! (*М. Рильський*).

§ 23. НАПИСАННЯ *не* З ІМЕННИКАМИ

295. Прочитайте прислів'я. Виділені слова випишіть і розберіть за будовою.

1. Великий тілом, та **немовля** ділом. 2. **Неук** кує — коня псує. 3. **Неробство** — ковадло, на якому куються всі гріхи. 4. **Нетямі** руки не туди пришиті. 5. Довша п'ятниця за **неділю**.

Чи вживаються виділені іменники без *не*?

***Не* з іменниками пишеться разом, якщо:**

- слово без *не* не вживається: *нежить, невід, нена́висть, нероба*;
- додаванням *не* до слова утворюється іменник із протилежним лексичним значенням (до нього можна дібрати синонім): *щастя — нещастя (горе); воля — неволя (рабство)*.

***Не* з іменниками пишеться окремо, якщо:**

- у реченні є протиставлення: *не сум, а радість; не зло, а добро*;
- *не* стосується іменника-присудка: *Кров — не вода, а серце — не камінь* (Народна творчість).

Тільки разом пишуться іменники з префіксом недо-: *недові́рa, недорі́д, недолі́т, недооці́нка*.

ОРФОГРАМА:
не з іменниками

296. До кожного іменника доберіть синонім без префікса *не-*. Слова запишіть парами. Позначте в словах орфограму «*не* з іменниками».

Небилиця, неправда, незалежність, неспокій, недруг, нелад, незрячість, неприязнь, неповага.

297. Перепишіть, поясніть написання іменників з *не*. Позначте в словах орфограму «*не* з іменниками».

1. У нас нема зерна неправди за собою (*Т. Шевченко*). 2. Ми на чуже не закидали невід (*Б. Олійник*). 3. Розриваються кайдани неволі й неслави (*М. Костомаров*). 4. Любов і мудрість будують храми, ненависть їх руйнує (*М. Мащенко*). 5. За хліб і сіль, що маєм від народу, віддаймо кров гарячу, а не воду! (*Л. Забашта*). 6. Сам собі чоловік не ворог (*Народна творчість*).

Визначте речення, у яких йдеться про людські почуття. Поясніть суть цих почуттів, за потреби звернувшись до Словничка назв почуттів.

298. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання слів з *не*.

1. Треба вигравати не битви а долю (*П. Загребельний*). 2. Я житиму не тілом а душею (*П. Куліш*). 3. Собі я бажаю не сну а життя (*Леся Українка*). 4. Мудрі люди вчать не словом а душевною добротою (*Г. Тарасюк*). 5. То не пісня була а правда (*Б. Лепкий*).

299. Поясніть значення фразеологізмів. Із двома-трьома складіть і запишіть речення.

1. Не хлібом єдиним живе людина. 2. Не життя, а казка. 3. Ускочив, як риба у невід. 4. По сім неділь на тиждень справляти. 5. Ситий голодному не товариш.

Поясніть написання іменників з *не*.

300. Запишіть слова, виділіть у кожному префікс. Поясніть написання слів.

Недобір, недоплата, недокрів'я, недóук, недóпалок.

Із двома іменниками складіть і запишіть речення.

301. Перепишіть прислів'я, знімаючи риски. Позначте в словах орфограму «*не* з іменниками».

1. Не було б щастя, так не/щастя помогло. 2. І золота клітка для пташки — не/воля. 3. На вовка не/слава, а овець їсть Сава. 4. Тоді це буде, як дві не/ділі разом зійдуться. 5. У не/роби завжди не/врожай. 6. Людська праця не/дурниця. 7. Красить не/краса, а розум.

У двох останніх реченнях підкресліть члени речення.

§ 24. ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ

302. Прочитайте. Визначте спосіб, яким утворено кожен із виділених іменників.

На галявині хлопці позлазили з коней, нарубали шаблями гілля. Незабаром запалало **вогнище**.

Хлопці й не почули, як до них підійшов старий чоловік. Він запросив **мандрівників** до своєї **хатчини**.

Над столом висів образ **Богородиці**. Лежанка, стіл, лава були зроблені з дощок.

Старий розказував, як ходив на ворога, як побував у неволі, як утік. **Подорожні** розпитували про шлях на Запорожжя.

За А. Чайковським

Який зі способів словотворення найчастіше використовують в українській мові?

Літери *е, и, і* в суфіксах *-ечк- (-єчк-), -ечок (-єчок), -ичк-, -ичок, -инн(я), -інн(я), -енн (-єнн)(я), -ив(о), -ев(о)*

303. Прочитайте. Виділені слова випишіть, визначте в них суфікси. Передайте ці слова звукописом і вимовте їх відповідно до правил орфоепії.

1. Сяяло сонце, яке хотілося назвати **сонечком** (*В. Чемерис*). 2. В'ється між полями **стежечка** крута (*А. Малишко*). 3. Коли полину у далекі мандри, візьму з собою **вузличок** землиці (*П. Перебийніс*).

Які голосні звуки в суфіксах вимовляємо нечітко? Якими літерами позначаємо ці звуки на письмі?

Суфікси ***-ичк-***, ***-ичок*** уживаються в іменниках, утворених від слів із суфіксами ***-ик***, ***-иц-***: *племінничок* (бо *племінник*), *розумничка* (бо *розумниця*). В інших іменниках уживаються суфікси ***-ечк- (-єчк-)***, ***-ечок (-єчок)***: *стрічечка*, *стежечка*, *Олечка*, *Маріечка*, *вершечок*, *мішечок*, *краєчок*.

ОРФОГРАМА:
літери *и*, *е* (*є*) в суфіксах *-ичк*, *-ичок*, *-ечк* (*-єчк*), *-ечок* (*-єчок*)

304. Від поданих іменників утворіть іменники із суфіксами *-ичк-*, *-ичок*, *-ечк- (-єчк-)*, *-ечок (-єчок)* із пестливо-здрібнілим відтінком значення. Слова запишіть парами, виділіть у них суфікси.

ЗРАЗОК *Рушник – рушничок.*

Вареник, коржик, світлиця, суниця, кішка, стрічка, яйце, край, гаплик, гачок, віник, вулик, телиця, серпик, журавлик, усмішка, намисто, кутик, горщик.

Розкрийте значення фразеологізмів *стати на рушничок*; *кинути рукавичку*. Усно складіть із ними речення.

305. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Поясніть написання виділених слів. Визначте в цих словах орфограми.

1. У синьому **мішечку** золотих **ґудзичків** багато. 2. Іде в поле — як **дощечка**, а із поля — як **бочечка**. 3. Діжечка на **діжечці**, а зверху **китичка**.

Суфікси ***-инн***(*я*), ***-інн***(*я*), ***-енн***(*я*), ***-єнн***(*я*) пишуться з двома літерами ***н***.

Суфікс ***-инн***(*я*) вживається у збірних іменниках середнього роду: *гарбузиння*, *картоплиння*. Проте збірні іменники *коріння*, *каміння*, *насіння* пишуться із суфіксом ***-інн***(*я*).

Суфікс ***-інн***(*я*) мають іменники середнього роду, що утворюються від дієслів із голосним основи ***и*** або ***і***: *ходити — ходіння*; *горіти — горіння*.

Суфікси ***-енн***(*я*), ***-єнн***(*я*) пишуть в іменниках, утворених від дієслів: *звільнення* (від *звільнити*), *озброєння* (від *озброїти*).

ОРФОГРАМА:
літери *и*, *і*, *е*, *є* в суфіксах *-инн(я)*, *-інн(я)*, *-енн(я)*, *-єнн(я)*

306. Перепишіть, уписуючи пропущені літери. Обґрунтуйте вживання суфіксів.

1. З багов..ння, з болотного шумов..ння проросли і зацвіли красиві квіти (*О. Довгий*). 2. Навіть квітка квітує для того, щоб зоставити після себе **нас..ння**, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому (*Олесь Гончар*). 3. Кавуни часом плуталися в огуд..нні, але котилися (*Б. Грінченко*).

Виділене слово передайте звукописом.

307. Утворіть від поданих дієслів іменники, виділіть у них суфікси. Слова запишіть парами. В утворених іменниках позначте місце наголосу.

Розуміти, говорити, творити, торохтіти, голити, свербіти, тремтіти, солити, тяжіти, палити.

308. Перепишіть прислів'я. У віддієслівних іменниках виділіть суфікси, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Уміння — головне спасіння. 2. З хотіння — хоч крихта, а з сидіння — саме скніння. 3. Де багато говоріння, там мало творіння. 4. На всяке хотіння май терпіння. 5. Життя без роботи — то коптіння неба.

309. Утворіть від дієслів іменники із суфіксами *-енн(я)*, *-єнн(я)*.

Обговорити, запросити, звернутися, подвоїти, збільшити.

Суфікс ***-ив(о)*** вживається у збірних іменниках, що означають матеріал або продукт праці, речовину: *варИво*, *добрИво*, *мелИво*.

Іменник *марево* пишуть із суфіксом ***-ев(о)***.

ОРФОГРАМА:
літери *и*, *е* в суфіксах *-ив(о)*, *-ев(о)*

310. Прочитайте. Поясніть написання виділених іменників.

1. Світанок пробивався крізь густе **плетиво** чорних хмар (*П. Загребельний*). 2. Паморозь розкішним **мереживом** покрила дерева (*М. Стельмах*). 3. Я з автомата каву пив, я два **морозива** купив (*В. Марсюк*).

311. До поданих дієслів доберіть спільнокореневі збірні іменники, запишіть слова парами. В утворених іменниках виділіть суфікси.

Місити, пекти, прясти, плести, марити.

312. Перепишіть, уставте пропущені літери. Позначте в словах вивчені орфограми.

1. Хто пам'ята своє кор..ння, тому моє благослов..ння (*О. Білаш*). 2. В мар..ві даль волохата мальви й любисток хова (*Д. Луценко*). 3. Поглядає циган ласо, сміят..ся, буркоче: «Закупив би все печ..во — к..шеня не хоче» (*Л. Глібов*). 4. У півника гор..чко, заболіло горл..чко (*А. Камінчук*). 5. Жовті пал..чки цвіту тихо гойдались на волосинках уздовж колосків жита (*М. Коцюбинський*).

Роздивіться репродукцію картини В. Орловського. Доберіть до картини іншу назву, що містить іменник з одним із суфіксів *-інн(я)*, *-инн(я)*, *-енн(я)*, *-ив-*, *-ев*.

Володимир Орловський. Шлях

§ 25. НАПИСАННЯ ТА ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

313. Прочитайте. У жіночих і чоловічих іменах по батькові визначте суфікси.

1. На пóкуті, як водиться між нас, Тарас Григорович і Божа Мати (*Л. Череватенко*). 2. Лук'ян Васильович Вишиванюк був вельми показним чоловіком (*Р. Іваничук*). 3. Стежкою від хати поспішала Ганна Юхимівна (*А. Пашкевич*). 4. Олена Анатоліївна — наша улюблена вчителька (*Н. Забіла*).

Чоловічі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса ***-ович***: *Іван**ович**, Семен**ович**, Андрій**ович**, Ігор**ович***.

Жіночі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса ***-івн(а)***: *Іванівна*, а від імен на ***-й-*** — за допомогою суфікса ***-івн(а)***, на письмі — ***-ївн(а)***: *Андріївна*.

Від таких імен, як *Григорій, Ілля, Лука, Кузьма, Микола, Хома, Сава, Яків,* імена по батькові такі: *Григорович, Григорівна; Ілліч, Іллівна; Лукич* (*Лукович*), *Луківна; Кузьмич* (*Кузьмович*), *Кузьмівна; Миколайович* (*рідко Миколович*), *Миколаївна* (*рідко Миколівна*); *Хомич* (*Хомович*), *Хомівна; Савич* (*Савович*), *Савівна; Якович, Яківна*.

314. Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі й жіночі імена по батькові, виділіть у них суфікси.

ЗРАЗОК *Семен – Семенович, Семенівна.*

Антон, Дем'ян, Валентин, Василь, Сергій, Андрій, Дмитро, Юрій, Віталій, Валерій, Григір, Григорій, Назар, Назарій, Анатоль, Анатолій, Валерій, Валер'ян, Лазар, Сильвестр, Микола, Ігор.

315. Перепишіть, від поданих у дужках імен утворюючи імена по батькові.

1. Учитель Василь (Ілля) казав: «Кожну мить існування слід прожити розважливо, піднесено, свідомо, шляхетно» (*О. Сенчик*). 2. З'являється вихователь Борис (Сава), і все одразу переінакшується, бо цього вихователя хлопці побоюються (*Олесь Гончар*). 3. Свирид (Яків) пригорнув доньку до себе і величезною матрось-

кою долонею погладив її волосся (*М. Стельмах*). 4. Іван (Лука) був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі (*Григір Тютюнник*).

Які з утворених імен по батькові мають варіанти? Які саме?

Чоловічі імена по батькові відмінюються, як іменники другої відміни, що належать до мішаної групи: *Олега Васильовича, Ігорю Миколайовичу*.

Ім'я *Лев* при відмінюванні має паралельні форми: *Лева* і *Льва, Левові* та *Львові*.

Жіночі імена по батькові відмінюються, як іменники першої відміни, що належать до твердої групи: *Ганною Семенівною, від Любові Анатоліївни*.

У звертаннях, що складаються з імені та імені по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Іване Петровичу! Соломіє Арсеніївно!*

316. Прочитайте. Визначте відмінки чоловічих і жіночих імен по батькові.

1. Пісні Марини Гордіївни Чурай підхопив народ (*З календаря*). 2. Батько називав Василька Василем Івановичем ніби жартома, але насправді цим підкреслював свою пошану до людини ще і малої, але вільної (*Ю. Збанацький*). 3. Це були найкращі хвилини в житті Хоми Хомовича (*Є. Гуцало*). 4. Усі любили і поважали Любов Іванівну (*Ю. Збанацький*).

317. Письмово провідміняйте імена по батькові *Віктор Олегович, Мар'яна Ігорівна* **та своє власне.**

318. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте відмінки імен по батькові.

1. Із прибуттям вас, Інно Федорівно! (*Олесь Гончар*). 2. Людмило Петрівно! Можливо, й незручно, та я вам від щирого серця скажу: «Учіть і учіть географії учнів, щоб землю пізнали свою і чужу» (*В. Швець*). 3. «Що ж, Павле Трохимовичу, — сказав директор. — Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником» (*Григір Тютюнник*). 4. І чого це ви, Степане Миколайовичу, наче зранку не на ту ногу встали? (*М. Вінграновський*).

Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями, та в реченнях із прямою мовою.

319. Поставте імена по батькові у формі кличного відмінка.

Олег Васильович, Ольга Кирилівна, Микола Семенович, Олена Микитівна, Юлія Юріївна, Валерій Ігорович.

320. Перепишіть, уставляючи імена по батькові зазначених у дужках осіб. Визначте відмінки іменників.

1. Подякуйте (ім'я та по батькові вчителя початкових класів). 2. Прийдіть на консультацію до (ім'я та по батькові вчителя математики). 3. Перекажіть (ім'я та по батькові вчителя історії). 4. Узгодьте з (ім'я та по батькові вчителя іноземної мови).

Чи вірите ви в те, що ім'я визначає долю людини? Поясніть.

Дізнайтеся про походження свого імені, поцікавтеся пов'язаними з ним легендами. Підготуйте комп'ютерну презентацію «Я і моє ім'я».

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка частина мови називається іменником?
- Як розрізнити іменники — назви істот і назви неістот?
- Які іменники є власними назвами, які — загальними?
- На основі яких ознак іменники розрізняють за родами?
- Які іменники належать до спільного роду? Наведіть приклади.
- Які форми числа мають іменники? Наведіть приклади.
- Що означають збірні іменники? Складіть кросворд зі збірними іменниками.
- Які ви знаєте відмінки? На які питання відповідає кожен відмінок?
- За якими ознаками іменники поділяють на відміни?
- Іменники яких відмін поділяються на групи? Які саме?
- Які іменники не належать до жодної з відмін? Наведіть приклади.
- Які іменники належать до невідмінюваних? Наведіть приклади.
- Якими членами речення можуть бути іменники? Наведіть приклади.
- Складіть і запишіть лінгвістичну казку про пригоди Іменника.

ПРИКМЕТНИК

§ 26. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

321. Прочитайте. Назвіть прикметники. Як ви визначили цю частину мови?

Мама вишиває на білому полотні зелений барвінок, жовтогарячі чорнобривці, сині волошки.

— Що це буде, мамо? — питає Дмитрик.

— Святкова сорочечка для тебе. Я вишиваю квіти, які ростуть на рідній землі. Ми українського роду й любимо землю та квіти України.

— А хіба в наших сусідів не яскраві й гарні квіти цвітуть?

— Квіти й вишивки в нас і схожі, і різні.

За А. М'ястківським

- Знайдіть у тексті прикметники, що називають кольори. Доберіть синоніми до слів *жовтогарячий, синій*.
- Визначте прикметники, що означають інші ознаки. Які саме?
- Якою, на вашу думку, кожна мати хоче бачити свою дитину? У відповіді використайте якнайбільше прикметників.

ПРИКМЕТНИК — це самостійна частина мови, що виражає ознаку предмета або його належність комусь та відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?*

Прикметники змінюються за родами, числами й відмінками.

У прикметниках, ужитих у множині, рід не визначають.

Початковою формою для прикметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду: *рідний, зимовий, Оксанин.*

У реченні прикметник найчастіше є означенням, рідше — присудком.

Наприклад: *Живу я і дихаю рідною мовою* (Є. Лещук). *Голос ніжний у вербової сопілки* (Н. Гуменюк).

322. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі прикметники.

1. ... руки роботи бояться. 2. ... душу милом не відмиєш. 3. З ... лиця води не пити. 4. У ... хазяїна й чоботи з ніг украдуть. 5. Буває, і ... птах ... пісні співає. 6. ... кішка до риби, та у воду лізти не хоче. 7. З ... трави не буде ... сіна. 8. ... вода ....

ДОВІДКА

Білий, чорний, красивий, ледачий, старий, новий, ласий, поганий, добрий, тихий, глибокий.

- Визначте рід, відмінок і число кожного прикметника.
- В останньому реченні підкресліть усі члени речення. Якими членами речення є в ньому прикметники?
- Визначте прикметники, ужиті в переносному значенні.

Прикметники надають мовленню точності та вира́зності. Найчастіше вони вживаються в описах предметів, тварин, зовнішності людей тощо.

Особливої вира́зності й о́бразності надають мовленню прикметники, ужиті в переносному значенні: *мудра книжка, ласкаве сонце, сріблястий сніг*.

323. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Після виділених прикметників позначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

ЗРАЗОК *Художник створив чудове (с. р., одн., Зн. в.) полотно.*

Стояла **січнева** ніч. За вікном художник побачив **сумну** с..ничку. Він відч..нив вікно і впустив **бідолашну** пташку.

Кілька днів с..ничка відігрівалась і від'їдалася. Та пташині дорога воля. Тому художник випустив її.

С..ничка ро..повіла про все іншим птахам, і вони почали злітатися до **художникового** вікна. А коли настала в..сна, птахи сп..тали, чим від..ячити за порятунок. Відповів художник:

— Я мрію намалювати **ясне** небо, **морську** хвилю, **срібний** іній. Але не маю для цього фарб!

І почав він знаходити біля вікна **д..вовижні** фарби. Були вони то в **кл..новому** л..сточку, то у **м'якій** пір'їнці. І нап..сав художник пр..красні картини.

За Г. Вєтровою

- Назвіть почуття, яке спонукало художника врятувати пташку. Яке почуття спонукало пташок допомогти художникові? Витлумачте суть цих почуттів.
- Розкажіть про роль прикметників у мовленні.

324. Прочитайте. У кожному словосполученні один з іменників замініть прикметником. Поставте до прикметників питання.

ЗРАЗОК *Ковдра зі снігу – снігова (яка?) ковдра.*

Пшениця з України; промінь сонця; завдання на сьогодні; досвід життя; пальто з вовни; стіна з каменю; спів птаха; праця матері; портфель батька; книжка Сергія.

Поясніть, від чого залежать рід, число й відмінок прикметника.

§ 27. ЯКІСНІ, ВІДНОСНІ, ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ, ЇХНЄ ТВОРЕННЯ ТА ПРАВОПИС

325. Прочитайте прислів'я, визначте в них прикметники, поставте до кожного питання.

1. Материн гнів — як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане. 2. Часом б'ють Хому за Яремину вину. 3. Зимовий деньок — як комарів носок. 4. Не викидай полотняної сорочки, поки шовкову не придбав. 5. Не такий страшний вовк, як його малюють. 6. Часом і між колючою кропивою росте ніжна лілія.

Дайте відповіді на запитання:

- Які з прикметників означають належність людині або тварині?
- Які — ознаку предмета стосовно часу або матеріалу?
- Які — ознаку предмета, що може виражатися більшою чи меншою мірою?

За значенням прикметники поділяються на якісні, відносні та присвійні.

Якісні прикметники позначають ознаку предмета, яка може бути виражена більшою чи меншою мірою: *широкий* (*ширший*) шлях, *стрункий* (*стрункіший*) юнак, *гарний* (*найгарніший*) день.

Відносні прикметники позначають ознаку предмета через відношення до інших предметів або явищ: *дерев'яний стіл, золотий перстень* (до матеріалу), *зимовий ранок, тижневий термін* (до часу), *міські вулиці, прибережна трава* (до місця).

Якісні й відносні прикметники відповідають на питання *який? яка? яке? які?*

Присвійні прикметники позначають належність чогось особі або тварині: *Оленин зошит, Андрієва сорочка, братове слово, лисячий хвіст*. Такі прикметники відповідають на питання *чий? чия? чиє? чиї?*

Присвійні прикметники, утворені від іменників — власних назв, пишуть з великої літери: *Сергіїв олівець, Софіїн вінок, Шевченкова поема.*

326. Прочитайте речення. Визначте прикметники, з'ясуйте, до якого розряду за значенням вони належать. Поясніть, як ви їх розрізняєте.

1. Українська писанка — як дитяча пісенька, як бабусина казка, як матусина ласка (*А. Камінчук*). 2. Ти заповіт дідусів пам'ятай, куди б не закидала тебе доля, а мову рідну ти не забувай (*Н. Калініченко*). 3. «Які в тебе квіти гарні», — придивляється мати до рукавів Мар'яниної сорочки (*М. Стельмах*).

Поясніть уживання великої літери у прикметниках.

327. Якісні, відносні та присвійні прикметники запишіть у три колонки.

Широкий, сміливий, мідний, розумний, Тетянин, охайний, український, лагідний, учнівський, **батьків, батьківський,** Петрів, спортивний, козацький, тижневий, дотепний, **сусідчин, сусідський.**

Поясніть відмінність у лексичних значеннях виділених прикметників.

Позначте у словах орфограму «*велика літера*». Поясніть уживання великої літери.

Відносні прикметники творяться за допомогою суфіксів:

- ***-н-***, ***-ан-***, ***-ян-***, ***-ов-***, ***-ев-***, ***-ськ-***: *залізний, піщаний, весняний, зимовий, кисневий, київський*;
- ***-льн-*** (у прикметниках, що вказують на відношення предмета до дії): *освітлювальний.*

328. Запишіть словосполучення, утворивши відносні прикметники від поданих у дужках іменників і дієслів. У прикметниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК *(Народ) пісня – народна пісня.*

(Україна) мова; (студент) хор; (вишня) сад; (дерево) будинок; (живити) джерело; (шовк) сорочка; (солома) бриль; (мідь) прикраса; (цемент) завод; (танцювати) колектив; (рік) звіт; (навчати) рік.

Присвійні прикметники утворюються від іменників першої та другої відмін.

Від іменників першої відміни присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса ***-ин***: *Галина — Галинин, Галя — Галин, Микола — Миколин, сестра — сестрин, сусіда — сусідин, мати — материн.* Суфікс ***-ін*** (на письмі ***-їн***) уживається після основи на [й]: *Марія — Маріїн, Надія — Надіїн.*

Від іменників другої відміни присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса ***-ів (-їв)***: *Петро — Петрів, Михайло — Михайлів, Ігор — Ігорів.* Суфікс ***-ів (-їв)*** чергується з *-ов* або *-ев* (*-єв*): *батьків — батькова, братів — братова, Василів — Василева, Андріїв — Андрієва.*

329. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники, запишіть їх (*у початковій формі*), виділіть у них суфікси.

Мама, матуся, Людмила, Семен, Олексій, Наталя, Наталія, Денис, Сергій, Олег, Марина, Марися, Ірина, Зоя, Катруся, Олесь, Олеся.

Позначте в словах орфограму «велика літера».

Розкрийте значення фразеологізмів *мамин синок; батьків син.*

330. Перепишіть. Від поданих у дужках іменників утворіть присвійні прикметники. Поставте їх у потрібній формі. Виділіть у прикметниках суфікси.

1. (Маруся) вчителька завжди проти безладдя й за повітря чисте (*М. Доленго*). 2. Ми охоче слухали (Ліда) дзвінке щебетання (*Олесь Гончар*). 3. Дивне почуття охопило (Остап) груди (*М. Коцюбинський*). 4. Надійшли жнива, достигла (Василь) пшениця (*Марко Вовчок*). 5. Може, ви дасте (Борис) адресу? (*М. Стельмах*). 6. (Соломія) човен повернув боком (*М. Коцюбинський*).

Позначте в словах орфограму «велика літера».

З ***малої літери*** пишуть утворені від власних імен присвійні прикметники, які входять до складу фразеологізмів (*езопова мова*) або наукових термінів (*піфагорова теорема*), а також народних назв рослин: *петрів батіг (цикорій).*

331. Перепишіть, вибираючи з дужок велику чи малу літеру. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Вороги були засліплені блиском (А, а)хіллесового меча, який викував для нього бог вогню (*З енциклопедії античної міфології*).

2. Уся бригада знає Оринину (А, а)хіллесову п'яту (*Олесь Гончар*). 3. Народна назва цикорію — (П, п)етрів батіг (*З Вікіпедії*). 4. Здалеку почувся (П, п)етрів голос (*Олесь Гончар*).

Визначте фразеологізм, поясніть його значення.

332. Перепишіть, від поданих у дужках іменників утворіть присвійні прикметники. Уставте пропущені літери.

1. Співуче (Тарас) слово дж..рельцем струмує в мені (*Т. Синьоока*). 2. І пісня котиться (Кармелюк) (*М. Рильський*). 3. Йому правду кажуть, а він (Хима) кури розводить (*С. Добровольський*).

Визначте фразеологізм, поясніть його значення.

Кінцеві приголосні основи іменників [г], [к], [х] при творенні присвійних прикметників чергуються із [ж], [ч], [ш]: *Ольга — Ольжин, дочка — доччин, муха — мушин.*

333. Прочитайте. Визначте іменники, від яких утворені виділені присвійні прикметники. Вимовте звуки, які чергуються при творенні.

1. Опустився вечір на крило **лелече** (*П. Король*). 2. Мати зраділа, коли почула **доччину** пісню (*І. Нечуй-Левицький*). 3. **Тітчина** ласкавість розвіяла недовіру (*М. Старицький*). 4. До **лисиччиного** дому завітав у гості вовк (*І. Качуровський*). 5. Захотіла ворона перейняти **куріпчину** ходу, та й свою забула (*Народна творчість*).

Поясніть написання прикметників із подвоєними літерами.

Прикметники можуть переходити з одного розряду за значенням до іншого.

Якісні прикметники переходять у відносні, якщо втрачають здатність виражати певну якість більшою чи меншою мірою: *білий лебідь — біла раса.*

Якщо відносні прикметники вживаються в переносному значенні, вони переходять у якісні.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
Дві курочки-чубарочки знайшли дві **срібні** чарочки.	Димлять росою **срібні** спориші.

Присвійні прикметники переходять у відносні та якісні, якщо набувають їхніх ознак. **ПОРІВНЯЙТЕ:** *ведмежа лапа — ведмежа послуга; собачий хвіст — собачий холод; заяча нора — заяча душа.*

334. Прочитайте. Визначте, у яких словосполученнях прикметники вжиті в прямому значенні, у яких — у переносному. Укажіть розряд кожного прикметника за значенням.

Золотий годинник — золотий син; солодкий торт — солодкий сон; гострий ніж — гострий погляд; бабине обійстя — бабине літо.

335. Прочитайте. Визначте розряди прикметників за значенням.

1. Скільки в степу лебединого згублено пір'я! (*Є. Гуцало*). 2. У дівчини Ганнусі лебедина хода (*В. Сосюра*). 3. Ворона, що заграє з беркутом, співає свою лебедину пісню (*Народна творчість*).

Визначте в реченнях фразеологізми. Поясніть їхнє значення.

336. До кожного іменника доберіть із довідки прикметники так, щоб утворилися фразеологізми. Фразеологізми запишіть, розкрийте їхнє значення.

... хитрість. ... апетит. ... серце. ... вдача. ... хода.

ДОВІДКА

Лисячий. Заячий. Собачий. Слонячий. Вовчий.

Визначте розряди прикметників за значенням.

337. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте прикметники, з'ясуйте, до якого розряду за значенням належить кожен із них. Свою думку доведіть.

1. Рідне все мені вріднім краю (*Є. Гуцало*). 2. Як мені бракує бат..кового саду! (*М. Литвин*). 3. Ти пр..сягнись до скону бер..гти вогонь ласкавий мам..ного слова (*Б. Олійник*). 4. Люба моя Україно, де твоя воля орлина, гордість твоя соколина, мова твоя солов'їна? (*Б. Старчевський*). 5. Дзв..нять Шевченкові слова у тихім шел..сті сторінок (*Л. Відута*).

Перше речення поширте самостійно дібраними однорідними членами так, щоб вони стосувалися узагальнювального слова.

- Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.
- Позначте у словах вивчені орфограми.

Роздивіться фотографію пам'ятника Матері в місті Хмільник. Доберіть до неї назву, яка містить якісні прикметники.

Яким ви уявляєте пам'ятник матері? Батькові? Родині? Розкажіть про це.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ПРИРОДИ

338. Прочитайте. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку доведіть.

Якось узимку художник прогулювався лісом. Дорога вивела до березового гаю.

Художник присів на повалений стовбур, притулився до дерева, розгорнув альбом і почав малювати берези.

Стрункі стовбури біліли на тлі блакитного неба. Гілки переливалися сріблом. Від інею вони здавалися пухнастими і м'якими, як лапи химерного лісового звіра. Сонячні промені сяяли на снігу золотими злитками. Від такого поєднання золота зі сріблом дерева здавалися урочистими. Це було свято зимового гаю. Художник замислився і не помітив, як задрімав.

Прокинувся він від шепотіння двох голосів. Вони лунали згори й дуже нагадували шелест гілок у вітряний день.

— Не так він мене намалював, — поскаржився один голос.

— А як тебе малювати? — озвався другий.

— Я вища, стрункіша, біліша...

Художник озирнувся. Поряд нікого не було.

— Якби ж він розумів нашу мову, я підказала б, як мене намалювати! — сумно шепотів голос угорі.

— Люди можуть розуміти мову дерев, — відказав другий голос. — Але тільки тоді, коли вони нас люблять.

— Невже розмовляють берези? — здивувався художник. — Я ж один тут сиджу!

Художник підвівся, підійшов до дерев. Голоси відразу перетворилися на шелест зимового гілля. Тепер він побачив, що берези дійсно були вищі, а стовбури стрункіші.

— А й справді, — подумав художник. — Якщо я навчуся розуміти мову природи, вона сама підкаже, як її зобразити!

Він розгорнув альбом і заходився малювати.

За І. Жуковим

- Який куточок природи описано в тексті?
- Які предмети описав автор, щоб відтворити картину природи?

- Як ви розумієте вислів *мова природи*?

Роздивіться репродукції картин відомих українських художників та уявіть, яка розмова могла б відбутися між зображеними на них деревами.

Микола Глущенко.
Зимовий ліс

Сергій Світославський.
У зимовому лісі

Опис картини природи складається із сукупності описів окремих предметів (неба, хмар, сонця, повітря, землі, дерев, кущів, трави тощо).

«Відомим» в описі природи є назви цих предметів або їхніх частин. «Новим» є ознаки.

Наприклад:

В Н Н Н Н

Хмара чиста й біла, прозора і легка (*М. Коцюбинський*).

В Н Н Н

Камінь був великий і сірий, оброслий мохом (М. Старицький).

Найчастіше власне описові речення поєднуються з реченнями розповідного характеру, що містять елементи опису природи.

Наприклад:

По небу пливла самотня біленька хмаринка (М. Коцюбинський).

Об'єднуючись в одному тексті, такі речення якнайкраще відтворюють картину природи.

Наприклад: *Ранок був свіжий. Повітря прохолодне. Сонце весело усміхалося до струнких засніжених беріз.*

339. Перепишіть речення описового характеру. Визначте в них «відоме» й «нове», позначте їх літерами В та Н над відповідними словами.

ЗРАЗОК

В Н Н
Небо було безхмарне й синє (*М. Коцюбинський*).

1. День був ясний, сонце — іскристе (*Панас Мирний*). 2. Небо чисте, лагідне (*С. Васильченко*). 3. Вітер рвучкий, холодний (*В. Винниченко*). 4. Озеро невеличке, але глибоке (*Є. Гуцало*). 5. Берег був високий і горяний (*М. Старицький*). 6. Луки росисті, пахучі (*Л. Забашта*).

340. Прочитайте уривки, визначте стиль кожного з них. Свою думку доведіть.

I. Дерева широколистих дібров за помірного клімату вкриті листям лише влітку. Стовбури й гілки дерев захищені товстою корою, бруньки вкриті смолистою лускою. Загальна поверхня листків велика.

Широколистий ліс має складну ярусну будову. Надґрунтовий шар з опалого листя пухкий і товстий. Мох трапляється лише на пнях або повалених стовбурах. Затемнення в дібровах не є великим. Крони дерев утворюють порівняно розріджене шатро.

З енциклопедії природознавства

II. Зелене царство пишніло неповторною красою. Вітер збивав з дубів зелену піну. Із осик з тихим шелестом гвинтилося на землю жовте листя. Неначе боярські шапки́, зеленів мох, розцяцькований жовтим осиковим листям. Сохла папороть, згортаючи пальмові листки. Осички просили на зиму чобітки, а дуби наглухо застібали кожухи. І над усім цим лісовим царством — небо, безкрає, поцинковане небо, що світить сонцем, дихає заморозками, тирликає жалібним квилінням запізнілих гусячих зграй.

За Григорієм Тютюнником

Яка, на вашу думку, мета наукового опису природи? Яка мета художнього опису?

Опис картини природи (пейзаж) може бути складений і в художньому, і в науковому стилях.

Мета наукового опису природи — правдиво й точно назвати змінні або постійні ознаки предметів, з яких складається картина природи.

Мета художнього опису природи — створити образ побаченого, вплинути на почуття читача або слухача.

У науковому описі всі слова вживаються у прямому значенні. В описі художньому — широко застосовують художні засоби.

341. Прочитайте. Визначте в реченнях художні засоби. З якою метою їх ужито?

1. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива (*Т. Шевченко*). 2. Горить-тремтить ріка, як музика (*П. Тичина*). 3. Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних (*Т. Шевченко*). 4. Кримські гори, наче носороги, що з далеких виповзли степів, уп'яли у море куці ноги й смокчуть воду вже мільйон років (*О. Лупій*). 5. Багнисті береги озер були чорні і блискучі, як мокрі спини гіпопотамів (*За М. Коцюбинським*).

Федір Панько.
«Реве та стогне
Дніпр широкий...»

- Пригадайте визначення літературознавчих термінів *епітет*, *порівняння*, *метафора*, *персоніфікація*.
- У текстах яких стилів уживаються художні засоби? Яка їхня роль?

Роздивіться репродукцію картини народного художника України Федора Панька. Якою мірою митцю вдалося передати настрій вірша Тараса Шевченка? Поясніть.

§ 28. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

342. Прочитайте. Визначте в тексті прикметники, поставте до них питання. Що означають прикметники?

Троянди, як відомо, запашні.
На смак приємні груші соковиті.
Важливіший за них людині хліб.
А в творі найціннішим буде — глиб.

М. Доленго

- Який із прикметників показує, що в якомусь предметі більше певної ознаки, ніж в інших?
- Який прикметник виражає ознаку, що її в певному предметі найбільше?

Якісні прикметники мають вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступінь порівняння означає, що в якомусь предметі більше чи менше певної якості, ніж в іншому: *Сашко нижчий за Льоню* (В. Винниченко). *Як ідеш удвох, дорога стає коротша* (Народна творчість).

Найвищий ступінь порівняння вказує, що в якомусь предметі певної якості найбільше або найменше: *Пряма дорога — найкоротша* (Народна творчість). *Ти вродливую мову свою зміг піднять до найвищих висот* (Л. Забашта).

Вищий і найвищий ступені порівняння мають просту і складену форми.

	ВИЩИЙ СТУПІНЬ ПОРІВНЯННЯ		НАЙВИЩИЙ СТУПІНЬ ПОРІВНЯННЯ	
	ПРОСТА ФОРМА	СКЛАДЕНА ФОРМА	ПРОСТА ФОРМА	СКЛАДЕНА ФОРМА
Смачний	За допомогою суфіксів *-іш-, -ш-*	За допомогою слів *більш, менш*	Додаванням до форми вищого ступеня префікса *най-*	За допомогою слів *найбільш, найменш*
	смачніший	***більш (менш)*** *смачний*	***най****смачніший*	***найбільш (найменш)*** *смачний*

Від деяких прикметників форми вищого ступеня порівняння можна утворити за допомогою двох суфіксів — **-ш-** або **-іш-**: *тихий — тихший* і *тихіший*.

Найвищий ступінь прикметників можна також утворювати додаванням до вищого ступеня слів: *за всіх; над усе: сильніший за всіх; дорожчий над усе*.

Корисна порада: у мовленні краще користуватися простими формами ступенів порівняння прикметників.

343. Прочитайте прислів'я. Визначте прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння (просту і складену форми).

1. Людина міцніша за кремінь і слабша за мушку. 2. Найкраще зерно ховається на дно. 3. Каша смачніша від балачок. 4. Свій хліб більш ситний. 5. Як коротші кроки, то довше життя. 6. З усієї рідні мати найбільш рідна. 7. З усіх скарбів найбільш цінним є молодість. 8. Солодший за все плід праці.

344. Перепишіть прислів'я. Від поданих у дужках прикметників утворіть вищий ступінь порівняння. Виділіть суфікси.

1. Ранок (старий) за вечір, вечір (молодий) від дня. 2. Ранок вечора (мудрий), а трава за солому (смачна). 3. Близька соломка (рідна) від далекого сінця. 4. Що ніч (темна), то день (видний).

Чи можна утворити ступені порівняння від прикметників *ранковий, вечірній, небесний, сонячний*? Чому?

345. Прочитайте. Виберіть і запишіть лише прикметники складеної форми найвищого ступеня порівняння.

Найбільш переконливий, найдобріший, найлагідніший, найменш цікавий, найвитриваліший, найстрункіший, найдрібніший, найменш спритний.

Поясніть, як утворюються проста і складена форми найвищого ступеня порівняння прикметників.

- Із двома прикметниками найвищого ступеня порівняння складіть і запишіть речення.
- Поясніть значення фразеологізмів *найболючіше місце; іти шляхом найменшого опору; на найвищій ноті*.

346. Перепишіть. Після кожного виділеного прикметника позначте в дужках його ступінь порівняння. Підкресліть усі члени речення.

1. А **найсвятіша** у світі стежка до рідної хати (*Д. Іванов*). 2. Підкажи **найлагідніше** слово, я його слухняно повторю (*Л. Костенко*). 3. Після зливи і грози світ **чистіший** од сльози (*Г. Чубач*). 4. Небо **синіше** од моря, море **синіше** од неба (*М. Коцюбинський*).

Обґрунтуйте правопис виділених слів. Визначте в них орфограми.

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь порівняння від прикметників з іншим коренем: *великий — більший, малий — менший, гарний — кращий, поганий — гірший*.

Для підсилення значення найвищого ступеня порівняння прикметників додають префікси ***як-***, ***що-***: ***як****найкрасивіший,* ***що****найсміливіший*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ: слово ***самий*** з прикметниками ніколи не вживається. Його завжди заступає префікс ***най-***.

347. Прочитайте. Визначте прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння. Які з них утворені від прикметників з іншим коренем?

1. Відпливуть за обрій темні хмари, стане більший, веселіший день (*О. Лупій*). 2. Із Каліфорнії секвоя — найбільше дерево

Землі (*М. Доленго*). 3. Я вже не можу бути кращим, та гіршим теж не можу буть (*В. Крищенко*). 4. Найгірше лихо, коли б'ються рідні брати (*В. Шелестюк*). 5. Люди — прекрасні. Земля — мов казка. Кращого сонця ніде нема (*В. Симоненко*). 6. А у скарбниці людських почуттів найкращий скарб — повага до людини (*Н. Забіла*).

348. Перепишіть. Прикметники найвищого ступеня порівняння розберіть за будовою. Укажіть префікси, що вживаються для підсилення значення найвищого ступеня порівняння.

1. Щонайбільший досвід — це поразка не чужа, а власна (*О. Лупій*). 2. Заздрість — якнайогидніше з усіх почуттів (*О. Яворська*). 3. Затишна ясна долина щонайкраща для спочину (*Н. Забіла*). 4. Які тобі, друже, які тобі, брате, якнайвеселіші пісні? (*А. Бортняк*).

- Витлумачте суть почуття *заздрість*. Назвіть протилежне заздрості почуття.
- Визначте прикметники найвищого ступеня порівняння, утворені від прикметників з іншим коренем.

При творенні вищого ступеня порівняння відбувається чергування:

- кінцеві приголосні основи [г], [ж], [з′] при поєднанні із суфіксом **-ш-** змінюються на [жч]: *дороги**й** — доро**жч**ий, ду**ж**ий — ду**жч**ий, бли**з**ький — бли**жч**ий*;
- кінцевий приголосний основи [с] при поєднанні із суфіксом **-ш-** змінюється на [шч] (на письмі **-щ-**): *ви**с**окий — ви**щ**ий*.

349. Перепишіть, від поданих у дужках прикметників утворіть вищий або найвищий ступені порівняння. Вимовте звуки, які чергуються при такому творенні.

1. Добре ім'я (дороге) за великі багатства, а доброзичливість цінніша за срібло та золото (*З Біблії*). 2. Для того, хто деревце посадив, земля стає і (близька), і рідніша (*Е. Саталкіна*). 3. Минає вічність, як тимчасовість, закон (високий) у серці — Совість (*Т. Мельниченко*).

- Позначте у словах вивчені орфограми.
- Витлумачте суть почуття *доброзичливість*. Назвіть протилежне почуття.
- Розкрийте значення фразеологізмів *тихіший від води; нижчий від трави; на голову вищий*. Складіть із фразеологізмами речення (*усно*).

350. Перепишіть, уставляючи пропущені літери й розставляючи розділові знаки. Прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння розберіть за будовою.

1. Роки собі пл..вуть а ви все крас..віші матусенько моя (*Я. Кир'ян*). 2. Один античний мудрець сказав Ми люб..мо свою

Батьківщину не за те що вона найбільша чи найкрасивіша на світі а за те що вона — наша (*А. Мороз*). 3. За все м..ліші друзі їх треба бер..гти (*Я. Кир'ян*).

- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.
- Поясніть розділові знаки в реченні, ускладненому звертанням.
- Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Не мають ступенів порівняння якісні прикметники, які:

- виражають сталі ознаки: *німий, сліпий, лисий, мертвий, жонатий*;
- означають масть тварин: *вороний, гнідий, буланий, чалий*;
- означають колір й утворені за кольоровою схожістю до інших предметів: *вишневий, малиновий, оливковий, шоколадний*;
- мають префікси та суфікси, які вже вказують на певну міру якості: ***пре**добрий, **за**великий, **архі**мудрий; мал**еньк**ий, чор**нісіньк**ий, здоров**енн**ий, стар**езн**ий, загреб**ущ**ий*;
- мають суфікси ***-ав- (-яв-), -уват- (-юват-)*** зі значенням неповного вияву ознаки: *жовт**ав**ий, чорн**яв**ий, біл**уват**ий, син**юват**ий*.

Ступенів порівняння не мають більшість складних прикметників: *чорноокий, білогривий, гострокрилий, прудконогий.*

351. Прочитайте. Визначте прикметники, які не мають ступенів порівняння.

Яке це щастя, коли ти летиш степом під малиновим прапором на пречудовому вороному коні! Під копитами хвилюється срібноросий степ... Над головою синіє високе небо... Ото щастя!

Легким дотиком руки і тихим словом передавав козак коневі свої думки. Кінь був гарним помічником на полюванні, надійним товаришем у бою. Козак вважав коня рідним братом, називав вірнесеньким другом, доглядав його, як маленьке дитя.

За О. Виженком

- Випишіть у колонку якісні прикметники, які мають ступені порівняння (у початковій формі). Утворіть просту й складену форми вищого та найвищого ступенів.

352. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте й підкресліть прикметники, які не мають ступенів порівняння.

1. Попід гай зел..ненький ходить козак молоденький (*Народна творчість*). 2. Пр..чиста діброва дубова зв..ртає до гаю (*Б. Чепурко*). 3. А ліс густенний (В. Винниченко). 4. Здавалося, в..соченні дерева зачеплять кроною чорне небо і скинуть місяць на землю (*З журналу*). 5. Яка ніжна, золота берізка на тлі с..нюватих

ялинок, зел..нави́х сосен! (*О. Копиленко*). 6. Дуби старезні, як віки, та молоді ще їхні душі (*О. Лупій*).

Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених однорідними членами та вставним словом.

353. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Прикметники вищого та найвищого ступенів розберіть за будовою.

1. Воля в ж..тті найдорожча (*Олександр Олесь*). 2. Був я вільним, став іще вільнішим (*Л. Талалай*). 3. Музи́ки заграли україн с.. ку пісню, що може зворушити найтвердіше серце, захмарити най-в..селіше чоло (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Вклоняюся тобі, моя родино найближча! (*Д. Павличко*). 5. Нащо нам срібло? Хвилі біліші. Нащо нам злото? Піски жовтіші (*Л. Боровиковський*).

Укажіть прикметники, при творенні ступеня порівняння яких відбулося чергування приголосних звуків. Назвіть звуки, які чергуються.

Поясніть розділові знаки в реченні, ускладненому звертанням.

Поміркуйте, чим людство зобов'язане комп'ютеру. Складіть про це усне висловлювання, використовуючи прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ

354. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту.

Казка про Хвилю та художника

Жила-була у величезному Морі Хвиля. Погідної днини вона бавилася біля берега, ворушила барвисті камінці, лоскотала жвавих рибок. У штормові дні ставала усе темнішою, сірішою, а на голівці в неї з'являлася шапка білої сердитої піни. Уночі Хвиля підставляла спинку під сріблясті холодні промені Місяця.

Одного разу Хвиля побачила кучерявого хлопчика. Він дивився на неї із захопленням, і Хвилі хотілося стати ще гарнішою.

— Я намалюю тебе! — сказав хлопчик Хвилі.

— Спробуй! — засміялася вона.

Хлопчик був вірменином, і його називали то Ованесом, то Іваном. У місті Феодосії, де він жив, було багато українців, татар, вірмен, греків і росіян.

Невдовзі хлопчик кудись зник. Хвиля підповзала до берега й прислухалася до людських розмов. Вона дізналася, що хлопчик поїхав учитися на художника.

Через багато років на берег прийшов сивий чоловік і сказав Хвилі:

— Пам'ятаєш, коли я був маленьким хлопчиком, я пообіцяв намалювати тебе? Гадаю, мені це вдалося.

Іван Айвазовський став мариністом. Так називають художника, який зображує море. Хвиля на полотнах митця велично мчить морським простором. Вона піднімається й опускається разом зі своїми найкращими подругами. Хвилі могутні, вони переливаються синім, блакитним, зеленим кольорами.

На картинах Айвазовського немає химерних краєвидів і найяскравіших барв. Зате є справжня краса моря.

Славетний художник Іван Айвазовський повернувся в рідну Феодосію. У своїй великій майстерні він писав усе нові картини. Протягом життя митець створив понад шість тисяч морських пейзажів.

За Г. Вєтровою

- Визначте прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння. Розкажіть про їхню роль у мовленні.
- Складіть і запишіть план тексту. Усно перекажіть текст за планом.
- Роздивіться і порівняйте репродукції картин І. Айвазовського. Чи подобаються вам ці твори мистецтва? Поясніть, чим саме.

Іван Айвазовський.

Дев'ятий вал

Ранок. Штиль

§ 29. ПОВНІ Й КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

355. Прочитайте. Порівняйте виділені в реченнях форми прикметників. Які з них уживаються рідко?

Місяцю **ясний**, зорі прекрасні!

С. Гулак-Артемовський

Він там **великий**, де малі вікна.

Народна творчість

Ой зійди, зійди, **ясен** місяцю!

Народна творчість

Кожен кулик у своєму болоті **велик**.

Народна творчість

Якісні прикметники бувають *повні* (*зелений, ясний, повний*) **і *короткі*** (*зелен, ясен, повен*).

Короткі форми прикметників уживаються в народній творчості та поезії: *Що за холод, як козак **молод**!* (*Народна творчість*). *Пливе човен, води **повен**, ніхто не спиняє* (*Т. Шевченко*).

Короткі прикметники творяться від повних якісних шляхом відкидання закінчень: *радий — рад; золотий — золот*. При збігу двох приголосних в основі прикметників з'являється голосний [е]: *пов**е**н, вин**е**н, потріб**е**н*.

Короткі прикметники не змінюються ні за родами, ні за числами, ні за відмінками. Вони вживаються лише у формі називного відмінка однини чоловічого роду: *Розійдися, **сумен** голос, по родині!* (*П. Думка*). *Він **хорош**, як свиня в дощ* (*Народна творчість*).

Повні прикметники в жіночому й середньому роді називного і знахідного відмінків однини та множини вживаються у двох різновидах:

- стягненому: *молода, молоде, молоді*;
- нестягненому: *молодая, молодеє, молодії*.

Нестягнена форма прикметників уживається в усній народній творчості та поетичному мовленні: *Зоре моя **вечірняя**, зійди над горою!* (*Т. Шевченко*).

356. Прочитайте. Визначте короткі форми прикметників. Назвіть повні форми якісних прикметників, від яких вони утворені.

1. Гетьман він на всю губу, пишен і красен (*П. Куліш*). 2. Малий, затям, наш край не вбог. Ще зглянеться на нього Бог (*Д. Чередни-*

ченко). 3. Батько рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити! (*Народна творчість*). 4. А на землі блажен навіки той, хто не тліє, а горить (*В. Сосюра*).

- Випишіть короткі форми прикметників, у яких з'явився голосний [е]. Чи можна появу звука [е] пояснити милозвучністю української мови?
- Визначте фразеологізми, поясніть їхні значення.
- Які слова в реченнях ужиті в переносному значенні? Розкрийте ці значення.

357. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте короткі форми прикметників.

1. Гей, січ іде, крас..н мак цвіте! Кому прикре наше діло, нам воно святе (*І. Франко*). 2. Чом, Дунаю, став ти мут..н, став ти мут..н, каламут..н? (*П. Куліш*). 3. Аж на мене біл л..бедик з н..бесонька пада (*І. Драч*). 4. І шумить, і гуде, дріб..н дощик іде. 5. Сріб..н дощик йти не пер..стане (*Л. Костенко*). 6. Білий світ йому не люб, і т..хенько плаче дуб (*В. Сосюра*). 7. У ріднім краю зел..н гай шумить. Я знати рад, про що він мріє-снить (*М. Петрів*).

- Позначте у словах вивчені орфограми.

358. Прочитайте. Випишіть словосполучення, що містять повну нестягнену форму прикметників. Визначте рід і число таких прикметників.

ЗРАЗОК *Молодая (ж. р., одн.) дівчинонька.*
Лютії (мн.) морози.

1. Україна — це тихії води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки (*С. Васильченко*). 2. Широкеє поле, святая країно, як любо на тебе дивитись мені! (*С. Черкасенко*). 3. Нехай вода чистая змиє лихі очі, нехай доля красная до нас стежку топче (*Я. Яковенко*). 4. Сизокрилі чаєнята, підніміться вгору. Молодії чумаченьки, верніться додому! (*Народна творчість*).

- Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями.

359. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте короткі й повні форми прикметників. Із-поміж повних прикметників визначте стягнену й нестягнену форми.

1. З..ленеє жито, з..лене! Хорошії гості у мене. 2. Гнат не в..нуват, в..нувата хата, що впустила Гната. 3. Без вірного друга великая туга. 4. Пущу я коня у ч..стеє поле, пущу соколонька на

синєє море. 5. Піч моя, піч! Якби я на тобі, а ти на коні, слав..н козак був би з мене. 6. Я ще молод козак, вислужуся за два коні вороніі, за дві шаблі золотіі.

З народної творчості

У яких прислів'ях виражено людські почуття? Назвіть ці почуття й витлумачте їхню суть. За потреби звіртеся зі Словничком назв почуттів.

§ 30. ПРИКМЕТНИКИ ТВЕРДОЇ І М'ЯКОЇ ГРУП. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

360. Прочитайте. Випишіть прикметники, виділіть у них закінчення й основу. На який приголосний — твердий чи м'який — закінчується основа кожного прикметника?

1. Холодний вечір ворушиться навколо нас (*М. Стельмах*). 2. Гірчить вечірнє сонце полином (*Є. Гуцало*). 3. Поле в нашому краї, наче море безкрає (*М. Сингаївський*). 4. І п'ють з джерельця голуби джерельну чисту воду (*М. Луків*).

Прикметники поділяються на дві групи — *тверду* і *м'яку*.

До **твердої групи** належать прикметники з основою на твердий приголосний: *добрий, сильний, зелений*. До твердої групи належать присвійні прикметники із суфіксами **-ів (-їв)**, **-ин (-їн)**: *батьків, Катрин*, та всі прикметники вищого й найвищого ступенів: *молодший, найкращий*.

До **м'якої групи** належать прикметники з основою на м'який приголосний: *синій, учорашній, майбутній*.

361. Прикметники твердої та м'якої груп запишіть у дві колонки.

Працьовитий, давній, чесний, сторонній, безмежний, середній, батьків, **Надіїн**, **Андріїв**, сизий, **ближчий**, найкращий, міський, **безшиїй**, **безкраїй**.

Позначте в словах вивчені орфограми.

До яких колонок ви записали виділені слова? Поясніть чому. Розберіть їх за будовою та передайте звукописом.

362. Ознайомтеся з таблицею і теоретичними відомостями.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ТВЕРДОЇ ГРУПИ				
	ЧОЛОВІЧИЙ РІД	**ЖІНОЧИЙ РІД**	**СЕРЕДНІЙ РІД**	**МНОЖИНА (для всіх родів)**
Н.	*народн**ий***	*народн**а***	*народн**е***	*народн**і***
Р.	*народн**ого***	*народн**ої***	*народн**ого***	*народн**их***
Д.	*народн**ому***	*народн**ій***	*народн**ому***	*народн**им***
Зн.	як Н. або Р.	*народн**у***	*народн**е***	як Н. або Р.
Ор.	*народн**им***	*народн**ою***	*народн**им***	*народн**ими***
М.	(*у*) *народн**ому*** (*народн**ім***)	(*у*) *народн**ій***	(*у*) *народн**ому*** (*народн**ім***)	(*у*) *народн**их***

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ М'ЯКОЇ ГРУПИ				
Н.	*давн**ій***	*давн**я***	*давн**є***	*давн**і***
Р.	*давньо**го***	*давньо**ї***	*давньо**го***	*давн**іх***
Д.	*давньо**му***	*давн**ій***	*давньо**му***	*давн**ім***
Зн.	як Н. або Р.	*давн**ю***	*давн**є***	як Н. або Р.
Ор.	*давн**ім***	*давньо**ю***	*давн**ім***	*давн**іми***
М.	(*у*) *давньо**му*** (*давн**ім***)	(*у*) *давн**ій***	(*у*) *давньо**му*** (*давн**ім***)	(*у*) *давн**іх***

Прикметники твердої групи у відмінкових закінченнях мають зазвичай літеру ***и***: *багря**ни**м, багря**ни**ми*.

Проте в закінченнях давального і місцевого відмінків однини та називного множини прикметники жіночого роду твердої групи мають у закінченнях ***і***: *багря**ні**й, у багря**ні**й*.

Прикметники м'якої групи у відмінкових закінченнях мають літеру ***і***: *сині**й**, сині**м**, сині, сині**ми**, на сині**х***.

В орудному відмінку однини прикметники жіночого роду обох груп мають закінчення ***-ою***: *багря**ною**, синь**ою**, свіж**ою***.

У називному і знахідному відмінках множини всі прикметники мають закінчення ***-і***: *багряні, сині*.

Провідміняйте прикметники *навчальний, освітній*.

363. Прочитайте. Визначте прикметники, з'ясуйте рід, число, групу та відмінок кожного. Від чого залежить рід, число та відмінок прикметника?

1. Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно, на вітер (*М. Коцюбинський*). 2. Над головою стеля з глибокого, бездонного неба, синього, аж темного (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Сонце котиться по **безкрайому** небу, а проміння зблискує вогняними стрілами (*Панас Мирний*). 4. Повівало **вечірньою** прохолодою (*М. Старицький*).

У виділених словах визначте орфограми.

Визначте речення, ускладнене вставним словом, поясніть у ньому розділові знаки.

364. Перепишіть, подані в дужках прикметники ставлячи в потрібній формі. Визначте групу, відмінок і число прикметників.

1. Плавай, плавай, лебедонько, по (синій) морю (*Т. Шевченко*). 2. Впало сонце в (вечірній) куряву (*В. Симоненко*). 3. Переливається намисто (понаддніпрянський) ліхтарів (*М. Рильський*). 4. Зовсім маленька хмаринка ставала все (більший) хмарою, розпухала, ставала схожою то до (сивий) діда в (довгий) балахоні, то до ліжка з (величезний) подушка́ми (*В. Винниченко*). 5. Що скажеш ти про білий цвіт (найколючіший) шипшини? (*М. Доленго*).

365. Подані словосполучення поставте у формі орудного відмінка однини та запишіть.

Смачна груша; пахуча вишня; рання яблуня; гаряча каша; свіжа їжа; цілюща вода; стрімка круча; найвища вежа; гнітюча тиша.

366. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Пов..рнулася дівчинка зі свіж..ю вод..ю (*М. Старицький*). 2. Очі син..ю зор..ю засвітились у вікні (*В. Сосюра*). 3. Як не любити утоми цілющ..ї після г..ряч..ї гри? Поклику птаха над темн..ю пущ..ю, рідних пісень з-за гори? (*М. Рильський*). 4. Найкращ..ю риб..ю дід вважав линину (*О. Довженко*).

367. Подані прикметники поставте у формі родового, орудного й місцевого відмінків однини. Утворені форми запишіть, виділіть відмінкові закінчення. З утвореними формами прикметників усно складіть словосполучення.

ЗРАЗОК *вечірній – вечірнього, вечірнім, у вечірньому*

Веселий, розкішний, братній, самотній.

Присвійні прикметники із суфіксом **-ів (-їв)**, **-ин (-їн)** відмінюються як прикметники твердої групи.

368. Перепишіть, подані в дужках прикметники ставлячи в потрібній формі. Групу, відмінок і число кожного запишіть у дужках.

1. Васько обережно узяв (бабусин) руку і чмокнув (*В. Винниченко*). 2. Розумна дитина в (батьків) свитині (*Народна творчість*). 3. Виплив вінок із м'яти край (Василів) хати (*Л. Забашта*). 4. Село всюди озивалося йому (материн) словом (*М. Стельмах*). 5. З (Дарина) грудей вирвалося зітхання (*М. Старицький*). 6. Не знаймо хитрощів (зміїний)! (*За М. Доленґом*).

Складні прикметники з другою частиною ***-лиций*** (*білолиций, повнолиций*) не належать ні до твердої, ні до м'якої групи і мають мішану систему відмінкових закінчень.

Кінцевий приголосний основи таких прикметників у формах називного й орудного відмінків однини чоловічого й середнього родів твердий (*круглолиций, круглолице, круглолицим*), а в інших відмінках чоловічого й середнього родів і в усіх відмінках жіночого роду — м'який (*круглолицього, круглолицьому, круглолиця, круглолицьої*).

369. Перепишіть, визначте відмінки виділених прикметників. Виділіть у них закінчення.

1. **Білолиций** місяць тихо плив високим небом (*Б. Грінченко*). 2. Вода в потоці **світлолицім,** мов пір'я зоряне голубки (*Б.-І. Антонич*). 3. Звеселялась, потішалась **білолицьою** дочкою (*О. Корсун*). 4. І тебе, **смагляволицьої,** я не можу не любить! (*М. Рильський*). 5. Сталевим громом вік ракетний стрясає хату **білолицю** (*П. Перебийніс*).

Провідміняйте усно словосполучення: *білолиций місяць; рум'янолиця дівчина; золотолице сонце; світлолиці люди*.

370. Ознайомтесь із послідовністю розбору прикметника як частини мови. Прикметники з поданих речень розберіть у вказаній послідовності.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Прикметник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма (*називний відмінок однини, чоловічий рід*).
3. Розряд за значенням (*якісний, відносний чи присвійний*).
4. Ступінь порівняння (*для якісних прикметників*).
5. Рід, число, відмінок, група (*тверда чи м'яка*).
6. Граматична форма (*повна чи коротка*).
7. Синтаксична роль.

Школярських днів нам не забуть ніколи (*А. Малишко*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИКМЕТНИКА

Школярських (днів) — прикметник, означає ознаку предмета, відповідає на питання *яких?* Початкова форма — *школярський*. Відносний. Ужитий у родовому відмінку множини, тверда група. Повна форма. У реченні є означенням.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИКМЕТНИКА

Школярських (днів) – прикм., означає ознаку предмета, поч. ф. – школярський; відн.; Р. в. мн., тв. гр.; повна ф.; означ.

1. Мова — давнє джерело спілкування і натхнення (*В. Дворецька*). 2. Від бабуні пахло житнім хлібом і широким сонячним степом (*За В. Винниченком*). 3. Як там не є в житті, а треба сподіватись на сьогоднішній місяць і завтрашнє сонце (*О. Сенчик*). 4. У порожньому житті немає втіхи (*Б. Грінченко*).

§ 31. ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

371. Прочитайте. Від яких твірних основ чи твірних слів утворений кожен із прикметників? Визначте способи словотворення.

Земний, зимовий, прещирий, приміський, прибережний.

Який спосіб словотворення прикметників, на вашу думку, найпоширеніший?

372. Перепишіть, уставте пропущені літери. Визначте прикметники, з'ясуйте, від якого слова і яким способом утворений кожний із них.

З..ма пр..трусила землю срібним снігом. Дуби позодягалися в т..пленькі кожухи. В..рези стоять пр..світлими свічками. Стовбури грабів вуглисто-чорні. Грона калини мер..хтять рубіновою кров'ю. Снігурі квітнуть на льодяних кущах. Сяє соснова глиця. Віт..р дихає пр..шпарким морозцем.

Д..тячі голоси спалахують у холодному повітрі, аж глянцева глиця сіят..ся на твердуватий сніжок. Ш..шкарі спурхують із ялин, бо такі голоси дзвінкі.

За Є. Гуцалом

Назвіть якісні прикметники, які не мають ступенів порівняння.

Визначте стиль уривка, свою думку доведіть.

Написання прикметників із суфіксами *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -ськ-, -цьк-, -зьк-*

373. Прочитайте. Укажіть прикметники зі зменшувально-пестливим значенням. Визначте в них суфікси.

1. Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай (*В. Самійленко*). 2. Молоденька хмаринка шука в небі хатинку (*М. Вінграновський*). 3. Де ота біленька хатка, що гарнесенькі дівчатка? (*Л. Костенко*). 4. Ой стежечка манюсінька, мов ниточка тонюсінька (*А. Казка*).

У текстах яких стилів уживаються прикметники із суфіксами зменшувально-пестливого значення? Наведіть приклади.

У прикметникових суфіксах ***-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -ськ-, -цьк-, -зьк-*** пишуть **знак м'якшення**.

374. Перепишіть, замість крапок уставляючи пропущені літери. Виділіть у прикметниках суфікси.

1. Цвіте, зел..ніє літо мален..ке в хаті на підвікон..і (*М. Доленго*). 2. Ті квіти дрібнен..кі, мов дітки мален..кі, ро..біглись у гаю, я їх позб..раю (*Олена Пчілка*). 3. Кущі жоржин, мокрісін..кі, мов кури, обтрушуються стиха від роси (*П. Засенко*). 4. Я назб..рав повнісін..ку торбу гр..бів красноголовців (*М. Стельмах*).

Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

375. До поданих прикметників доберіть іменники, від яких їх утворено. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Турецький ← турок.*

Ткацький, ризький, чеський, товариський, козацький.

Поясніть, які зміни приголосних відбулися при творенні. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

Позначте у словах орфограму «знак м'якшення».

376. Утворіть і запишіть прикметники від поданих іменників.

ЗРАЗОК *Ладога → ладозький.*

Кавказ, Карабах, Прилуки, Запоріжжя, Світязь, Кременчук, Париж, Овруч, Абхазія.

- Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».
- Назвіть звуки, які чергуються при творенні прикметників.

377. Прочитайте. Перепишіть, утворивши від поданих у дужках іменників прикметники та поставивши їх у потрібній формі.

1. У (Париж) окрузі живуть мої друзі (*П. Воронько*). 2. (Волга) степ безкраїй, рудий та сивий (*А. Малишко*). 3. Дрібочка солі (Сиваш) в торбі лежить (*Є. Гуцало*). 4. Задзвонили в дзвони на шести (Вороніж) дзвіницях (*П. Куліш*). 5. (Прага) дзвони скликають усі мої спомини (*В. Незвал*). 6. Ніжно кличе в далечінь (юнак) мрія (*О. Лупій*). 7. (Полісся) діброво, почуй моє слово! (*О. Ковальчук*).

- Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть розділові знаки в ньому.
- Позначте у словах вивчені орфограми.

Літери *о, е (є), и, і* у прикметникових суфіксах *-ов-, -ев- (-єв-), -ичн-, -ічн- (-їчн-)*

Суфікс **-ов-** пишеться у прикметниках після літер, що позначають тверді приголосні (крім шиплячих): *квітковий, лозовий*. Після літер, що позначають шиплячі [ж], [ч], [ш], суфікс *-ов-* пишеться, якщо наголос падає на закінчення слова: *борщовий́, маршовий́*.

Суфікс **-ев-** пишеться у прикметниках після літер, що позначають м'який приголосний (*яблу**не**вий*) та шиплячі [ж], [ч], [ш], якщо наголос падає на основу слова: *см**у́ше**вий*.

Суфікс **-єв-** пишеться у прикметниках, утворених від іменника з основою на [й], або після подвоєних літер, що позначають подовжений м'який приголосний: *ра**дієв**ий, ми**ттєв**ий*.

ОРФОГРАМА:
літери *о, е (є)* в суфіксах *-ов, -ев (-єв)*

378. Прочитайте. Визначте орфограми у прикметниках. Обґрунтуйте написання прикметників.

1. А я читав тобі рядки про калинову Україну (*М. Фішбейн*). 2. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну (*В. Сосюра*).

3. Серед любисткової тиші дрімає хата чепурна (*Д. Луценко*). 4. На деревах білі перуки, і метуть снігові лютневі (*І. Качуровський*). 5. Степ від снігу смушевий (*Є. Гуцало*). 6. Від морозу лопнув лід, і свіжа тріщина заграла проти місяця павичевим пір'ям (*Григорій Тютюнник*).

Визначте прикметники, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

379. Від поданих іменників утворіть прикметники. Запишіть слова парами. У прикметниках виділіть суфікси.

I. Барвінок, яблуня, криця, січ, песець, волошка, марш, борщ, цибуля, радій, алюміній.

II. Обряд, гай, нуль, кущ, спаржа, мигдаль, фарш, вуглець, матч, клей, магній.

380. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть написання прикметників.

1. В комиш..вій л..сич..ній хаті на ніч сходяться сни волохаті. Рип та рип ясен..ва колиска, л..сенят заколисує лиска (*О. Пархоменко*). 2. Будуть сни оксамит..ві снит..ся, буде сонце гулять золоте (*І. Микитенко*). 3. І дикі бджоли груш..вих урочищ у дупла дбають **бурштин..вий** мед (*Л. Костенко*). 4. Ліщин..ві кущі позад..рали списи, по списах дощ стіка (*Є. Гуцало*).

Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком. У прямому чи переносному значенні вжито це слово в реченні?

Утворені від іншомовних слів прикметники із суфіксом *-ичн-* пишуть за правилом «дев'ятки».

Суфікс ***-ичн-*** пишуть після літер ***д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р***: *патріотичний*, а суфікс ***-ічн-*** — після інших літер: *циклічний*.

Суфікс ***-їчн-*** пишуть після літер, що позначають голосні звуки: *мозаїчний*.

ОРФОГРАМА:
літери *и—і* в іншомовних словах

381. Від поданих іншомовних слів утворіть прикметники. Позначте орфограму «літери *и—і* в іншомовних словах».

I. Демократ, титан, політика, катастрофа, графіка, проза.

II. Атлетика, археологія, механіка, фонетика, класика, герой.

Пригадайте й запишіть кілька іншомовних слів, що стосуються комп'ютерних технологій. Які з них пишуть за правилом «дев'ятки»?

382. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Гетьман мав маг..чну, надприродну силу (*М. Старицький*). 2. Як страшно оре істор..чний плуг! (*Л. Костенко*). 3. Електр..чне світло раптом залило в..лику світлицю, наче махнуло срібним кр..лом (*М. Коцюбинський*). 4. Вусатий писар гусячим п..ром каліграф..чні літери виводить (*М. Доленго*).

Позначте в словах орфограму «літери *и–і* в іншомовних словах».

Художній опис природи, тобто пейзаж, виконує подвійну роль:
- показує, де відбуваються події;
- відображає душевний стан, настрій героя або автора тексту.

Ставлення автора до описуваної картини природи, настрій чи душевний стан персонажа передається за допомогою відповідних художніх засобів: *епітетів*, *порівнянь*, *метафор*, *персоніфікацій*.

383. До кожного з іменників доберіть і запишіть по 2–3 прикметники-епітети, що передають:

- позитивну оцінку й піднесений настрій автора;
- негативну оцінку й пригнічений настрій.

ЗРАЗОК *Небо – привітне, магічне, бездонне; суворе, свинцеве.*

Сонце, хмара, повітря, береза, дуб, гора, хвиля.

384. Прочитайте речення. Визначте вжиті в них художні засоби.

1. Рукавом сірим небо сльозини втирає (*Н. Харсайло*). 2. Місяць в золотім пальтечку висіває в небі гречку (*В. Цибулько*). 3. Зорі кліпали, ніби їм на очах стояли сльози (*В. Винниченко*). 4. Попри-бігають вітренята з поля (*Т. Масенко*).

385. Роздивіться репродукцію картини С. Васильківського. За поданим планом складіть за картиною твір-опис природи в художньому стилі. У творі використайте порівняння, епітети, персоніфікації.

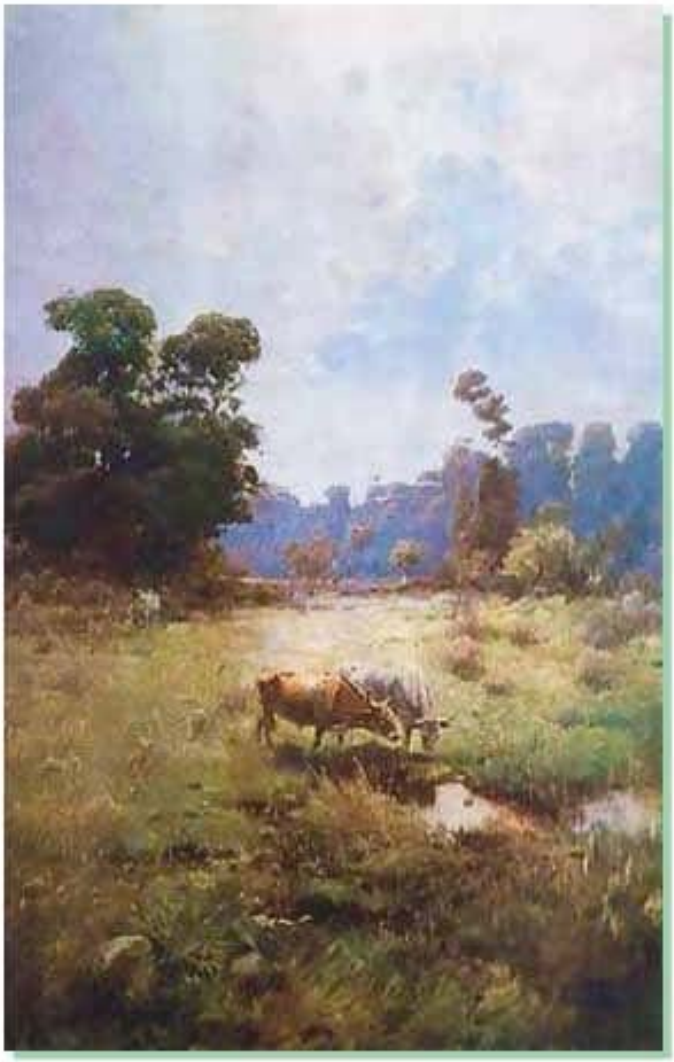

Сергій Васильківський.
Козача левада

Орієнтовний план твору-опису природи

1. Де ви бачили цей краєвид?
2. Яке повітря, небо, сонце?
3. Який ґрунт (земля, пісок, каміння)?
4. Яка трава, квіти? (*Якщо є*).
5. Які дерева? (*Якщо є*).
6. Які кущі? (*Якщо є*).
7. Чи зображені на ньому живі істоти (птахи, комахи, звірі)?
8. Чим вразив (запам'ятався) пейзаж?

До складеного твору доберіть заголовок, який відображає його тему або головну думку.

§ 32. НАПИСАННЯ *не* З ПРИКМЕТНИКАМИ

386. Прочитайте. Чи можуть виділені прикметники вживатися без *не*?

1. Душа стає, як далі **неозорі** (*В. Сосюра*). 2. Сотникове обличчя вражало **непохитною** волею й **нестримною** енергією (*М. Стариць-кий*). 3. Дурість завжди пустотлива й **недбала** (*З Біблії*).

Прикметники з *не* пишуть разом, якщо:

- без *не* прикметник не вживається: *неозорий, невсипущий;*
- до прикметника з *не* можна дібрати синонім: *невеликий — малий; невисокий — низький; незрячий — сліпий.*

Окремо з *не* прикметники пишуть, якщо:

- у реченні є протиставлення: *не ледачий, а працьовитий; не широкий, а вузький;*
- прикметник є в реченні присудком: *Я тут не самотній* (Є. Гуцало). *Вуж не отруйний, не страшний нітрохи* (М. Рильський).

Завжди пишуть разом прикметники з префіксом *недо-*: *недовчений, недопечений.*

ОРФОГРАМА:
не з прикметниками

387. Прочитайте. Поясніть написання прикметників з *не*.

1. Засяяв день над **неосяжним** світом, невпинний рух всі-ма опанував (*О. Лупій*). 2. Невтомний жайвір бавиться в повітрі (*П. Воронько*). 3. Нестримний хор натомлених цикад (*О. Вертіль*). 4. Невсипущі павуки тчуть серпанки і шовки (*Л. Костенко*). 5. **Недоступна** кропива хазяйновито шепталась (*За М. Коцюбин-ським*).

Виділені слова випишіть і розберіть за будовою.

388. До поданих прикметників доберіть синоніми з *не*. Слова запишіть парами. Поясніть написання прикметників з *не*.

ЗРАЗОК *Вдумливий – неуважний.*

Складний, терміновий, прикрий, тривожний.

389. Перепишіть, знімаючи риски. Поясніть написання прикметників з *не*.

1. Я не люблю не/щасних. Я щаслива. Моя свобода завжди при мені (*Л. Костенко*). 2. Світ визнає тільки сильних, вправних, не/поступливих і самокритичних (*Р. Доценко*). 3. Коли не/спокійна совість, то нічим її не обманеш (*М. Стельмах*). 4. Я удався не/ліниви, без роботи не живу (*Т. Коломієць*). 5. А міць дубів дідівських не/похитна (*М. Доленго*).

Позначте в словах орфограму «*не* з прикметниками».

390. Прочитайте речення, визначте в них головні члени. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. З одної печі та (не)однакові калачі. 2. Зі своєї печі дим (не)гіркий. 3. Доброму каменю пісок (не)страшний. 4. Ледареві втома (не)відома. 5. Переказами вовк (не)ситий (*Народна творчість*).

Підкресліть у реченнях граматичні основи.

391. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання прикметників з *не*.

1. Всі ми люди не святі а грішні (*А. Камінчук*). 2. Я чисту маю душу а не мутну (*І. Складаний*). 3. Очі в дівчини не жолудеві а якісь янтарні (*О. Сенчик*). 4. Не веселі а смутні думки обхопили материну голову (*Панас Мирний*). 5. Я не скрипковий ключ а журавлиний тобі над полем в небі напишу (*Л. Костенко*).

392. Розкрийте значення фразеологізмів. Із двома з них складіть і запишіть речення.

Недремне око; Хома невірний; лобом нешироκий; не святі горшки ліплять.

Поясніть написання прикметників з *не*.

393. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не* з прикметниками.

1. А держава Україна — велика, (не)бідна, (не)залежна, самостійна і багатодітна (*О. Лупій*). 2. Кому власна батьківщина з малих літ (не)дорога, той непевна є людина (*П. Грабовський*). 3. І (не)доречний навіть сумнів, чи мудро все це на землі (*С. Кочерга*). 4. Будем з добрими привітні, а з лихим (не)примиримі. Будем хитрому (не)любі, щиросердому — любимі (*Л. Забашта*). 5. Мова кожного народу (не)повторна і своя (*Д. Білоус*). 6. Господарів хліб (не)білий, але ситний (*Народна творчість*).

Позначте в словах орфограму «*не* з прикметниками».

§ 33. НАПИСАННЯ *-нн-* І *-н-* У ПРИКМЕТНИКАХ

394. Прочитайте. Виділені слова випишіть, розберіть за будовою. Обґрунтуйте написання цих слів. Передайте їх звукописом.

1. Ранок видався **туманний** (*В. Кава*). 2. **Осінній** день такий журливий вдався! (*Є. Гуцало*). 3. **Сонне** село тремтіло в тихому місячному сяйві (*М. Стельмах*).

Пишуть *-нн-* у прикметниках:

- утворених від іменників із коренем на ***-н*** за допомогою суфікса ***-н-***: *лимо**н** — лимо**нн**ий*; *де**нь** — де**нн**ий*;
- з наголошеними суфіксами ***-енн-***, ***-анн-*** **(*-янн-*)**, що означають збільшену міру ознаки або неможливість дії: *страше**нн**ий*, *здорове**нн**ий*, *незліче**нн**ий*, *невблага**нн**ий*, *невпізна**нн**ий*.

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-н-*, *-ан-* *(-ян-)*, *-ин-* *(-їн-)*, пишуть *-н-*: *мрі**н**ий*, *греча**н**ий*, *кача**н**ий*, *зміїн**н**ий*.

ОРФОГРАМА:
подвоєні літери

395. Утворіть і запишіть прикметники від поданих іменників. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

Закон, кордон, телефон, забобони, сіни, глина, вогонь, чайка, скло.

396. Перепишіть, на місці крапок уставте, де потрібно, літеру *н*.

1. Люби життя у боротьбі **щоден..ій** (*Л. Забашта*). 2. Дала Вкраїна крила соколин..і (*М. Кондратенко*). 3. Не марнуй хвилин безцін..их! (*І. Жиленко*). 4. **Пташин..им** дзвоном повниться земля (*К. Бальоха*). 5. Пригадуєте коропин..ий став у Сосонці? (*М. Рильський*). 6. Загула невпин..а пісня (*М. Вороний*). 7. Старовин..у пісню мати вишиває голоском (*Б. Гірський*).

- Виділені слова розберіть за будовою.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

397. Прочитайте. Назвіть прикметники, які вказують на збільшену ознаку або неможливість дії. Прочитайте ці слова, правильно їх наголошуючи. Визначте в них суфікси.

1. Неоціненним внеском в утвердження української класичної музики є творчість Миколи Лисенка (*З журналу*). 2. Це був князь палкий, відважний, незрівнянний у бою (*Олександр Олесь*). 3. Дивна й несказанна ніч у Воронежі (*П. Куліш*). 4. За вікнами ніч, нескінченна зимова ніч (*М. Стельмах*). 5. Я вірю в народ, що живе на Дніпрі, у сили його нездоланні (*М. Луків*).

398. Прочитайте. Порівняйте вимóву та написання виділених слів. Поясніть їхнє значення.

І зірок **незліче́нні** отари
миготіли мені у саду.
В. Симоненко

Дивлюсь і дивуюсь красі
природи.
Яка **незбагне́нна** її сила!
О. Довгий

Диких орд **незлі́чені** отари
розтрощили пращури мої.
В. Симоненко

Маленький сірий птах,
маліший від сльозини!
Ти вічно прилітай
з **незба́гнених** верхів!
За Б. Олійником

399. Прочитайте, правильно наголошуючи виділені слова. Перепишіть речення, поставте в цих словах знак наголосу.

1. Слова **несказані** і **несказанні** вливаються у душу (*П. Осадчук*). 2. Кладе мороз на шибку візерунки з моїх чекань, **нездійснених** надій (*В. Крищенко*). 3. Хай іншим їх **незрівняні** діла... А з мене досить вміти вкласти в слово хоч би одну краплиночку тепла (*За Д. Фальківським*). 4. Той скромний кущ зробився **невпізнанним** (*Б. Остапенко*).

Позначте у словах вивчені орфограми.

400. Від поданих прикметників утворіть і запишіть прикметники зі значенням збільшеної ознаки. Суфікс *-енн-* виділіть.

Високий, глибокий, страшний, товстий.

Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

401. Перепишіть, уставте, де потрібно, пропущені літери.

1. Краса несказан..а була та цариця (*Дніпрова Чайка*). 2. Краса душі — скарби нетлін..і, що їх плекати ми повин..і (*С. Брант*). 3. У житті кожної людини рано чи пізно настає зорян..ий час (*В. Захарченко*). 4. Сонце радіс..но вставало, сон..у землю цілувало (*А. Казка*). 5. Мелодію прядуть бджолин..ії хори на цвіті (*Є. Гуцало*). 6. А невблаган..ий час минав (*М. Луків*). 7. І ось уже всі квіти і травини видаються височен..им та густим лісом (*С. Васильченко*).

Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

Розкрийте значення фразеологізмів: *сонне царство; рання пташка; пташиного молока бракує; осине гніздо; будувати повітряні замки*. Визначте у фразеологізмах прикметники, поясніть їхній правопис. Усно складіть із фразеологізмами речення.

§ 34. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ЧЕРЕЗ ДЕФІС АБО РАЗОМ

402. Прочитайте речення. Визначте складні прикметники. Які з них утворені поєднанням незалежних слів? Які — від словосполучень (*головного і залежного слів*)? Зверніть увагу на написання складних прикметників разом та через дефіс.

1. У зв'язку з наявністю змішаних говорів установити межі українсько-білоруських (українських і білоруських) етнічних земель досить важко (*З підручника «Історія України»*). 2. Народнопісенні (народна пісня) мотиви покладені в основу багатьох творів М. Рильського (*З підручника «Музичне мистецтво»*). 3. Весняні сільськогосподарські (сільське господарство) роботи розпочалися вчасно (*З газети «Сільські вісті»*). 4. Гросмейстер — найвище шахово-спортивне (шахове і спортивне) звання (*Із тлумачного словника*).

Через дефіс пишуться складні прикметники, які:

- утворені поєднанням незалежних слів (між ними можна вставити сполучник *і*: *українсько-грузинський* (український і грузинський), *мовно-літературний* (мовний і літературний);
- означають поєднання смаків, кольорів або відтінків кольорів: *кисло-солодкий, синьо-жовтий, світло-зелений*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ: слова *жовтогарячий, червоногарячий* пишуть разом, бо вони означають колір, а не поєднання кольорів.

Разом пишуться складні прикметники:

- утворені від головного і залежного слова словосполучення (між ними не можна вставити сполучник *і*): *народнопісенний* (народна пісня), *західноєвропейський* (Західна Європа), *білозубий* (білі зуби);
- першою частиною яких є числівник: *триповерховий, шестизначний.*

ОРФОГРАМА:
написання складних слів через дефіс або разом

403. Прочитайте. Поясніть написання складних прикметників разом або через дефіс.

Українсько-французький, навчально-виховний, північно-західний, паровозобудівний, залізоплавильний, темно-зелений, триколірний, ясно-червоний, чорно-білий, семиповерховий, кароокий, ясно-голубий, шестиструнний.

404. Від кожної пари слів утворіть складні прикметники, запишіть їх.

ЗРАЗОК *Політика й економіка – політико-економічний.*

Сиве волосся; південь і захід; пливти водою; п'ять днів; фізика і математика; білий і рожевий; легкі крила.

Позначте у словах орфограму «написання складних слів через дефіс або разом».

405. Перепишіть. Обґрунтуйте написання складних прикметників.

1. У синьо-жовтих прапорах встає Богданова держава (*Д. Павличко*). 2. Вітер буйногривий волю чує (*Л. Тендюк*). 3. Краю мій коханий, небо твоє ніжно-голубе (*П. Перебийніс*). 4. Кремезні зеленочубі дуби стояли супроти вітру (*М. Сингаївський*). 5. А вітряк — немов жук шестикрилий (*О. Ведміцький*).

Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

406. Перепишіть, від поданих у дужках слів утворюючи складні прикметники. Позначте у словах вивчені орфограми.

1. (Синій і жовтий) братчики — квіти лісові, як знамена київські в молодій траві (*Д. Павличко*). 2. Братки — фіалки (жовтий, білий і синій) під соснами (*М. Доленго*). 3. У Карпатах ростуть (високі гори) трави: тирлич жовтий і тирлич хрещатий (*З довідника*). 4. А в долині, а в долині там дзвіночки (ясний, синій) (*К. Перелісна*). 5. А соняшник (золота голова) лице за сонцем поверта (*В. Сосюра*).

Поясніть розділові знаки в реченні з однорідними членами.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

407. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Доберіть заголовок.

У нього було рідкісне ім'я і дивовижне прізвище. Так само дивовижні були його картини. Звали його Архип Куїнджі. Татарською мовою це означає «золотих справ майстер».

Трирічним Архип лишився сиротою. Загинути не дали добрі люди. Коли став дорослим, вирішив вивчитися на художника, для цього й подався до Петербурга. Для вступу до Академії мистецтв юнак не мав потрібних знань. Прийняли його за талант.

Провчився Куїнджі не дуже довго. Усе життя він писав картини, як умів. Але вмів таке, що нікому більше не вдавалося. Міг зобразити, як устає над рікою туман, як переливається сріблом іній, як світло-рожевими стають на світанку снігові замети.

Найвідоміша з-поміж картин Куїнджі — «Місячна ніч на Дніпрі». Велично тече широка глибоководна річка. Вода атласною стрічкою сяє в місячному сяйві. Дрімають на березі біляві хатки під солом'яними стріхами.

А над землею височіє безкінечне, бездонне небо. Сяє місяць. Переливаються сріблом краєчки хмар.

Кожному, хто бачить полотно, здається, що він сам птахом летить над землею, вслухається в нічні шерехи, бачить переливи світла, дихає ароматом трав, квітів, ріки.

За Г. Вєтровою

Архип Куїнджі.
Місячна ніч над Дніпром

- Визначте в тексті складні прикметники. Поясніть їхнє написання.
- Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.
- Визначте, який тип мовлення покладено в основу тексту. З'ясуйте допоміжний тип мовлення. Свою думку доведіть.
- Складіть і запишіть план тексту. За складеним планом напишіть переказ, уживаючи складні прикметники.

§ 35. ПЕРЕХІД ПРИКМЕТНИКІВ У ІМЕННИКИ

408. Прочитайте речення. До виділених слів поставте питання. Визначте, що вони означають. Якими частинами мови є виділені слова?

1. Люблю дорогу, що вперед іде, і **подорожніх** бережу людей (*О. Довгий*). 2. Береcток зустрічав **подорожніх** могутньою своєю зеленню (*За Т. Осьмачкою*). 3. Недалеко і не близько в лісі **лютий** жив вовчисько (*За В. Лучуком*). 4. Лимонний сік вечірньої зорі у **лютому** над Києвом розлито (*Є. Гуцало*).

Прикметники можуть утрачати здатність виражати ознаки предмета і набувати здатності називати предмети і явища. Такі прикметники переходять в іменники. У мовленні вони вживаються для називання осіб або предметів і можуть мати при собі означення.

ПОРІВНЯЙТЕ: *черговий учень — старанний чергови́й; хворий юнак — слухняний хворий; вихідний день — очікуваний вихідний.*

409. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. До виділених слів поставте питання, з'ясуйте їхнє лексичне значення. Якими частинами мови є ці слова в реченнях?

1. І тільки той, у кого серце чуле, хто вміє бер..гти своє м..нуле і вміє шанувать своє **сучасне**, лиш той **майбутнє** вивершить пр..красне (*М. Чубинський*). 2. Треба було б **хворому** пер..д сном дати калини з медом (*Олесь Гончар*). 3. Два **недужих** сіли й казан борщу з'їли. 4. Був у Кощія гаманець, у нім повно **золотих** (*Народна творчість*).

Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

410. Прочитайте. Визначте слова, які з прикметників перейшли в іменники. Укажіть відмінки цих слів.

1. Не скупий володіє багатством, а воно ним. 2. Потрібний, як лисому гребінь. 3. Це такий, що не уступить ні кінному, ні пішому (*Народна творчість*). 4. Вперед мерщій, вперед, мій карий (*М. Чирський*). 5. І для любої розмови мила вийшла на поріг (*В. Сосюра*).

Визначте, якими частинами мови є виділені слова у фразеологізмах: *як **мокре** горить; заганяти на **слизьке**; пасти **задніх**; переливати з **пустого** в **порожнє***. Розкрийте значення фразеологізмів, усно складіть із ними речення.

411. **Зі словами** *кошовий, військовий, молода, набережна* **складіть і запишіть по два речення так, щоб ці слова були й іменниками, і прикметниками.**

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ РОЗДУМУ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ РОЗДУМ

412. Прочитайте байку Езопа. Які типи мовлення поєднано в її тексті? Який тип мовлення є основним? Свою думку доведіть. До якого типу мовлення належить виділений уривок? Чому ви так уважаєте?

Хліборобові діти між собою не мирилися. Батько їх часто умовляв, але слова не допомагали. Тоді хлібороб вирішив вплинути на них ділом і сказав принести в'язку різок. Коли в'язку принесли, батько наказав дітям зламати її. Ті не змогли цього зробити. Батько розв'язав в'язку і дав кожному по різці. Сини легко переламали їх.

Тоді батько промовив: **«Будьте завжди дружними, тому що тільки злагода робить людей сильними й непереможними!»**

Отже, важко подолати людей, коли між ними панує згода.

Поясніть суть почуття *ворожнеча*. Назвіть протилежні йому почуття.

Пригадайте, що ви знаєте про давньогрецького байкаря Езопа з уроків світової літератури та літературного читання. Розкажіть, яким би ви хотіли бачити пам'ятник славнозвісному байкарю. Чому?

Змістом роздуму є встановлені людиною причиново-наслідкові зв'язки між предметами та явищами.

До роздуму можна поставити загальне питання *чому?*

Роздум буває розгорнутий і стягнений.

Розгорнутий роздум складається з трьох частин. У першій висловлюється думка, яку потрібно довести, — **теза**. У другій частині — **доказ** (або кілька доказів) на доведення тези. У третій — міститься **висновок**. Такий роздум називається **роздумом-доведенням**.

Стягнений роздум-доведення складається з двох частин: **тези** й **доказу (доказів)**.

СХЕМА РОЗГОРНУТОГО РОЗДУМУ-ДОВЕДЕННЯ

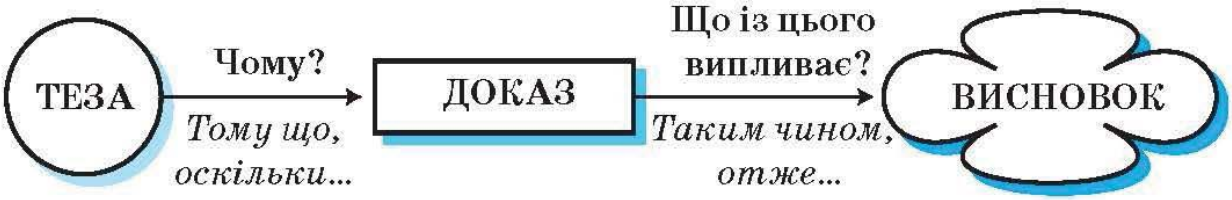

СХЕМА СТЯГНЕНОГО РОЗДУМУ-ДОВЕДЕННЯ

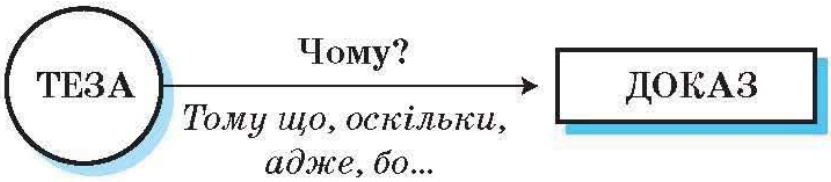

413. До кожної з поданих тез доберіть доказ й усно побудуйте роздуми-доведення — стягнений і розгорнутий.

- Найріднішою людиною для кожного є мати, тому що ....
- Спілкування рідною мовою має приносити радість, оскільки ....
- Володіти комп'ютером сьогодні необхідно, через те що ... .

§ 36. НАПИСАННЯ ПРІЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ

Українські і російські прізвища можуть мати прикметникову форму.

Українські прізвища пишуть за загальними правилами української орфографії. Написання російських прізвищ прикметникової форми має певні особливості.

Російська літера *е* передається українською *є*:

- на початку складу: *Єршов, Гуляєв, Раєвський*;
- після апострофа та м'якого знака: *Аляб'єв, Гур'єв, Ананьєв, Аркадьєв*;
- якщо прізвище утворено від слова, у корені якого літері ***е*** в спорідненому українському слові відповідає літера ***і***: *Бєлінський* (бо *білий*), *Бєдний* (бо *бідний*), *Рєпін* (бо *ріпа*), *Сєченов* (бо *сікти*), *Слєпцов* (бо *сліпий*);
- у суфіксах ***-єв***, ***-єєв*** після літери, що позначає приголосний, окрім [ц], [р] та шиплячих [ж], [ч], [ш], [р]: *Лаптєв, Тургенєв, Гордєєв, Сергєєв,* **але** *Тютчев, Писарев.*

Російська літера ё передається:

• ***йо*** на початку слова і складу: *Йолкін, Воробйов, Соловйов, Бугайов*;

• ***ьо*** в середині чи в кінці складу: *Корольов, Семьоркін, Дежньов, Верьовкін*.

Наголошений суфікс ***-ёв*** в українському написанні відповідає суфіксу ***-ов***: *Грачóв, Щипачóв, Рогачóв*.

Російська літера *и* передається українською *и*:

• після ***ж, ч, ш, щ, ц*** перед буквою, що позначає приголосний: ***Жи**лін*, ***Чи**стяков*, ***Ши**шкін*, *Пу**щи**н*, ***Ци**целін*;

• у префіксі ***при-***: *Пришвін, Привалов*;

• у суфіксах ***-ик, -ич, -иц, -ищ, -ович, -евич***: *Голúк, Ганúч, Голицúн, Радúщев, Трублаéвич*.

Російська літера *и* передається українською *і*:

• на початку слова: ***І**ванов*, ***І**льїн*, ***І**саєв*, ***І**стомін*;

• після приголосних (крім шиплячих) у коренях слів, а також у суфіксах ***-ін-, -інськ-***: *Бірюков, Пушкін, Кузінський*.

Російська літера ***и*** передається українською ***і*** після голосного, апострофа та знака м'якшення: *Во**і**нов, Захар**'і**н, Анан**ьї**н*.

ОРФОГРАМА:
літери *е, є, и, і, ї* в українських і російських прізвищах

414. Прочитайте. Поясніть написання російських прізвищ прикметникової форми.

Лєсков, Чехов, Бєлов, Лермонтов, Купрін, Житков, Муравйов, Снегірьов, Ільїн, Аляб'єв, Ананьєв, Чонкін, Гур'їн, Григор'єв.

Прізвища прикметникової форми на ***-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ін (-їн)*** відмінюються як іменники другої відміни.

Виняток: орудний відмінок: *Виноградовим, Гаршиним, Ільїним*.

415. Запишіть прізвища за алфавітом, уставляючи на місці крапок пропущені літери або апостроф.

Ш..шк..н, Бун..н, Блох..н, Турчан..нов, Тат..щев, Ф..л..пов, Н..к..тін, Гол..ц..н, Вав..лов, Шаляп..н, Бабк..н, Мечн..ков, Яковл..в, Єрм..лов, Тург..н..в, Леонт..єв, Н..красов, Медв..д..в, Лапт..в, Андр..в, Ш..ряєв, Селезн..ов, Ал..охін, Анан..їн, Ареф..єв, Мар..їн, Лук..янов, Трет..яков.

Усно провідміняйте прізвища *Пушкін, Рєпін*.

416. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ти учень Лисенка, ти України син. Але з рідні тобі і мужній Бород..н (*М. Рильський*). 2. Відомим фахівцем з географії України був Микола Дм..трієв (*З підручника*). 3. Найперша радянська ЕОМ була створена в Києві Сергієм Олексійовичем Л..б..д..вим (*З журналу «Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах»*). 4. А друг мій Миша Ал..кс..єв мені Марлинського читав (*М. Рильський*).

Складіть висловлювання на тему «Що я знаю про походження свого прізвища» (*усно*).

Як ви гадаєте, чи впливає прізвище на долю людини? Свою думку обґрунтуйте. Поговоріть про це з однокласниками.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що означає прикметник? На які питання відповідає?
- Складіть усне висловлювання на тему «Для чого вивчають прикметники?»
- На які розряди за значенням поділяються прикметники?
- Проаналізуйте 2–3 тексти в підручнику зі свого улюбленого предмета щодо використання в них прикметників. Свої висновки запишіть.
- Коли відносні прикметники стають якісними? Наведіть приклади.
- Прикметники якого розряду мають ступені порівняння? Наведіть приклади.
- Прикметники якого розряду мають коротку форму? Наведіть приклади.
- Якими способами творяться прикметники? Наведіть приклади.
- Випишіть зі своєї улюбленої поезії два прикметники і зробіть їхній розбір як частини мови.
- Порівняйте іменник і прикметник. Що в них спільного і що відмінного? За якої умови прикметники переходять в іменники?
- Складіть лінгвістичну казку про дружбу Іменника і Прикметника.
- Роздивіться зображення на київському будинку. Доберіть до нього назву, що містить прикметник.

ЧИСЛІВНИК

§ 37. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. КІЛЬКІСНІ Й ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ. ЧИСЛІВНИКИ ПРОСТІ, СКЛАДНІ ТА СКЛАДЕНІ

417. Прочитайте текст із підручника історії. До виділених слів поставте питання. Що ці слова означають? До яких частин мови належать?

Військо Запорозької Січі складалося з тридцяти восьми куренів. На початку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького військо нараховувало **вісім тисяч** козаків.

Січове військо часом сплутують із реєстровим козацьким військом, яке польський король створив із найманців. Ця армія мала **шість** полків по **одній тисячі** козаків у кожному.

На початку війни проти польської шляхти один з полків реєстрового козацтва перейшов на бік Хмельницького. Інші **п'ять** полків приєдналися до січовиків пізніше.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького розпочалася 1648 року.

- Що передають цифри на письмі? Чи можна записати числа словами? Якими частинами мови є такі слова? Наведіть приклад із тексту.
- Чи є числівник самостійною частиною мови? Свою думку доведіть.
- З'ясуйте стиль тексту. Яке завдання виконують у ньому числівники?

ЧИСЛІВНИК — самостійна частина мови, яка означає число, кількість або порядок предметів при лічбі.

Числівник відповідає на питання *скільки? котри́й? котра́? котре́? котрі́?* Наприклад: *вісім, одина́дцять, сто тридцять, дванадцятий, сорок третя, дев'яносто сьоме*.

418. Прочитайте. Укажіть речення, у якому числівники називають конкретну кількість предметів. У яких реченнях числівники означають приблизну кількість і вживаються для образності й вира́зності?

1. Тарасові Шевченку встановлено сімсот дванадцять пам'ятників в Україні і сімдесят п'ять за кордоном у двадцяти шести країнах світу. Зокрема, у США — чотири, Франції — три, Росії —

п'ять, Молдові — два (*З календаря*). 2. Хай викидає вишня цвіт і двісті літ, і триста літ (*О. Кононенко*). 3. Сусід наш по баштану — дід, йому під вісімдесят літ (*Д. Білоус*).

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на *кількісні* та *порядкові*.

Кількісні числівники означають число або кількість і відповідають на питання *скільки?* (*три, п'ятнадцять, двадцять чотири, шестеро, три сьомі*).

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котри́й? котра́? котре́? котрі́?* (*третій, одинадцята, тридцять четверте, двадцяті*).

Кількісні числівники змінюються за відмінками. Порядкові числівники змінюються за родами, числами та відмінками.

Числівники бувають різними членами речення: *Двоє третього не чекають* (*Народна творчість*). *Світ широкий, а мати одна!* (П. Осадчук). *Вісім синів вдова мала, а дев'яту дочку* (Народна творчість).

419. Перепишіть. Назвіть кількісні й порядкові числівники. Визначте відмінки кількісних числівників. З'ясуйте рід, число й відмінки порядкових.

1. І хоч у світі сторони чотири, я тут живу, бо я цей край люблю (*Л. Костенко*). 2. Зажурилась моя парта, третя парта од вікна (*Б. Олійник*). 3. Тринадцять руж під вікнами цвіло, тринадцять руж — чотирнадцята біла (*М. Вінграновський*). 4. Їду з другом до третього друга в гості (*Д. Іванов*).

В останньому реченні підкресліть члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль числівника.

420. Від кожного з позначених цифрами чисел утворіть кількісні й порядкові числівники, запишіть їх.

ЗРАЗОК *34 – тридцять чотири, тридцять четвертий.*

16, 21, 45, 103.

Запишіть словами дату і рік свого народження. Поставте питання до записаних числівників.

421. Прочитайте. Кількісні й порядкові числівники випишіть у дві колонки. Які слова не увійшли до жодної з колонок? Чому?

Шість, шестеро, одна шоста, ушосте, шестерня, сотня, сто, сотий, усоте, одна сота, половина, одна друга, подвійний, перепо-ловинений, по-друге, другий, двоє, двійка, два.

Назвіть частини мови, які можуть мати числове значення. Наведіть приклади слів цих частин мови.

Кількісні числівники поділяють на розряди:

• ***цілі числа*** (означають кількість предметів у цілих одиницях): *шістнадцять, сорок*;

• ***дробові*** (означають кількість частин, виділених у складі цілого): *дві цілі й чотири сьомі, півтора, півтораста*;

• ***збірні*** (означають кількість предметів, яка сприймається як єдине неподільне ціле): *троє, семеро, десятеро*.

Збірні числівники утворюються тільки від числівників *два—двадцять* та числівника *тридцять*. До збірних належать числівники *обоє, обидва, обидві*. Від деяких збірних числівників утворюються числівники з пестливим значенням: *двійко, трійко, п'ятірко*.

Збірні числівники вживаються з іменниками, які:

• є назвами істот чоловічого роду (*п'ятеро хлопців, четверо коней*);

• належать до четвертої відміни (*шестеро каченят, семеро оленят*);

• є назвами неістот середнього роду (*двоє імен, троє вікон*);

• уживаються тільки у формі множини (*двоє ножиць, троє дверей*).

З іменниками жіночого роду та іменниками чоловічого роду — назвами неістот — збірні числівники не вживаються.

За будовою числівники поділяють на *прості*, *складні* та *складені*.

• **Прості** мають один корінь: *два, п'ять, десятеро, сорок, сто*;

• **складні** утворені поєднанням двох коренів: *п'ятдесят, шістдесят, вісімдесят, дев'яносто, двісті*;

• **складені** утворені з двох і більше простих і складних числівників: *сорок три, двадцять вісім, сто п'ятдесят три, три четве́рті*.

Складні числівники пишуться разом: *п'ятдесят, вісімсот, чотириста*.

Складені числівники пишуться окремо: *двадцять чотири, двісті дев'яносто три, дві п'яті, три цілі і вісім сотих*.

422. Прочитайте. Визначте числівники, що позначають цілі числа, дробові та збірні.

1. Ми ішли через поле двоє (*В. Симоненко*). 2. Сідай швидко на коня: ще сто миль махнем до дня! (*С. Руданський*). 3. Хто з нас перший ґедзя кинув? І я з запалом, та й ти огонь, Петрович! Тобі слово, ти — десятеро (*Панас Мирний*). 4. Всі зайці вовків бояться, йде

один, а бачать — двадцять (*І. Січовик*). 5. Лісорубів тих у лісі налічив я двадцять вісім (*М. Познанська*). 6. Хоч запаси води на Землі величезні, на прісну воду припадає лише два й одна друга відсотка (*П. Кравчук*). 7. На частку України припадає п'ять і сім десятих відсотка площі Європи (*Ф. Заставний*).

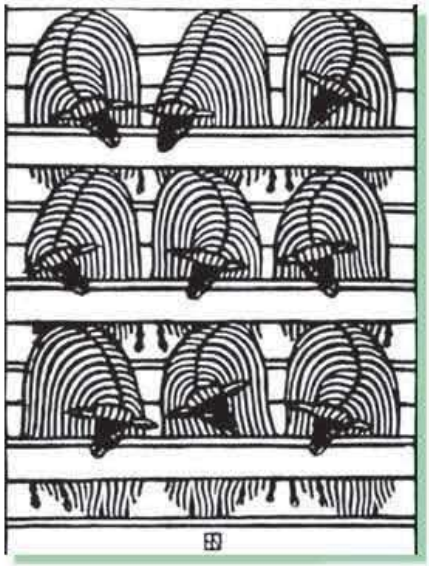

Яків Гніздовський. Вівці в кошарі

Визначте числівники прості, складні та складені.

Визначте числівники у фразеологізмах: *два чоботи — пара; сім п'ятниць на тиждень; тридцять срібняків; в сто очей дивитися*. Розкрийте значення фразеологізмів.

Опишіть графічну роботу Я. Гніздовського, уживаючи числівники.

423. Прочитайте словосполучення. У яких із них кількісні числівники можна замінити на відповідні збірні? Поясніть, чому така заміна неможлива в усіх ви́падках.

Шість друзів; дві школи; дві руки; три зошити; чотири фломастери; дванадцять дискет; десять однокласників; сорок учасників; п'ятдесят спортсменів; сімнадцять років; п'ятнадцять танцюристів; двадцять п'ять яблук; два учні.

Визначте числівники прості, складні та складені.

424. Утворіть і запишіть словосполучення, вибравши з дужок потрібне слово.

Двоє (друзів, книжок); троє (будинків, пташенят); четверо (очей, днів); п'ятеро (сестер, братів); шестеро (машин, коліс); семеро (возів, саней).

Вибір іменників обґрунтуйте.

425. Відгадайте загадки. Перепишіть їх, на місці крапок уставляючи числівники, де можливо, збірні.

ЗРАЗОК *Носять мене чотири ноги, показують двоє очей, двоє вух в мене слуха, а я всіх возу (Кінь).*

1. Стоїть дуб, на ньому ... (гілка), на кожній гілці по ... (гніздо), у кожному гнізді по ... (пташеня). 2. Сам чорен, та не ворон, є ... (ріг), а не бик, ... (нога), та без копит. 3. У ... (мати) по ... (син).

Іменники при дробових числівниках завжди вживаються в родовому відмінку однини: *три четверті кілограма, трьом четвертим кілограма.*

426. Передані цифрами числа запишіть словами.

$^{2}/_{3}$ кілометра; 0,14 гектара; 0,58 центнера; 0,25 тонни.

- Визначте відмінки іменників при дробових числівниках.
- Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».
- Які записані числівники за будовою?

***Знак м'якшення* пишуть** після літери **т** лише в кінці числівників *п'ять—дев'ятнадцять*, а також *двадцять* і *тридцять*.

У середині складних числівників (*п'ятнадцять, п'ятдесят, шістсот, дев'ятсот*) ***знак м'якшення* не пишуть**.

ОРФОГРАМА:
знак м'якшення

427. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте, де потрібно, знак м'якшення.

1. П'ят.. разів засумнівайся, а тоді до діла збирайся. 2. Це той, що одним пострілом сорок шіст.. качок б'є! 3. Хоч копійка в каптані, та на тридцят.. гривень чвані. 4. Сто двадцят.. карбованців давали, але з кишені не виймали.

- Визначте числівники прості, складні та складені.

428. Перепишіть, числа передайте словами. Визначте числівники на позначення цілих чисел і дробових. Укажіть числівники прості та складені.

Найбільша ріка України — Дніпро. За цим показником це четверта річка Європи. На річковий басейн Дніпра припадає близько 60 % водних ресурсів України. Середній річний стік Дніпра становить 53,5 км. Другою за протяжністю в межах України річкою є Південний Буг. Він має довжину 806 км. Річний стік Південного Бугу — 3,4 км. Другий за площею басейну є Дністер, річний стік якого 8,7 км. Його басейн займає 12 % території України. За загальною довжиною Дністер є сьомим серед річок Європи. У межах України його довжина 705 км.

З підручника географії

Позначте в словах орфограми «велика літера» та «знак м'якшення».

Зберіть інформацію про річку, яка протікає у вашій місцевості. Розкажіть про неї, уживаючи в розповіді числівники.

§ 38. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Кількісні числівники виражають поняття числа, тому форм однини та множини, так само, як і роду, вони не мають (крім числівників *один* і *два*).

Отже, кількісні числівники змінюються тільки за відмінками.

429. Прочитайте прислів'я. Визначте числівники, з'ясуйте число і рід кожного.

1. Одна ластівка весни не робить. 2. Один цвіт не робить вінка. 3. Розумного пошли — одне слово скажи. 4. Від заздрощів одні прикрощі.

430. Ознайомтеся з таблицями відмінювання. Перепишіть прислів'я, замінюючи цифри словами і ставлячи їх у потрібній формі.

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА *один (одна, одне, одні)*				
	ЧОЛОВІЧИЙ РІД	**ЖІНОЧИЙ РІД**	**СЕРЕДНІЙ РІД**	**МНОЖИНА (для всіх родів)**
Н.	*один*□	*одн*а	*одн*е	*одн*і
Р.	*одн*ого	*одн*ієї (*одн*ої)	*одн*ого	*одн*их
Д.	*одн*ому	*одн*ій	*одн*ому	*одн*им
Зн.	як Н. або Р.	*одн*у	*одн*о (*одн*е)	як Н. або Р.
Ор.	*одн*им	*одн*ією (*одн*ою)	*одн*им	*одн*ими
М.	(*на*) *одн*ому (*одн*ім)	(*на*) *одн*ій	(*на*) *одн*ому (*одн*ім)	(*на*) *одн*их

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ *два, три, чотири*				
	ЧОЛОВІЧИЙ І СЕРЕДНІЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	ДЛЯ ВСІХ РОДІВ	
Н.	*дв**а***	*дв**і***	*тр**и***	*чотир**и***
Р.	*дв**ох***	*дв**ох***	*трь**ох***	*чотирь**ох***
Д.	*дв**ом***	*дв**ом***	*трь**ом***	*чотирь**ом***
Зн.	*дв**а**, дв**ох***	*дв**і**, дв**ох***	*тр**и**, трь**ох***	*чотир**и**, чотирь**ох***
Ор.	*дв**ома***	*дв**ома***	*трь**ома***	*чотирм**а***
М.	*(на) дв**ох***	*(на) дв**ох***	*(на) трь**ох***	*(на) чотирь**ох***

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ: числівник *один* стоїть у формі того самого роду, числа й відмінка, що й іменник, із яким він пов'язаний за змістом: *один школяр, одного школяра; одна дівчина, однією дівчиною, одне слово, в одному слові.*

1. Із 1 ягоди немає вигоди. 2. 1 пальцем голки не вдержиш. 3. Досить 1 сонця на небі. 4. На 2 панів 1 штани. 5. 2 брехуни 1 правди не скажуть.

Визначте відмінки числівників.

431. Перепишіть прислів'я, подані в дужках цифри передаючи словами. Визначте відмінки числівників.

1. Кінь на (4) ногах, та й то спотикається. 2. Хто мовчить, той (3) навчить. 3. За (2) зайцями не женися. 4. Сидіти між (2) стільців. 5. Виїхав на (3) колесах. 6. Мишу й (4) скиртами не розчавиш. 7. Де більше (3) баб, там торг, де більше (4) — там ярмарок.

432. Ознайомтеся з таблицею відмінювання та правилами.

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ *п'ять, шість*		
Н.	*п'ять□*	*шість□*
Р.	*п'ять**ох**, п'ят**и***	*шість**ох**, шест**и***
Д.	*п'ять**ом**, п'ят**и***	*шість**ом**, шест**и***
Зн.	*п'ять**ох**, п'ять□*	*шість**ох**, шість□*
Ор.	*п'ять**ма**, п'ять**ома***	*шість**ма**, шість**ома***
М.	*(на) п'ять**ох**, п'ят**и***	*(на) шість**ох**, шест**и***

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ: у знахідному відмінку числівники мають форму називного відмінка (*якщо іменник, із яким сполучається числівник, означає неістоту*) або форму родового відмінка (*якщо цей іменник означає істоту*): *побачив сім столів; зустрів сімох однокласників.*

Перепишіть прислів'я, на місці крапок упишіть числівники *п'ять* або *шість* у потрібній формі. Визначте відмінок числівника в кожному з речень.

1. Знаю, як свої ... пальців. 2. Винному ... кар не присуджують і його ж ... батогами не б'ють. 3. Цей набалака, що й до ... лантухів не збереш. 4. Запасеного на трьох хлопців завжди вистачить на ... дівчат.

- Усно провідміняйте словосполучення: *шість сестер; сім нот; вісім оповідань.*
- Поясніть значення фразеологізму *тримати за сімома замками*.

Із числівниками *два, три, чотири* в називному відмінку іменники вживаються в називному відмінку множини: *Та було у матері чотири сини* (Б. Олійник).

Якщо числівники означають приблизну кількість, вони вживаються у формі знахідного відмінка і здебільшого стоять після іменника в родовому відмінку множини: *будинків із п'ять; хлопців із двадцять*.

433. Перепишіть, розкрийте дужки й поставте іменники в потрібній формі.

1. У два (голос) одну співаєм пісню (*А. Перерва*). 2. Ой гуляли в полі два (мороз) (*Б. Грінченко*). 3. Два (горобець) зерна не поділили (*Б. Грінченко*). 4. На світанку спускалися в долину чотири (вершник) (*М. Старицький*). 5. Зробив із мухи три (кожух) (*Народна творчість*).

Розкрийте значення фразеологізмів: *два чоботи — пара; три кити; на два фронти; у двадцять чотири години*. Складіть із фразеологізмами речення (*усно*).

Збірні числівники *двоє, троє, четверо* і подібні в непрямих відмінках мають форми кількісних числівників *два, три, чотири* та ін.

Збірні числівники *обидва, обидві, обоє* відмінюються, як числівник *два*.

434. Перепишіть. Подані в дужках збірні числівники поставте в потрібній формі.

1. Матиму в цьому році (троє) китів: городину, коноплі і льон (*М. Стельмах*). 2. Хазяйське око побачить більше, ніж очі (четверо) наймитів (*Народна творчість*). 3. Він кожному з (п'ятеро) вдивлявся пильно в очі (*М. Бажан*). 4. (Обоє) стало жарко. Обоє пекли раків (*С. Васильченко*). 5. Така й від (семеро) собак відіб'ється. 6. Тікав від (восьмеро) вовків, а то копиця сіна (*Народна творчість*).

Поясніть розділові знаки в реченні, ускладненому однорідними членами.
Визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення.

435. Усно провідміняйте словосполучення.

Семеро хлоп'ят; десятеро школярів; одинадцятеро учнів; вісімнадцятеро однокласників.

436. Ознайомтеся з правилом і таблицею відмінювання числівників. Провідміняйте словосполучення: *п'ятдесят кроків; триста зошитів; шістсот учасників*.

У складних числівниках на позначення десятків від **50** до **80** відмінюється **тільки друга частина**.

У складних числівниках на позначення сотень від **200** до **900** відмінюються **обидві частини**.

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДЕСЯТКІВ		ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СОТЕНЬ		
Н.	*шістдесят*□	*двісті*	*сімсот*□	*дев'ятсот*□
Р.	*шістдесят**ох*** (*шістдесят**и***)	*двохсот*□	*семисот*□	*дев'ятисот*□
Д.	*шістдесят**ом*** (*шістдесят**и***)	*двомст**ам***	*семист**ам***	*дев'ятист**ам***
Зн.	*шістдесят*□ (*шістдесят**ох***)	*двісті* (*двохсот*□)	*сімсот*□	*дев'ятсот*□
Ор.	*шістдесят**ма*** (*шістдесят**ома***)	*двомаст**ами***	*сьомаст**ами*** (*сімомаст**ами***)	*дев'ятьмаст**ами*** (*дев'ятьомаст**ами***)
М.	(*на*) *шістдесят**ох*** (*шістдесят**и***)	(*на*) *двохст**ах***	(*на*) *семист**ах***	(*на*) *дев'ятист**ах***

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ: перед закінченнями в непрямих відмінках числівників від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* пишеться знак м'якшення.

437. Перепишіть, на місці крапок уставте, де потрібно, знак м'якшення. Укажіть кількісні складні числівники на позначення десятків і сотень, визначте їхні відмінки. Поясніть особливості відмінювання таких числівників.

1. **Запороз..ка** чайка вміщала від п'ят..десяти до сім..десяти чоловік (*В. Богаєвський*). 2. Українс..кий учений Агатангел Кримський володів п'ят..десятьма мовами (*З календаря*). 3. Л..одові береги Антарктиди поступово зміщуют..ся на північ зі **швидкістю** від п'ят..десяти до п'ятисот метрів на рік (*З енциклопедії*). 4. «Іліаду» та **«Одіссею»** Гомер створив близ..ко вос..мисот років до нашої ери (*З підручника світової літератури*).

Позначте орфограми у виділених словах, поясніть написання цих слів.

438. Перепишіть, подані в дужках числівники поставте в потрібній формі.

1. Страус може розвивати швидкість до (п'ятдесят) кілометрів на годину. 2. Довжина язика в мурахоїда досягає (шістдесят) сантиметрів. 3. Своє єдине яйце альбатрос висиджує протягом (вісімдесят) днів. 4. За перші два роки життя слоненя набирає до (шістсот) кілограмів.

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення ***-а***.

Числівники *нуль, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники чоловічого роду, другої відміни, м'якої та твердої груп, а числівник *тисяча* — як іменник жіночого роду, першої відміни, мішаної групи.

Слова *половина, третина, чверть* — іменники.

439. Прочитайте. Визначте числівники, поставте до них питання. З'ясуйте відмінки числівників.

1. До дев'яноста відсотків українців — музикальні, здатні до музикування (*С. Людкевич*). 2. І хоча не здаються зими, сорока морозів не страшно — то нас тільки лякають ними (*Д. Білоус*). 3. Дорослий слон щодня з'їдає від ста до двохсот кілограмів рослинної їжі: трави, хмизу, гілок, листя, квітів і фруктів (*З енциклопедії*).

Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

440. Перепишіть, позначені цифрами числа передайте словами. Визначте відмінки числівників.

1. Коршаки та грифи живуть більше 100 років. 2. Качка живе до 40 років. 3. Лебідь може розвивати швидкість до 90 кілометрів за годину (*З календаря*).

Ознаки якого стилю властиві реченням? Яка роль у них числівників?

Провідміняйте словосполучення: *сорок глядачів; дев'яносто копійок; сто гривень*.

У складених кількісних числівниках кожне слово відмінюють і пишуть окремо.

441. Перепишіть, визначте відмінки числівників. Поясніть особливості їхнього відмінювання.

1. Швидкість бігу гепарда — від ста двадцяти до ста сорока кілометрів за годину. 2. Ведмедиця вагою до ста кілограмів народжує ведмежат від вісімдесяти п'яти до ста сорока грамів. 3. Найпопулярнішим героєм кіно став Шерлок Холмс: його зіграли шістдесят вісім акторів у ста вісімдесяти семи фільмах (*З газети «Культура та життя»*). 4. Зелене царство Землі налічує до двохсот тисяч видів рослин, з яких близько двадцяти тисяч росте в Україні (*Із посібника з природознавства*). 5. Один відсоток сонячної енергії рівноцінний потужності ста сімдесяти мільярдів кіловат (*З енциклопедії*).

442. Перепишіть, подані в дужках числівники ставлячи в потрібній формі.

За шкалою розумового розвитку, яку запропонували швейцарські вчені, перше місце в природі посідає людина. Вона має до (двісті чотирнадцять) балів. Дельфін наділений приблизно (сто дев'яносто п'ять) балами. На третьому місці — слон. Він має до (сто п'ятдесят) балів. Мавпа — до (шістдесят три). Зебра — до (сорок два), жирафа — до (тридцять вісім), лисиця — до (двадцять вісім) балів. «Найтупішим» визнали бегемота, який набирає не більше (вісімнадцять) очок.

За В. Мезенцевим

443. Перепишіть, позначені цифрами числа передайте числівниками. Визначте відмінки числівників, запишіть їх після слова в дужках.

ЗРАЗОК *Біблію перекладено двома тисячами дев'яноста двома (Ор. в.) мовами (Зі словника).*

1. 8 000 000 000 років тому Земля була розжареною кулею (*З підручника «Природознавство»*). 2. 300 000 минуло років, як піднеслось перше людське чоло (*М. Доленго*). 3. Активний словник людини із середньою освітою налічує від 1 500 до 4 000 слів. 4. Лексичний запас людини, яка багато читає, — близько 8 000 слів (*П. Таранов*).

Позначте в словах вивчені орфограми.

У дробових числівниках чисельник (перша частина) відмінюється як відповідний кількісний числівник, а знаменник — як порядковий: *двох третіх, семи десятих*.

Дробові числівники *півтора* (*півтори*), *півтораста* — синоніми до числівників *одна ціла й одна друга, сто п'ятдесят*. Іменники при цих числівниках уживаються в родовому відмінку однини: *півтора будинку* (*півтори хати*), *півтораста воїнів*, а числівники *півтора, півтори, півтораста* не відмінюються.

444. Прочитайте. Визначте дробові числівники, з'ясуйте їхні відмінки.

Берегами Саргасового моря є великі морські течії, тому його площа змінюється від восьми і п'яти десятих до чотирьох мільйонів квадратних метрів.

Щороку річки земної кулі виносять в океан близько сорока трьох і семи десятих тисячі кубічних кілометрів води.

З підручника географії

445. Перепишіть, записуючи числа словами. Визначте відмінки дробових числівників, позначте їх у дужках.

1. Одне дерево бук «виробляє» за годину 1,7 кг кисню. Протягом години бук споживає 2,35 $м^3$ повітря. 2. Тропічний ліс укриває лише 7 відсотків території земної кулі, проте містить понад 4/5 усіх видів рослинного та тваринного світу планети.

З підручника природознавства

446. Перепишіть, передаючи числа дробовими числівниками та ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1,5 (блокнот); 1,5 (тарілка); 150 (кінь); 150 (книжка); 150 (серце).

Із двома словосполученнями складіть і запишіть речення.

Чим, на вашу думку, харчуються казкові герої? Складіть меню для Дюймовочки й Фарбованого Лиса, уживаючи дробові числівники.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ТВІР-РОЗДУМ ПРО ВЧИНОК ЛЮДИНИ

Вчинок — дія, що складається з таких складників: *мотиву* (зацікавленості, спонукання), *наміру*, *мети*, *власне дії*, *наслідків*, *самооцінки вчинку* та *ставлення людини* до оцінки цього вчинку іншими людьми.

447. Прочитайте. Який із варіантів закінчення цієї історії вибрали б ви, якби таке трапилося з вами? Чому?

По дорозі зі школи Вітя зайшов до магазину. На вітрині під склом виблискував омріяний мобільний телефон. Як же хотілося Віті його мати! Але грошей, які давали йому батьки, вистачало тільки на шкільні обіди. Хоч як заощаджуй, а на недешевий телефон не вистачить.

Вітя зітхнув і попрямував звичною дорогою. Вулиця була безлюдна, будинки стояли у глибині саду, навіть вікон не видно.

Кроків за п'ятдесят попереду прошкував дідок із поліетиленовим пакетом. І раптом цей дідусик упустив... гаманець.

Вітя був від дідка досить далеко, але йому було добре видно, де саме той гаманець упав. А дід іде собі далі й не підозрює, що його грошики лежать на дорозі.

Вітя ніколи в житті не взяв чужого. Щоправда, чуже ніколи з такою легкістю не йшло само йому до рук.

Вітя справді підійшов до гаманця, нахилився, підняв. Перша його думка була така...

I. «Тримайся, мобільнику! Куплю тебе, а ще до тебе картку, а потім і весь пакет... А ще куплю жуйку, шоколадку...

Я ж не винен, що в діда діряві руки, — продовжував міркувати Вітя. — У кишеню до нього я не залазив... Оце навіть якщо гукнути старого, не почує, певно, він ще й глухий... Не візьму того гаманця я, візьме хтось інший... Довго на дорозі гроші не лежатимуть...

Візьму я грошики! А якщо старий роззява схаменеться, повернеться та спитає, чи не я взяв загублені гроші, я йому скажу: «А ви бачили, як я їх узяв?»

Вітя схопив гаманець, швиденько порахував гроші й чимдуж кинувся до магазину.

На душі було незатишно й мулько. Але Вітя умовляв себе: «Матиму телефон — буде не до гризот сумління. Усе забудеться. Телефон важливіший!»

II. «Якщо я візьму ці гроші й куплю телефон, щось із моєю душею станеться. Ніколи не зможу я, навіть коли стану дорослим, схопити за руку злодія, не зможу сказати мерзотникові, що він мерзотник...

Це неправда, що ніхто не дізнається, що дідові гроші узяв я. Справді, дідусь іде й не озирається. Вікна будинків далеко. Людей навкруги немає. А все-таки хтось бачить, як я отут стою, і знає, про що думаю... Це моя совість».

Наздогнав Вітя діда й повернув йому гаманець. Виявилося, що була в ньому вся дідова пенсія, а за неї йому місяць жити. Дідок заметушився, почав дякувати, усе хотів дати хлопцеві пакет кефіру чи молока — від хвилювання Вітя не розібрав.

На душі у хлопця було легко й чисто. Вітя згадував щасливе дідове обличчя. Він не знав, що чужа радість може зробити й тебе таким щасливим. Хіба може дорівнятися до цього щастя якийсь телефон!

За А. Потаповою

Дайте оцінку (*усно*) обом вчинкам, про які йдеться в тексті, обґрунтуйте її. Розпочинайте так: «*Цей вчинок я вважаю правильним (благородним, непорядним, негідним), тому що...*».

448. Дайте усні відповіді на запитання.

- Чи траплялося вам стати свідком благородного вчинку? Розкажіть про нього.
- Який вчинок ви вважаєте благородним і чому?
- Чи доводилося вам спостерігати негідний вчинок? Розкажіть.
- Який вчинок ви вважаєте негідним і чому?
- Чи може один-єдиний учинок змінити життя людини, яка його здійснила? Життя інших людей? Життя суспільства? Життя держави? Наведіть приклади таких учинків.

Твір-роздум про вчинок людини складають за таким планом:

1. Який саме людський вчинок привернув мою увагу: хто, де й коли його здійснив?

2. Що вчинила ця людина?

3. Як я оцінюю цей учинок і чому?

Як видно, другому пунктові плану має відповідати розповідь про вчинок. Кінцівка твору (*вона відповідатиме третьому пунктові плану*) має бути побудована у формі роздуму-доведення і складатися з:

- ***тези***

(наприклад: *цей учинок я вважаю благородним* (*негідним, неприпустимим*);

- ***доказу***

(наприклад: *тому що було врятовано* (*ображено*) *людину*);

- ***висновку***

(наприклад: *отже, ця подія багатьом запам'ятається надовго*).

449. За поданим вище планом напишіть твір про вчинок вашого товариша (сусіда, знайомого), який вам запам'ятався. Закінчіть твір роздумом, розпочавши його так: «***Цей учинок я вважаю благородним (негідним), тому що...***».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ ІЗ КІЛЬКІСНИМИ ЧИСЛІВНИКАМИ

450. Складіть і розіграйте діалог між бабусею та онучкою, які роздивляються родинний альбом із фотокартками. Бабуся розповідає про своїх батьків, сестер, братів, друзів, указуючи, якого вони були віку на час фотографування, зіставляючи вік старших і молодших. Онука розпитує, скільки дітей мав кожен із родичів, якою була різниця в їхньому віці. У репліках діалогу використайте кількісні числівники в непрямих відмінках.

451. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником і продавцем магазину канцелярського приладдя. Хлопець цікавиться цінами кулькових ручок, олівців і календариків, які хоче подарувати на свято своїм родичам. У репліках уживайте числівники на позначення кількості предметів і їхніх цін.

452. Складіть і розіграйте діалог між однокласниками, які прийшли до книгарні, щоб порахувати, скільки коштуватимуть шкільні тлумачні та фразеологічні словники для всього класу, а також географічні а́тласи для свого й двох паралельних класів (відповідно 22, 40 та 35 осіб). У репліках діалогу вживайте числівники на позначення кількості книжок, а також їхніх цін.

§ 39. ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

453. Прочитайте фразеологізми. Визначте відмінки порядкових числівників. Поясніть, від чого залежать рід, число й відмінок порядкових числівників.

Закладати перший камінь; з першого кроку; грати першу скрипку; вийти на перші ролі; з перших рук; обернутися другим боком; друге дихання; до третього коліна; із третіх рук; як собаці п'ята нога; сьома вода на киселі; обминати десятою вулицею; одинадцятим номером.

Поясніть значення фразеологізмів.

Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками. Вони відмінюються, як прикметники твердої групи (крім числівника *третій*, який відмінюється, як прикметник м'якої групи).

У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово: *двадцять п'ятого, двадцять п'ятим, на двадцять п'ятому.*

Порядкові числівники, як і прикметники, узгоджуються в роді, числі й відмінку з іменником, від якого вони залежать.

ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

	ЧОЛОВІЧИЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	СЕРЕДНІЙ РІД	МНОЖИНА (для всіх родів)
Н.	*сьом**ий***	*сьом**а***	*сьом**е***	*сьом**і***
Р.	*сьом**ого***	*сьом**ої***	*сьом**ого***	*сьом**их***
Д.	*сьом**ому***	*сьом**ій***	*сьом**ому***	*сьом**им***
Зн.	як Н. або Р.	*сьом**у***	*сьом**е***	як Н. або Р.
Ор.	*сьом**им***	*сьом**ою***	*сьом**им***	*сьом**ими***
М.	(*на*) *сьом**ому*** (*сьом**ім***)	(*на*) *сьом**ій***	(*на*) *сьом**ому*** (*сьом**ім***)	(*на*) *сьом**их***

454. Провідміняйте словосполучення: *шостий клас; шоста група; шосте помешкання; шістсот п'ятдесят четвертий учасник.*

455. Перепишіть, подані в дужках числівники ставлячи в потрібному відмінку. Визначте відмінок, число й рід числівників.

1. Кома і крапка — найдавніші розділові знаки, вони з'явилися в перших друкованих книгах у (шістнадцятий) столітті (*Із журналу «Клас»*). 2. Дівчина крутнула тумблер радіоприймача, і салон машини наповнили звуки (вісімнадцятий) століття (*П. Загребельний*). 3. В (двадцять перший) вагоні всі поснули, всі в полоні віртуальних сновидінь (*Ю. Рибчинський*). 4. Про гривню як грошову одиницю України йдеться в (дев'яносто дев'ята) статті Конституції (*З довідника «Державна скарбниця України»*).

Поясніть, від чого залежить рід, число й відмінок порядкового числівника.

У датах назви місяців уживаються тільки в родовому відмінку однини: *Працівники музеїв відзначають професійне свято вісімнадцятого травня* (З календаря).

456. Перепишіть, числа передаючи словами, а іменники-назви місяців ставлячи в потрібній формі.

1. День Незалежності України святкують 24 (серпень). 2. Шевченківські дні відзначають 9 та 10 (березень). 3. 1 (січень) відзначають Всесвітній день миру. 4. На 4 (лютий) припадає Всесвітній день безпеки Інтернету.

Дайте відповідь на запитання «*Котра́ година?*», якщо годинник показує 7 : 30; 9 : 15; 12 : 45; 15 : 10; 17 : 55; 22 : 20.

ЗРАЗОК *8:45 — восьма сорок п'ять, за чверть дев'ята.*

Роздивіться зображення сонячного годинника. Пригадайте, що ви знаєте з уроків природознавства про принцип його дії. Розкажіть про це, уживаючи кількісні й порядкові числівники.

Сонячний годинник у Луцьку

457. Я — РЕДАКТОР! Відредагуйте словосполучення: *пів сьомої години; початок у чотири години; без десяти хвилин три; зателефонувати після дев'яти.*

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ З ПОРЯДКОВИМИ ЧИСЛІВНИКАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДАТ І ЧАСУ

458. Складіть і розіграйте діалог (телефонну розмову) між працівником театральної каси та гостем Києва (Львова, Одеси або іншого обласного центру). Приїжджий хоче замовити квитки на прем'єру в драматичному або музичному театрі. У репліках діалогу використайте деякі з поданих у рамці речень.

Хотів би придбати квиток на виставу від двадцять першого до двадцять п'ятого квітня.
Квитки на цей спектакль є лише на двадцять сьоме квітня.
На жаль, від'їжджаю двадцять шостого.
До двадцять третього квитки на цю виставу продано. Є квитки на ранок двадцять шостого.

459. Складіть і розіграйте діалог (телефонну розмову) між школяркою та її старшою сестрою, які сьогодні ввечері мають відвідати прем'єру в Національній опері (драматичному театрі, дитячому музичному театрі, театрі оперети або театрі ляльок). Дівчата домовляються про зустріч біля театру, говорять про тривалість спектаклю (до котро́ї години триває перше відділення, друге, коли закінчується вистава), про тривалість антракту. У репліках діалогу використайте якнайбільше порядкових числівників.

Порядкові числівники на *-сотий*, *-тисячний*, *-мільйонний*, *-мільярдний* пишуться одним словом: *двохсотий*, *п'ятитисячний*, *тримільйонний*.

Такі порядкові числівники не можна плутати з однозвучними складними прикметниками: *п'ятиповерховий*, *семирічний*.

460. Прочитайте речення, подані на наступній сторінці. До виділених слів поставте питання. Які з виділених слів є порядковими числівниками (*вказують на порядок при лічбі*), а які — складними прикметниками (*вказують на ознаку за кількісним складом*)?

У місті народився **тритисячний** мешканець.

Пісня була виконана в **п'ятитисячний** раз.

Газета має **тритисячний** наклад.

П'ятитисячний стадіон вітав переможців.

Поясніть написання складних слів.

461. Ознайомтеся з послідовністю розбору числівника як частини мови. Ужиті в реченнях числівники розберіть як частину мови.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ЧИСЛІВНИКА

1. Числівник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма (*називний відмінок*).
3. Група за значенням і граматичними ознаками (*кількісний чи порядковий*).
4. Розряд за значенням (*для кількісних числівників*).
5. Рід, число, відмінок (*якщо властиві*).
6. Який за будовою (*простий, складний, складений*).
7. Синтаксична роль.

Зрадливий при́ятель страшніший від **ста** ворогів (*Народна творчість*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Ста — числівник, означає кількість, відповідає на питання *скількох?* Початкова форма — *сто*. Кількісний. Ціле число. Ужитий у родовому відмінку. Простий. У реченні є додатком (разом з іменником).

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ЧИСЛІВНИКА

Ста – числ., означає кількість; скількох?; поч. ф. – сто; кільк.; ціле число; Р. в.; прост.; додаток.

1. Вродлива сусідка несла на коромислі двоє відер води (*І. Сенченко*). 2. Цей п'ятий полк тут сьомий день. Вперед не йде й назад не йде (*М. Бажан*). 3. Цього літа старі лелеки вирощували п'ятьох лелечат (*Ю. Збанацький*). 4. Не менше як **дев'яносто** відсотків інформації про навколишній світ доносять очі (*А. Мороз*). 5. Нині до складу ООН входять понад **сто шістдесят** держав (*З підручника географії*). 6. Льодовий панцир Антарктиди містить **сім десятих** світового запасу прісної води (*З календаря*).

Виділені слова провідміняйте (*усно*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ЗАМІТКА В ГАЗЕТУ ТИПУ РОЗДУМУ ПРО ВЧИНОК ЛЮДИНИ

462. Прочитайте. Про який вчинок розповідається в замітці? Як оцінює цей вчинок автор? Які докази наводить на підтвердження такої оцінки?

Небайдужість урятувала дитину

Увечері 23 лютого харківський школяр Денис Панченко повертався з тренування. У глибині двора, за засніженим дитячим майданчиком, він почув тихеньке дитяче схлипування. Пішов на плач.

Що могло робити самотнє мале так пізно у дворі? Як з'ясувалося, п'ятирічна Оленка загубилася ще вранці в універмазі. Звісно, мама підняла на ноги міліцію. Та хто ж знав, що дитинча саме піде розшукувати свою домівку, потрапить в інший район і, перелякавшись, почне ховатись у дворах?

Хлопчик привів маля до себе додому, де Денисові батьки відігріли й нагодували дівчинку. Вже за 20 хвилин за Оленкою приїхала її мама.

Невідомо, чи дожила б дитина до наступного морозного ранку, якби не Денисові небайдужість і наполегливість.

З газети «Слобідський край»

- Витлумачте суть почуття *небайдужість*. Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- Яку мету ставив перед собою автор замітки? Навіщо розповів про випадок із дитиною та вчинок Дениса? Який висновок можуть зробити читачі?
- Дайте оцінку вчинкові хлопчика у формі роздуму.
- Який тип мовлення є в тексті замітки основним? Який допоміжним?
- Визначте стиль тексту замітки, свою думку доведіть.
- Уявіть, що вам запропонували стати головним редактором газети для школярів. Як би ви її назвали? Які теми хотіли б розглянути? Які б замітки друкували насамперед? Поділіться своїми думками з однокласниками.
- Довідайтесь у своїх рідних, які дитячі та підліткові видання вони читали у свої шкільні роки.
- З яких джерел ваша родина отримує інформацію про життя країни? Чи передплачуєте ви періодичні видання? Які?
- Назвіть якості, котрі, на вашу думку, мають бути властиві сучасному журналісту. Свою відповідь обґрунтуйте.

ЗАМІТКА — газетний інформаційний жанр, який стисло, вира́зно й оперативно повідомляє про конкретні, важливі й суспільно значущі факти.

Замітка має бути злободенною й обов'язково правдивою.

Текст замітки відповідає на запитання *що*? *де*? та *коли відбулося*? Замітка ще цікавіша, якщо в ній пояснено, *як, з ким і чому це сталося*.

Частина тексту замітки, у якій ідеться про певний факт або подію, — це **розповідь**. У більшості ви́падків автор подає в замітці й власні **роздуми** з приводу події, про яку розповів. Як правило, це висловлена ним **оцінка** вчинку людини (**теза**) та **докази** на підтвердження цієї оцінки.

463. Прочитайте за особами. Визначте стиль уривка, свою думку обґрунтуйте.

Ми проходили повз старий колодязь із журавлем. Раптом з колодязя долинув якийсь звук. Ми прислухалися й почули плаксиве собаче скімлення. Хтось укинув до колодязя цуцика.

— Треба витягти, — сказав я.

— Я сідаю в цеберку й спускаюся, — сказав мій товариш Іван. — А ти мене держиш.

— А де взяти мотузку?

— А он коза на вірьовці.

— Мме-е-е! — радісно проспівала відв'язана коза і негайно побігла у шкоду. Виховувати її нам не було коли.

Іван сів у цеберку, я взявся за мотузку. Операція почалася. Через півхвилини з колодязя почулося: «Стоп!» А ще через хвилину: «Тягни!»

Я тягнув, аж присідав. Нарешті з колодязя показалася Іванова голова.

Першим на землю ступив Собакевич. Це було кудлате, капловухе руде цуценя. За ним виліз Іван.

Блискучими намистинками цуценя глянуло на Івана, тоді на мене і заметляло куцим хвостиком. Так воно дякувало за порятунок.

За В. Нестайком

- Використавши інформацію про вчинок хлопчиків, складіть замітку до газети. Інформацію, якої бракує (конкретний час і місце події, імена та прізвища учасників), домисліть.
- Завершіть складену вами замітку аргументованою оцінкою вчинку хлопчиків.
- Доберіть до замітки влучний і вира́зний заголовок. Наскільки важливим для газетної публікації є заголовок? Чому?

464. Напишіть замітку до шкільної газети про нову комп'ютерну гру, цікаву для ваших однолітків. Використайте числівники.

Доберіть аргументи і переконайте свою бабусю в корисності комп'ютерних ігор.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що означає числівник? На які питання відповідає? Наведіть кілька прикладів ситуацій, де використання числівників бажане або необхідне.
- У чому полягає відмінність між кількісними й порядковими числівниками?
- Які є розряди кількісних числівників?
- Чим відрізняються прості числівники від складних і складених?
- Як відмінюються кількісні числівники на позначення десятків і сотень? Наведіть приклади.
- Як відмінюються складені кількісні числівники? Складені порядкові?
- Проаналізуйте текст параграфа підручника географії (або історії) стосовно вжитих числівників. Розберіть як частину мови 2–3 числівники.
- Складіть розпорядок свого робочого і вихідного днів, уживаючи числівники на позначення часу.
- Якими членами речення бувають числівники?
- Складіть дерево свого роду, вказавши імена, по батькові, прізвища та дати народження членів вашої родини. Числа записуйте словами.

Людмила Проценко. Дерево життя (*витинанка*)

ЗАЙМЕННИК

§ 40. ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

465. Прочитайте. Замість яких частин мови вживаються виділені слова?

Якось між **нами** зайшла мова про доцільність людської усмішки, чи завжди цей порух уст буде потрібен людині, чи, може, в далекім майбутнім усмішка взагалі зникне, мов якийсь пережиток. Ліда, вислухавши **нас**, зауважила:

— Як це усмішка може зникнути? — дівча схмурило **свої** бровенята. — Коли щира усмішка, не награна... Коли **в ній** настрій чи **ваше** ставлення до когось... Та **я** певна, що люди майбутнього не зможуть без усмішки обійтись! — тон **її** не припускав заперечень.

— Дивись, яка **вона** категорична в питанні усмішки, — весело каже **мій** друг. — Але, очевидно, усмішка завжди-завжди буде. Хіба можна уявити, скажімо, Джоконду неусміхненою? Усмішка — це ж, власне, частка душі, **її** вияв, **її** світло, і тому вона, треба думати, вічно буде. Ліда тут має рацію...

За Олесем Гончаром

Назвіть почуття, які, на вашу думку, може передавати усмішка.

ЗАЙМЕННИК — самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.

Значення більшості займенників стає зрозумілим лише в конкретному реченні або тексті. Наприклад: ***Його*** *весна ніколи не зів'яне,* ***його*** *«Кобзар» нікому не спалить* (*М. Рильський*) — у цьому реченні йдеться про Тараса Шевченка.

Подібно до іменників, прикметників і числівників займенники відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?*

Деякі займенники, як іменники, змінюються за відмінками. Інші, як прикметники, — за родами, числами та відмінками.

У реченнях займенник найчастіше буває підметом, додатком або означенням. *Давно я знаю все* (Олександр Олесь). *Ти був іще малий котигорошок* (М. Рильський). *Читаю знов твої листи* (В. Сосюра).

466. Ознайомтеся з таблицею розрядів займенників.

ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ГРАМАТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ ВИДІЛЯЮТЬ ДЕВ'ЯТЬ РОЗРЯДІВ ЗАЙМЕННИКІВ:	
Назва розряду	**Займенники**
ОСОБОВІ	*я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*
ЗВОРОТНИЙ	*себе*
ПИТАЛЬНІ	*хто? що? який? чий? котрий? скільки?*
ВІДНОСНІ	*хто, що, який, чий, котрий, скільки*
НЕОЗНАЧЕНІ	*хтось, хто-небудь, абихто, щось, казна-що, дехто, деякий, хтозна-який...*
ЗАПЕРЕЧНІ	*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний*
ПРИСВІЙНІ	*мій, твій, наш, ваш, свій, їхній, його, її*
ВКАЗІВНІ	*той (отой), цей (оцей), такий (отакий), стільки*
ОЗНАЧАЛЬНІ	*весь, всякий, кожний, сам, самий, інший*

Прочитайте прислів'я. Визначте в них займенники, з'ясуйте, до якого розряду належить кожен із них.

1. Усяка травичка на своєму корені росте. 2. Гречана каша хвалилась, ніби вона з маслом родилась. 3. Ніщо у світі не пропадає даремно. 4. Не одна у світі криниця, можна з абиякої напитися. 5. Син мій, а розум в нього свій. 6. Про когось іншого в нього промова, а про себе жодного слова.

§ 41. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ І ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК *себе*

467. Прочитайте. Які з виділених займенників указують на особу, котра́ говорить або пише (*мо́вця*)? На особу, яка слухає або читає (*адресата мовлення*)? На особу чи предмет, про які йдеться?

Ранками **я** сідав на велосипед і їхав до великого лісу. **Ти** тільки послухай, як це було! Велосипед сам собі вибирав стежки, розтинав лісові хащі, мужньо вилазив на косогори. **Він** усе прагнув стукатися об пеньки, залізати в баюри, **я** спересердя до **нього** балакав. Веломашина набиралася тями, робилася шовковою. **Вона** більше велася мною за кермо, аніж везла **мене** лісовими нетрями. Певно, **тобі** нелегко усе це зрозуміти.

Ти знаєш, у лісі **мені** ніколи не було сумно. **Він** завжди був наповнений для мене живими душами. Ліс був моїм домом, у лісі **мене** все вітало, і я всіх розумів — від велетня дуба до малої ялинки. Мабуть, **тебе** не здивує, що там **я** був щасливий.

За В. Коренчуком.

468. Прочитайте правило і проаналізуйте таблицю.

Особові займенники вказують на особу або осіб, які говорять чи пишуть (*я, ми*), на особу (осіб), до яких звернене мовлення (*ти, ви*), на особу чи предмет, про які йдеться (*він, вона, воно, вони*).

Особові займенники змінюються за числами (*я — ми*). Займенник *він* змінюється ще й за родами.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
1 особа	*я*	*ми*
2 особа	*ти*	*ви*
3 особа	*він, вона, воно*	*вони*

Особові займенники надають мовленню особливої щирості, схвильованості, задушевності. Найчастіше вони вживаються в листуванні, у творах художньої літератури.

Особові займенники змінюються за відмінками. У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному (*я — мене; ти — тобою*).

У непрямих відмінках займенників третьої особи після прийменників з'являється приставний звук [н]: *до **н**ього, у **н**ей, при **н**их*.

ВІДМІНЮВАННЯ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Перша особа		Друга особа		Третя особа	
	Однина	Множина	Однина	Множина	Однина	Множина
Н.	*я*	*ми*	*ти*	*ви*	*він, вона, воно*	*вони*
Р.	*мене*	*нас*	*тебе*	*вас*	*його, її*	*їх*
Д.	*мені*	*нам*	*тобі*	*вам*	*йому, їй*	*їм*
Зн.	*мене*	*нас*	*тебе*	*вас*	*його, її*	*їх*
Ор.	*мною*	*нами*	*тобою*	*вами*	*ним, нею*	*ними*
М.	(*на*) *мені*	(*на*) *нас*	(*на*) *тобі*	(*на*) *вас*	(*на*) *ньому, ній*	(*на*) *них*

469. Прочитайте. Визначте особові займенники, з'ясуйте особу, число, відмінок кожного.

1. Ми широкі душею. В нас кожен співа (*Б. Олійник*). 2. Хочеш ти, щоб пісню я для тебе склав? (*Олександр Олесь*). 3. Я б тобі пісню приніс, якщо можна (*А. Малишко*). 4. Як заснути мені, коли в серці пісні? (*В. Сосюра*). 5. Ви сказали кобзу взяти і заграти пісню вам (*Олександр Олесь*). 6. Спів мій буде про вас трьох (*Олександр Олесь*). 7. О пісне! Від народу кров і плоть ти узяла, щоб лиш йому служити (*М. Рильський*).

470. Перепишіть прислів'я, подані в дужках особові займенники поставте в потрібному відмінку. Визначте особу, число, відмінок кожного займенника.

1. Ви (я) просіть, а я наче не хочу. 2. Ми з (ти), як риба з водою. 3. Комусь ніяково, а (я) однаково. 4. Є квас, та не для (ви)! 5. Ти розказуєш (він) про образи́, а він (ти) про гарбузи. 6. Хоч поганий тин, та затишно за (він). 7. Хата з дітьми — базар, без (вони) — пустка.

Поясніть появу приставного звука [н] у займенниках третьої особи.

471. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте особові займенники, з'ясуйте їхню особу, число та відмінок.

1. Виростеш ти сину вирушиш в дорогу. Виростуть з тобою приспані тривоги (*В. Симоненко*). 2. Закарпаття Я тобі дарую пісню цю що в душі вирує (*В. Сосюра*). 3. Про що тобі мій краю заспіваю? (*Олександр Олесь*). 4. Я тебе не оспівав мріє! (*В. Сосюра*).

Поясніть розділові знаки при звертаннях.
- Укажіть риторичні звертання.
- Розкрийте значення фразеологізму *бути на ти*.

Особовий займенник *ти* вживається при дружньому й теплому спілкуванні однакових за віком або добре знайомих співрозмовників.

Займенник *ви* передає поважливе, підкреслено шанобливе ставлення до старшої за віком або малознайомої людини. За офіційних обставин навіть добре знайомі дорослі люди найчастіше спілкуються на «ви».

У листуванні повагу до адресата обов'язково підкреслюють написанням займенника *Ви* з великої літери. Дієслова та прикметники при займеннику *Ви* ставлять у множині.

Корисна порада: не варто використовувати займенники 3-ї особи в присутності тих, про кого йдеться, бо це неввічливо.

472. **Прочитайте речення. Поясніть уживання особових займенників *ти — ви*.**

1. Привіт, уклін низький Вам, пані (*Олександр Олесь*). 2. Мамо, я хочу поговорити з вами (*А. Малишко*). 3. Таке ви кажете, дідусю, що й одповісти вам боюся (*Олександр Олесь*). 4. Ми з музою були на «ти», хоч зустрічалися нечасто (*М. Доленго*).

- Складіть два запрошення на сімейне свято для двох сімейних пар: літніх сусідів і друзів старшої сестри — студентів. Використайте особові займенники.
- Поясніть значення фразеологізму *іду на Ви*. Розкажіть про його походження.

473. Прочитайте. Визначте зворотний займенник, з'ясуйте його відмінок у кожному з речень. Чи властиві цьому займенникові категорії роду й числа? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Не можна створити нічого, не вкладаючи в твір себе (*М. Доленго*). 2. Ти не милуйся сам собою, як кажуть, ніс не задирай (*С. Олійник*). 3. Та не для себе, а в собі будуйте Україну! (*Д. Павличко*).

- Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.
- Визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення.

Зворотний займенник *себе* не має форми називного відмінка, роду й числа.

Цей займенник має відношення до виконавця дії й може стосуватися всіх трьох осіб: *Я (ти, він) стримав себе*.

474. Роздивіться та проаналізуйте таблицю відмінювання.

ВІДМІНЮВАННЯ ЗВОРОТНОГО ЗАЙМЕННИКА *СЕБЕ*				
Н.	—	ЗВЕРНІТЬ УВАГУ на правильне наголошення займенника *себе* в родовому відмінку!	Зн.	*себе́*
Р.	*себе́* (*до се́бе*)		Ор.	*собо́ю*
Д.	*собі́*		М.	(*на*) *собі́*

- Перепишіть речення, на місці крапок уставте займенник *себе* в потрібній формі. Визначте його відмінок у кожному реченні.

1. Брехун ... ворог і людям зло робить (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Мені хочеться показати ... веселим і цікавим (*Ю. Яновський*). 3. Тут кожен сам ... пан, живе за своїм законом (*Л. Костенко*). 4. Він пам'ятав ... ще від часів потопу (*Б. Олійник*).

- Визначте вжиті в реченнях фразеологізми, поясніть їхнє значення.

475. Прочитайте. Поясніть значення фразеологізмів. Визначте відмінок зворотного займенника в кожному з них.

Показати себе на ділі; володіти собою; бути вірним собі; узяти себе в руки; викликати вогонь на себе; тішити себе думкою; брати собі в голову; бути не при собі; спалити за собою мости; шукати себе.

- З п'ятьма фразеологізмами (*на вибір*) складіть і запишіть речення.
- Складіть усне висловлювання на тему «*Будьте схожі самі на себе*».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ
УСНИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ЖАНРОВОЮ КАРТИНОЮ

476. Пригадайте, що ви знаєте про жанри з уроків образотворчого та музичного мистецтва.

- Погортайте сторінки підручника і наведіть приклади картин різних жанрів.

Твори побутового жанру (жанрові картини) відображають епізоди з повсякденного життя людини. Такі картини розповідають про людину у праці й на відпочинку, у святкових і буденних обставинах.

Картини побутового жанру «вихоплюють», увиразнюють моменти, які найточніше характеризують людину.

477. Роздивіться репродукцію картини Т. Г. Шевченка «Селянська родина». Прочитайте текст.

Картина Тараса Шевченка «Селянська родина» належить до побутового жанру.

На полотні зображено стареньку хату під солом'яною стріхою й куточок подвір'я. Наприкінці довгого літнього дня тут зійшлася селянська сім'я: батьки, їхній маленький синочок та старезний дід.

Ненароком малюк розбив горщика. Першим бажанням

Тарас Шевченко. Селянська родина

батька було покарати синка за шкоду. Мати лагідним жестом заступається за дитину. Заспокоєний батько в одну руку бере люльку, другою тягнеться до маляти, щоб його приголубити. Біля людей крутиться цікавий до всього песик.

Неподалік на призьбі гріється в промінні призахідного сонця сивий дідусь. Він заглиблений у свої думки й не дослухається до того, що відбувається на подвір'ї.

Поет і художник Тарас Шевченко був чудовим знавцем народного побуту.

За Д. Степовиком

- Чи є картина Т. Шевченка «Селянська родина» жанровою? Свою думку обґрунтуйте.
- Назвіть почуття, які об'єднують зображених на картині людей. Витлумачте суть цих почуттів.

478. Роздивіться репродукцію картини А. Чебикіна «Канікули». Прочитайте запропоновані зав'язку та кульмінацію, самі придумайте розв'язку. Усно складіть оповідання за жанровою картиною.

Андрій Чебикін. Канікули

Зав'язка. Одного ранку хлопчик, який відпочивав у селі в бабусі, вирушив на риболовлю. Йому вдалося зловити лише одну рибку...

Кульмінація. Випущена в банку з водою риба заговорила людським голосом і попросила...

Розв'язка. ...

- Доберіть до складеного вами оповідання заголовок, використавши особовий займенник або зворотний займенник *себе*.

§ 42. ПИТАЛЬНІ І ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ

479. Прочитайте народні загадки та прислів'я. Загадки відгадайте. Розкрийте значення прислів'їв.

Хто день і ніч бродить і весь світ обходить?

Що сирим не їдять і вареним викидають?

Яка річка тече в роті?

Не кожен козак, **хто** списа має.

Вона знає, **що** у вас у борщі кипить.

Язик має і коняка, **яка** не балака!

- Визначте, якими є за метою висловлювання речення першої колонки. Прочитайте їх, дотримуючи правильної інтонації.
- Визначте, якими за будовою є речення другої колонки. Свою думку доведіть. Як поєднано між собою їхні частини?
- З'ясуйте роль виділених займенників у реченнях першої та другої колонок.

Питальні займенники *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* вживаються для вираження питань про особу (*хто*) чи предмет (що), ознаки чи належність предмета особі (*який, чий*) або кількість і порядок предметів при лічбі (*скільки, котри́й*). За допомогою питальних займенників будують питальні речення.

Питальні займенники *хто*? *що*? *скільки*? не мають роду й числа, змінюються лише за відмінками.

У формі називного відмінка займенники *хто*? *що*? виконують роль підмета: *Хто кине тінь на ясне сонце?* (В. Василашко), у формі непрямих відмінків — додатка: *Що робиш ти? Ти що надумав?* (Олександр Олесь). *Кому повім печаль мою?* (М. Рильський).

Питальні займенники *який*? *чий*? *котри́й*? змінюються за родами, відмінками й числами.

У реченні вони найчастіше є означеннями: *Який мені вітер у серце повіяв?* (В. Сосюра). *Чиє кам'яне серце не зворушать похвали?* (О. Іваненко).

Відносні займенники — ті самі, що й питальні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), але вживаються вони для зв'язку частин складного речення.

480. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте питальні та відносні займенники. Свою думку обґрунтуйте.

1. Хто наш народ Яка у нього доля (*В. Симоненко*). 2. Тільки тим історія належить хто сьогодні бореться й живе (*В. Симоненко*). 3. Сіється сіється сніг... Що я зробив Що не зміг (*В. Сосюра*). 4. Нехай не знає втоми та рука що добре зерно в добру землю сіє (*М. Рильський*).

- Поясніть уживання розділових знаків.
- Складіть речення, у яких займенники *який, котрий* були б і питальними, і відносними (*по два речення з кожним займенником*).

481. Перепишіть загадки, на місці крапок уставте питальні займенники. Визначте відмінки займенників. Загадки відгадайте.

ЗРАЗОК *Яка (Н.в.) зірка сніжно-біла на рукав мені злетіла? (Сніжинка).*

1. ... біла скатертина землю вкрила? 2. ... рук не має, а узори на вікнах вишиває? 3. ... вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає? 4. У ... дірки не вивертиш? 5. ... бочкою по воду їдуть? 6. ... каменя немає в морі?

- Підкресліть у двох перших реченнях члени речення.

482. Роздивіться таблицю відмінювання займенників, уміщену на наступній сторінці. Прочитайте речення. Визначте відмінки вжитих у них питальних і відносних займенників.

1. Ой чим же ти, мій краю, закрасився? (*Б. Грінченко*). 2. Мені дорога лише земля, з якої я росту (*Л. Костенко*). 3. Якого коня тобі серед поля вготовила доля? (*Б. Олійник*). 4. Учися пробачати, юний друже, якою б кривда не була (*О. Лупій*). 5. Живе поезія у мові, якої мати вчила нас (*М. Рильський*). 6. Із ким ти всю ніченьку, пташко, співала в своєму саду? (*Олександр Олесь*). 7. Та до кого ж я літатиму? Кому в очі заглядатиму? (*І. Драч*). 8. Під чиїм же, коню, ми вікном? (*Б. Олійник*).

- Провідміняйте усно:
  - *який словник?*
  - *чия книжка?*
  - *котре́ приладдя?*
  - *чиї поради?*
  - *скільки зусиль?*

ВІДМІНЮВАННЯ ПИТАЛЬНИХ І ВІДНОСНИХ ЗАЙМЕННИКІВ (*хто, що, який, чий*)				
Н.	*хто*	*що*	*який*	*чий*
Р.	*кого*	*чого*	*якого*	*чийого*
Д.	*кому*	*чому*	*якому*	*чийому*
Зн.	*кого*	*що*	*який (якого)*	*чий (чийого)*
Ор.	*ким*	*чим*	*яким*	*чиїм*
М.	*(на) кому, кім*	*(на) чому, чім*	*(на) якому, якім*	*(на) чийому, чиєму, чиїм*

ВІДМІНЮВАННЯ ПИТАЛЬНИХ І ВІДНОСНИХ ЗАЙМЕННИКІВ (*чия, чиє, чиї, скільки*)				
Н.	*чия*	*чиє*	*чиї*	*скільки*
Р.	*чиєї*	*чийого*	*чиїх*	*скількох*
Д.	*чиїй*	*чийому (чиєму)*	*чиїм*	*скільком*
Зн.	*чию*	*чиє*	*чиї (чиїх)*	*скільки (скількох)*
Ор.	*чиєю*	*чиїм*	*чиїми*	*скільком а*
М.	*(на) чиїй*	*(на) чийому, чиєму, чиїм*	*(на) чиїх*	*(на) скількох*

483. Прочитайте. Перепишіть лише складні речення.

1. Хто родичі твої? Хто братики й сестриці? Хто ввечері тобі розказує казки? (*М. Рильський*). 2. Копали цей колодязь чумаки, чиї дороги пролягали в цих сивих степах (*Олесь Гончар*). 3. Ми працю любимо, що в творчість перейшла (*М. Рильський*). 4. А що від того у віках зостанеться? На що ж потратив я своє життя? (*Л. Костенко*). 5. Є в світі речі, від яких душа сія (*П. Тичина*).

- Визначте у виписаних складних реченнях займенники, поясніть їхню роль.
- До якого розряду за значенням належать ці займенники?
- Прочитайте прості речення, правильно їх інтонуючи. Визначте в них займенники, з'ясуйте розряд кожного.
- Роздивіться плакат. Поясніть його назву.

Ольга Зайцева. Плакат «Актуально в будь-якій формі»

§ 43. ЗАПЕРЕЧНІ Й НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ. *НІ* В ЗАПЕРЕЧНИХ ЗАЙМЕННИКАХ. ДЕФІС У НЕОЗНАЧЕНИХ ЗАЙМЕННИКАХ

484. Прочитайте. Випишіть виділені займенники і дайте відповіді на запитання: *від яких займенників вони утворені? За допомогою яких значущих частин слова? Які префікси й суфікси слугують для утворення таких займенників?* Виділіть ці префікси і суфікси.

1. Народ мій є! Народ мій завжди буде! **Ніхто** не перекреслить мій народ! (*В. Симоненко*). 2. Ми далі йшли, **ніщо** не спинювало нас (*І. Франко*). 3. Як іноді важливо буває, щоб **хтось** виділив у людині **щось** гарне та й іншим підказав (*М. Стельмах*). 4. Нехай вихваляє тебе **будь-хто** чужий, а не твої губи (*З Біблії*). 5. Як до душі йому **якась** робота, так аж шкварчить вона йому в руках (*В. Винниченко*).

Заперечні займенники заперечують присутність особи, наявність предмета, його ознак чи кількості: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки.*

Заперечні займенники утворюються від питальних додаванням префікса *ні-*: *ніхто, ніщо, ніким, нічого*.

Неозначені займенники вказують на невизначені особи, предмети, їхні ознаки або кількість: *будь-хто, хтось, хтозна-що, абиякий, скільки-небудь*.

Неозначені займенники утворюються від питальних додаванням **префіксів** (*дехто, абищо, будь-який, казна-чий, хтозна-скільки*) або **суфіксів** (*якийсь, котрийсь, хто-небудь*).

Заперечні й неозначені займенники відмінюються, як питальні займенники.

485. Прочитайте. Визначте заперечні й неозначені займенники, з'ясуйте їхні відмінки.

1. А відірвати нас від України нікому не вдавалось і на мить (*О. Лупій*). 2. Хіба ж кого-небудь ми опечалимо? (*Л. Костенко*). 3. День минув без будь-яких пригод (*М. Старицький*). 4. Твоя справедливість має перевищувати абияку несправедливість інших щодо тебе (*В. Брюгген*). 5. Наша лінь нікого не розчулить (*В. Симоненко*). 6. До нічого не треба й солі (*Народна творчість*).

Усно провідміняйте займенники: *хтось, ніякий, хтозна-скільки*.

486. Перепишіть, подані в дужках займенники ставлячи в потрібній формі. Визначте їхні відмінки і запишіть їх після займенників.

ЗРАЗОК *Ніхто (Н. в.) нікому (Д. в.) вже нічо (Зн. в.) не винен (М. Лазарук).*

1. Не заздри і не наслідуй (нічия) поведінки (*З Біблії*). 2. Я не заздрю уже (ніхто) (*В. Симоненко*). 3. Не бери чужого нічого і не будеш боятися (ніхто) (*Народна творчість*). 4. Про це не треба знать (ніхто), бо це лиш наша таїна (*О. Лупій*). 5. (Ніякий) віжок на собі не стерплю (*Л. Костенко*).

У перших двох реченнях підкресліть члени речення.

Заперечні займенники з *ні* пишуть разом: *ніхто, нікого, нікому.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо між *ні* та займенником уживається прийменник, усі три слова **пишуть окремо**: *ні **перед** чим, ні **за** кого, ні **в** якому.*

ОРФОГРАМА:
ні в заперечних займенниках

487. Перепишіть, знімаючи риски.

1. Ні/хто не забутий. На попіл ні/хто не згорів. Солдатські портрети на вишитих крилах пливуть (*Б. Олійник*). 2. Не сварися ні/з/ким без причини, якщо тобі зла не заподіяли (*Біблія*). 3. Ні/що вселюдське не чуже мені (*Б. Олійник*). 4. Щаслива я і ні/про/що не думаю (*Л. Костенко*). 5. Жодне погане слово не зірвалося ні/в/кого з уст (*Олесь Гончар*). 6. Ні/яка туга краси перемагати не повинна (*Леся Українка*).

Поясніть значення фразеологізмів: *і говорити нічого; мати за ніщо.* Складіть із цими фразеологізмами речення (*усно*).

488. Прочитайте прислів'я. Зверніть увагу на наголошення виділених слів.

1. Як хтось не знав біди, то сам **нікóму** не поможе. 2. Самовар кипить, та **ні́кому** чай пить. 3. Красно говорить, а слухати **нічого.** 4. Насмішки боїться навіть той, хто **нічóго** не боїться.

Неозначені займенники пишуться:

- ***разом*** — з *аби-*, *де-*, *-сь*: *абихто*, *дещо*, *чиясь*;
- ***через дефіс*** — із *будь-*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-*: *будь-хто*, *казна-чим*, *хтозна-якими*;
- ***окремо***, якщо *казна-*, *хтозна-*, *аби-*, *де-* стоять перед прийменником із займенником: *аби до кого*, *хтозна з ким*.

ОРФОГРАМА:
дефіс у неозначених займенниках

489. Перепишіть, уставте пропущені літери. Визначте неозначені займенники, поясніть їхнє написання.

1. Нехай я буду казна-що, а не запорож..ць, коли сьогодні з нас один не дістане лицарської слави! Такий козарлюга на що-небудь здаст..ся (*П. Куліш*). 2. Дух народу — незборима сила, коли люди не ждуть ман..и з неба, не заглядають комусь до рук, а діють (*Ю. Яновський*). 3. Щоб висловлювати свою думку про будь-кого, треба бути готовим спр..йняти будь-яку думку про себе (*В. Брюгген*). 4. Він не виносив сміття з хати, щоб хтось комусь не мовив щось (*В. Симоненко*). 5. Хочет..ся теплим словом зворушити когось (*Д. Загул*). 6. Повірить можна в будь-яку л..генду (*Л. Костенко*).

- Позначте у словах орфограму «*дефіс у неозначених займенниках*».
- Позначте у словах вивчені орфограми.
- Визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення.

490. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Будь)хто собі не ворог. 2. Гнів народу (будь)кому страшний. 3. (Де)чому вчилися, то дещо й знаємо. 4. Не первина — ні(з)чим додому! 5. Випробувана сироватка краща за (бозна)який кисляк. 6. (Казна)кому щодня неділя. 7. Хтозна(в)кого не проси, (будь)кого не перепрошуй.

491. Перепишіть, знімаючи риски.

1. Зорі в морі у прозорій хто/сь розсипав у воді (*С. Черкасенко*). 2. Я чекаю чого/сь, я притих (*В. Сосюра*). 3. І жалем серце запеклось, що ні/кому мене згадати (*Т. Шевченко*). 4. Кого/сь на пісню раптом потягло (*Б. Олійник*). 5. Мама в будь/яку погоду п'є з криниці чисту воду (*І. Січовик*). 6. А той, хто чинить казна/що, не вболіває ні/за/що (*П. Біба*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ПОВІДОМЛЕННЯ НА ЛІНГВІСТИЧНУ ТЕМУ

492. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання, свою думку доведіть.

Науковий стиль обслуговує сферу науки, техніки, освіти, виробництва. Його основна функція — повідомлення знань, пояснення та аналіз явищ, доведення наукових припущень.

Ознаки наукового стилю такі: точність, чіткість, логічна послідовність у викладі думок, уживання термінології. Науковий виклад позбавлений емоційності.

На наукових конференціях та семінарах можна почути наукові доповіді та наукові повідомлення. Науковці складають і виголошують їх саме в науковому стилі.

Відповідно до вимог цього стилю учні будують свої відповіді на уроках, повідомлення — на засіданнях предметних гуртків. У науковому стилі відбувається захист робіт у Малій академії наук.

До виступу з науковим повідомленням на засіданні гуртка необхідно готуватися. Найкраще це робити в такій послідовності.

1. Сформулювати тему повідомлення.
2. Вивчити або повторити необхідні відомості з мови. Записати потрібні наукові терміни, за підручником або словником перевірити їхню вимóву.
3. Скласти план повідомлення.
4. Дібрати приклади.
5. Сформулювати висновки.
6. Обміркувати унаочнення (*дібрати або накреслити таблицю, схему*).
7. Усно переказати повідомлення за планом із використанням унаочнення.

За М. Артиновим

Назвіть відомі вам видання, видруковані в яких статті написано в науковому стилі.

493. Прочитайте план учнівського наукового повідомлення на лінгвістичну тему. Доберіть приклади. Сформулюйте висновки. Виголосіть повідомлення за планом.

СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ МІЖ ПИТАЛЬНИМИ Й ВІДНОСНИМИ ЗАЙМЕННИКАМИ

План повідомлення

I. Спільне між питальними і відносними займенниками.
1. Вимовляються й пишуться однаково (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*).
2. Відмінюються однаково.
II. Відмінне між питальними й відносними займенниками.
1. Питальні вживаються для вираження питань про особу, предмет, ознаку та кількість.
2. Відносні вживаються для зв'язку частин складного речення.
3. Вимовляються в реченнях з різною інтонацією.
III. Висновки.

494. Складіть і запишіть до зошитів план лінгвістичного повідомлення на тему «*Спільне і відмінне між заперечними і неозначеними займенниками*».

Підготуйтеся до виголошення на уроці повідомлення на лінгвістичну тему за складеним планом.

§ 44. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

495. Прочитайте уривок з вірша Бориса Олійника. Визначте займенники, які означають належність предмета певній особі.

Це мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа його пречиста, яко свято.
А в серці дума й пісня обнялись.
Зоря любистком пахне над Дніпром.
Пливуть отари в надвечір'я з паші...
Це все — моє. Це все довіку — наше,
Але й твоє, якщо прийшов з добром.

Присвійні займенники вказують на належність чогось:
- *мій, наш* — першій особі;
- *твій, ваш* — другій особі;
- *їхній* — третій особі;
- *свій* — будь-якій особі.

Присвійні займенники змінюються за родами, числами й відмінками.

496. Прочитайте. Визначте присвійні займенники. На належність якій особі кожен з них указує?

1. Із чистоти родилась наша пісня, із чистоти родилось наше слово (*М. Рильський*). 2. Моє серце в Україні і душа моя (*Б. Чепурко*). 3. І душі наші — мов пісні (*В. Симоненко*). 4. Твоє безсмертя в силі духу твого. Твоя тимчасовість у бездуховності твоїй (*О. Довгий*). 5. У всякого своя доля і свій шлях широкий (*Т. Шевченко*).

У першому реченні визначте всі члени речення.

Розкрийте значення прислів'я *«Я не я, і хата не моя»*.

497. Розгляньте і проаналізуйте таблицю відмінювання займенників.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ЗАЙМЕННИКІВ				
Н.	*мій*	*моя*	*моє*	*мої*
Р.	*мого*	*моєї*	*мого*	*моїх*
Д.	*моєму*	*моїй*	*моєму*	*моїм*
Зн.	*мій, мого*	*мою*	*моє*	*мої, моїх*
Ор.	*моїм*	*моєю*	*моїм*	*моїми*
М.	(*на*) *моєму, моїм*	(*на*) *моїй*	(*на*) *моєму, моїм*	(*на*) *моїх*

Перепишіть речення. Визначте присвійні займенники. У дужках після кожного з них позначте його рід, число та відмінок.

ЗРАЗОК

У мого (ч. р., одн., Р. в.) роду сто доріг, сто століть
у мого (ч. р., одн., Р. в.) роду (І. Драч).

1. Хто не додержує свого слова, той сам себе зневажає (*Народна творчість*). 2. Усе живе й цвіте в душі моїй (*В. Сосюра*). 3. Шука козак свою долю (*Т. Шевченко*). 4. Я в казку дивную свою усю фантазію віллю (*Олександр Олесь*). 5. А він заспівав матерів своїх пісню велику (*Б. Олійник*). 6. І всміхнуться сині очі од пісень моїх (*В. Сосюра*).

Провідміняйте словосполучення: *наша пісня*; *свій розум*; *їхнє свято*.

498. Перепишіть, подані в дужках присвійні займенники поставте в потрібній формі. Визначте їхні відмінки.

1. Люблю легенди (наша) родини (*Л. Костенко*). 2. Про журбу (моя) співати доручив я солов'ю (*Олександр Олесь*). 3. Люблю пісні (мій) краю (*М. Рильський*). 4. Я принесу тобі (своя) надію (*В. Симоненко*). 5. Пасуться коні під курганом, чекають вершників (свої) (*Л. Костенко*). 6. Кожна травинка має (своя) росинку (*Народна творчість*). 7. Безсмертна у трудах (свій) бджола (*Б. Олійник*).

Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

Значення присвійних займенників можуть набувати особові займенники *його, її, їхній* у формі родового відмінка.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
Це блудний син. І хто **його** не знає? *І. Драч* А **її** огорнула печаль. *Е. Олійник*	Була **його** дорога нелегка. *М. Рильський* У **її** очах ворухнувся здогад. *М. Стельмах*

Такі присвійні займенники, на відміну від особових, ніколи не мають приставного звука [н].

499. Прочитайте. Визначте особові займенники, що набули значення присвійних.

1. Дніпро витікав з-під його руки (*Е. Олійник*). 2. Світлі ідуть матері. Зір їх красою сія (*В. Сосюра*). 3. Мати наша — сивая горлиця, все до її серденька горнеться (*Е. Олійник*). 4. Син проснувся. Звучать його кроки (*В. Сосюра*). 5. Мов бронзові колони, його руки (*Е. Олійник*).

500. Прочитайте прислів'я. До виділених слів поставте питання. Якими частинами мови вони є? Свою думку доведіть.

1. **Наші** їдуть, **ваші** йдуть, наші ваших підвезуть. 2. Побачиш **своїх** — кланяйся **нашим**. 3. **Своїх** не страхай, а **наші** й так не бояться. 4. «Помагай, Боже, **нашим**!» — «А котрі ж **ваші**?» — «Котрі подужають!»

501. У формі невеликого оповідання розкрийте зміст прислів'я «До свого роду хоч і через воду».

Нещодавно компанія Гугл оголосила конкурс для українських школярів «Дудл (святкова заставка) для Гугл». Тема конкурсу «Україна моєї мрії». Роздивіться роботи учасників змагання, подані на с. 222, 223 та 233. Обговоріть їх з однокласниками. Запропонуйте свої композиції.

Роман Барабаш.
Україна моєї мрії —
це багата і незалежна держава,
де кожна родина в місті чи селі
почуває себе вільною і захищеною.

§ 45. ВКАЗІВНІ Й ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Вказівні займенники — *той, цей, такий, стільки*. Вони вирізняють предмети в мовленнєвій ситуації.

Займенник *цей* вказує на ближчий предмет, *той* — на більш віддалений у просторі або часі, *такий* — не тільки вказує на предмет, а й підсилює його ознаки. Займенник *стільки* вказує на невизначену або велику кількість предметів.

Займенники *той, цей, такий* змінюються за родами й числами. *Той, такий* відмінюються як прикметники твердої групи, займенник *цей* — як прикметник м'якої групи (крім орудного).

Займенник *стільки* змінюється лише за відмінками. У називному й знахідному відмінках при ньому стоїть іменник у родовому відмінку однини або множини: *стільки народу, стільки школярів*. У непрямих відмінках він узгоджується з іменником: *стількох школярів, стільком школярам*.

Займенники *та, те, ті, ця, це, ці, така, такі* в усній народній творчості та поезії можуть мати нестягнені форми: Не так тая Україна, як те горде військо (Народна творчість). Доле моя, доле моя! Чом ти не такая, як доля чужая? (Л. Глібов).

502. Прочитайте. Визначте вказівні займенники, з'ясуйте рід, число, відмінок кожного.

1. Той не зна самоти крізь безлюдних степів, з ким живе Леонтовича спів (*М. Рильський*). 2. Ходи по тій землі, що Каменяр ходив, і пий із тих джерел, які його поїли (*Л. Забашта*). 3. Нічого кращого немає, як тая мати молодая (*Т. Шевченко*). 4. А день такий, що тільки жити й вірити (*Б. Олійник*). 5. Хотіла б я піснею стати у цю хвилину ясну (*Леся Українка*). 6. Чому близька мені задума ця? (*В. Сосюра*).

Укажіть вказівні займенники нестягненої форми.

Владислав Степаненко.
Єднаймося, бо ми українці!
Любімося, бо ми брати і сестри!
Шануймося, бо ми того варті!

503. Розгляньте і проаналізуйте таблицю відмінювання займенників.

ВІДМІНЮВАННЯ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ				
	ОДНИНА			МНОЖИНА (для всіх родів)
	ЧОЛОВІЧИЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	СЕРЕДНІЙ РІД	
Н.	*той*	*та*	*те*	*ті*
Р.	*того*	*тієї, тої*	*того*	*тих*
Д.	*тому*	*тій*	*тому*	*тим*
Зн.	як Н. або Р.	*ту*	*те*	як Н. або Р.
Ор.	*тим*	*тією, тою*	*тим*	*тими*
М.	(*на*) *тому, тім*	(*на*) *тій*	(*на*) *тому, тім*	(*на*) *тих*

Перепишіть речення. Визначте вказівні займенники, з'ясуйте рід, число, відмінок кожного. Позначте їх у дужках після кожного слова.

1. Благословенні час той і година, коли земля ця цвітом процвіла. 2. Я знову їхав по Вкраїні, по тих дорогах польових. 3. Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої ішла по Всесвіту німа. (*Із творів М. Рильського*).

Провідміняйте словосполучення: *цей рік; така розповідь; стільки книжок.*

Означальні займенники *сам* (*самий*), *весь*, *всякий*, *кожний*, *інший* змінюються, як прикметники: за родами, числами та відмінками.

Займенник *весь* відмінюється, як прикметник м'якої групи. Інші означальні займенники — як прикметники твердої групи.

Як і прикметники, означальні займенники мають стягнену форму (*усяка, кожна*) та повну нестягнену (*усякая, кожная*), а також коротку (*усяк, кожен*).

504. Прочитайте. Визначте означальні займенники. З'ясуйте рід, число, відмінок кожного.

1. І так же тут любо! Дніпро під самим порогом (*Л. Костенко*). 2. На самій могилі дві тополі високії, одна одну хилить (*Т. Шевченко*). 3. «Заповіт» звучить Тарасів всього світу мовами (*Д. Білоус*). 4. У кожній мові, в кожнім слові краси майбутнього шукай (*М. Рильський*).

Провідміняйте словосполучення *кожний день; усяка річ; інше питання.*

505. Перепишіть, уставте пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть. Визначте узагальнювальні слова (словосполучення). Якими частинами мови вони виражені?

1. Сьогодні усе для тебе озера гаї степи (*В. Симоненко*). 2. Поля і ліси річки й озера все покрите таємничістю (*В. Малик*). 3. Кругом хати росли кручені паничі й інші квіти айстри чорнобривці стояни (*Ю. Мушкетик*).

Складіть і запишіть три речення з однорідними членами та вираженими займенниками узагальнювальними словами при них.

506. Я — РЕДАКТОР! Прочитайте і запам'ятайте правильні форми вживання займенників.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Дякую Вам	~~*Дякую Вас*~~
Пробачте мені	~~*Пробачте мене*~~
Котра година?	~~*Скільки годин?*~~
Кепкувати з нього	~~*Кепкувати над ним*~~
Телефонував йому	~~*Телефонував до нього*~~

Складіть і розіграйте діалоги, які могли б відбутися на перерві між учнем і вчителем, уживаючи подані в таблиці словосполучення.

507. Прочитайте вірш. Визначте вказівні та означальні займенники.

Чому, сказати, й сам не знаю,
Живе у серці стільки літ
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

Кудись пішла, не повертає,
Хоч біля серця стеле цвіт.
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

За А. Малишком

Складіть і запишіть висловлювання на тему «*Куди веде мене моя стежина*». Використайте вказівні й означальні займенники.

508. Ознайомтесь із послідовністю розбору займенника як частини мови.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ЗАЙМЕННИКА

1. Займенник, його загальне значення.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Рід (*якщо є*).
5. Число (*якщо є*).
6. Відмінок.
7. Синтаксична роль.

Ранковий час озолочує **нас** (*Народна творчість*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ЗАЙМЕННИКА

Нас — займенник. Початкова форма — *ми*. Особовий. Ужитий в родовому відмінку множини. У реченні є додатком.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ЗАЙМЕННИКА

Нас — займ., поч. ф — ми; особовий; Р. в. мн.; додаток.

Прочитайте речення. Визначте займенники. Розберіть їх як частину мови.

1. Щось було у мені і від діда Тараса, і від прадіда Сковороди (*В. Симоненко*). 2. Хай кожного з правдоборців обніме Тарас Шевченко, і всіх їх нехай пригорне Григорій Сковорода! (*Г. Білоус*). 3. Нашої заслуги в тім не бачу, нашої не знаю в тім вини, що козацьку бунтівливу вдачу нам лишили предки з давнини (*В. Симоненко*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка частина мови називається займенником?
- Які особливості лексичного значення займенників?
- На які розряди за значенням поділяються займенники?
- Складіть пам'ятку про вживання особових займенників *ти* і *ви* в усному і писемному спілкуванні.
- У чому особливість відмінювання зворотного займенника?
- Як розрізнити питальні й відносні займенники? Наведіть приклади.
- Як пишуться заперечні та неозначені займенники? Наведіть приклади фразеологізмів, що містять такі займенники.
- Складіть таблиці відмінювання вказівних та означальних займенників.
- Намалюйте карту фантастичної лінгвістичної країни, у якій живуть займенники різних розрядів. Спираючись на теоретичні відомості про цю частину мови, розкажіть про закони цієї країни.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

Лексикологія і фразеологія

509. Прочитайте. Поясніть лексичні значення виділених слів. Визначте власне українські слова.

1. Мене причарувала рідна мова, рідна **пісня**, **чисте** повітря рідного краю (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Повінь, повінь! Річка повна, повноводна — нема броду (*Т. Щегельська*). 3. Грім гримить на **виднокраї**, нам веселку посилає (*А. Камінчук*). 4. Ковила золотиться промінцями осоння ранкового (*Д. Білоус*). 5. Я мрію будувала, як будинок, **складала** із малесеньких цеглинок (*О. Довгоп'ят*).

Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.
Визначте стилістично забарвлені слова.

510. Перепишіть, виберіть із дужок потрібну літеру. Визначте слова іншомовного походження. Поясніть лексичне значення кожного.

1. При проведенні мовного турн(и, і)ру на різних землях України ентуз(и, і)асти вчать усіх бути небайдужими до рідного слова (*З газети*). 2. Не якийсь чужий (и, і)нвестор, нам про нас розкаже Нестор (*А. Камінчук*). 3. Х(и, і)мери треба добре розпізнати, щоб у житті найменші мати втрати (*М. Василенко*). 4. Рожевий вечір, як флам(и, і)нго, над нами крила розпростер (*Д. Луценко*).

Позначте в іншомовних словах орфограми. Поясніть написання слів.

511. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру. Перевірте себе за словником. Поясніть лексичне значення іншомовних слів.

1. Візьміть мене на дужі крила, хмаринок каравел..и! (*Л. Тендюк*). 2. Хмари на клавішах небес заграли інтермец..о (*О.Довгоп'ят*). 3. Тетяна Петрівна згадала одну з улюблених бал..ад Ш..л..ера (*О. Іваненко*). 4. Струнка, худенька пан..а варшав'янка на скрипці грала (*А. Кравченко*). 5. А ми раніш на цій землі, ніж на своїй Ел..аді (*М. Малахута*). 6. Слово «папарац..і» походить від прізвища спритного журналіста Папарац..о (*З газети*).

Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

512. Прочитайте. Визначте застарілі слова. Які з них належать до історизмів, які — до архаїзмів?

1. Частіше мусим згадувать старе ми, коли ще Борисфеном був Дніпро (*А. Гризун*). 2. Перстом історії нам став козацький гарт (*М. Дьомін*). 3. Чи чуєте, що пан писар глаголить? (*П. Куліш*). 4. Це козача левада й небо високе, чумаки із мажарами серед могил (*М. Василенко*).

513. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте неологізми загальномовні та авторські. Поясніть їхні лексичні значення.

1. Трав..нь ро..крилився гінким гіл..ям лапатолистих кленів (*Я. Камінецький*). 2. Теплий дощик-сріблопад вимив наш с..огодні сад (*М. Вінграновський*). 3. Стоять білборди пишні і бе..ликі уздовж бетон..их велелюдних трас (*В. Скомаровський*). 4. Дз..ленькали мобілки телефон..і (*С. Шевченко*).

Позначте у словах вивчені орфограми.

514. Прочитайте. Визначте діалектні слова, поясніть їхні лексичні значення.

1. Золотими джмеликами іскри з ватри рвуться просто до зірок (*М. Фенчак*). 2. Там вітер небеса розхитує і покриває плай пітьма, бо в озері Несамовитому арідник є, а дна нема (*С. Пушик*). 3. Напечіть мені знов драпацьоників, мамо, котрі в місті зовуть «картопляні оладки» (*М. Сіренко*).

З якою метою вживаються діалектні слова в художніх творах?

515. Прочитайте терміни. Які з них уживаються в науці? Які — у мистецтві? За тлумачним словником з'ясуйте значення кожного.

Квартет, катет, епітет, модуль, бароко, орфограма, пропорція, увертюра, етюд, літосфера, цивілізація, демократія, сольфеджіо, рельєф, гіпотенуза, перспектива, фіоритура.

Словотвір і орфографія

516. Прочитайте. Визначте способи творення виділених слів.

1. Прилетіла пташка додому, **заспівала** пісню знайому, **розтопила** сніг у долині, **засвітила проліски** сині (*М. Людкевич*). 2. Двоє **підсніжничків** випурхнули на світ, двійко перших **вісничків** весни (*О. Довгий*). 3. На розбуджену землю впадуть **первоцвіти** (*О. Кононенко*). 4. І барвою **рожево-голубою** береться ніжно **піднебесна**

вись (*Б. Стельмах*). 5. Скільки **подорожників** уже приклала земля до своїх ран! (*О. Довгоп'ят*). 6. Марево не **вариво**, не нагодує (*Народна творчість*).

Визначте у словах вивчені орфограми.

517. Перепишіть, уставте пропущені літери. Після виділених слів запишіть у дужках твірні слова або слова з твірними основами. Підкресліть літери, які позначають звуки, що чергуються при творенні цих слів.

ЗРАЗОК *Лиш правда є вічна (вік), а то все трава (П. Тичина).*

1. Перел..лася на т..расу **молочна** піна ч..ремшин (*Л. Костенко*). 2. Соня..ники ро..кішними золотими реш..тами пер..сівали **сонячне** проміння (*М. Стельмах*). 3. Наснились мальви, рутам'ята, і скрип **кр..ничний** журавля (*П. Дворський*). 4. Кожний ніжний рух **сердечний** в пісню срібну перел..ю (*Олександр Олесь*).

Визначте у виділених словах орфограми.

518. Від поданих прикметників утворіть і запишіть іменники із суфіксом *-ин(а)*.

ЗРАЗОК *Чернівецький – Чернівеччина.*

Черкаський, харківський, прилуцький, донецький, васильківський.

519. Від поданих іменників утворіть прикметники. Запишіть їх.

ЗРАЗОК *Острог – острозький.*

Турок, німець, Рига, Париж, узбек, товариш, брат.

520. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Військо Запоро..ьке поверта з походу, відчиняє Київ Золоті ворота (*О. Кононенко*). 2. Колись францу..ький інженер Боплан коза..ький одяг змалював, намети, укріплення, гармати та мушкети (*С. Шевченко*). 3. В руках тримаю пишний коровай, що пахне так черка..ькими степами (*Д. Луценко*). 4. Чума..ький Шлях аж сяє в позолоті (*А. Підлужний*). 5. Юна..ький вік ми не змарнуєм вітром в полі (*С. Черкасенко*).

Поясніть уживання великої літери.

Визначте речення, ускладнене однорідними членами, підкресліть їх, поясніть розділові знаки при них.

521. Від поданих іменників утворіть збірні іменники, запишіть їх. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК *Жінка – жіноцтво.*

Ткач, кравець, боягуз, птах, представник, агент, товариш, студент.

522. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте спосіб творення виділених слів, поясніть їхнє написання.

1. Чуле серце кра..види полонили (*Є. Гущин*). 2. Лоскотав обличчя вод..грай (*В. Чуйко*). 3. Тр..кутником л..тять додому гуси (*С. Зінчук*). 4. Сонце лине в неб..крузі (*С. Черкасенко*). 5. А клен з каштаном щоднини нишком свій ріст рівняють на тел..вишку! (*М. Хоросницька*).

Складіть і запишіть речення зі словами: *спортзал, ЛАЗ, медуніверситет, МАН*. Визначте спосіб творення цих слів, поясніть їхнє написання.

523. Від кожного з поданих слів додаванням частини *пів-* утворіть і запишіть нове слово.

Європа, Азія, Полтава, місто, вулиця, будинок, книжка, Вінниця, Львів, Житомир.

Морфологія і орфографія

524. Прочитайте. Визначте іменники, розберіть їх як частину мови.

1. Знов повіяло в душу весною (*П. Грабовський*). 2. Висипали малі травенята рястом, проліском, роменом (*А. Малишко*). 3. По жмені ластовиння весна дарує дітям (*А. Костецький*). 4. Край мого віконця щоранку соловей щебече веснянку (*Г. Бойко*). 5. Лиш на любові і добрі життя зростає колос (*В. Крищенко*).

525. Перепишіть, вибираючи з дужок велику або малу літеру і ставлячи, де потрібно, лапки.

1. Утворення на острові (М, м)ала (Х, х)ортиця (З, з)апорозької (С, с)ічі пов'язують з ім'ям (Д, д)митра (В, в)ишневецького (*З підручника*). 2. На столі (К, к)обзар в простій оправі, і портрет поета на стіні (*О. Ющенко*). 3. Відкрився в томику (Ш, ш)евченків (З, з)аповіт. Ти в школі чув його, читав удома (*П. Воронько*). 4. Почесне місце в репертуарі театрів України посідає балет (Л, л)ісова (П, п)існя Михайла Скорульського за драмою Лесі Українки. 5. І він впізнав: то (М, м)ісячна соната (Б, б)етховена (*В. Грінчак*).

Визначте іменники, з'ясуйте рід, число, відмінок і відміну кожного.
Позначте в словах вивчені орфограми.

526. Прочитайте. Визначте прикметники, розберіть їх як частину мови.

1. Весна застелила землю зеленою ковдрою (*В. Коренчук*). 2. Весняна квітка у хустці синій на пагорб теплий зійшла, сміється (*П. Воронько*). 3. Який то був час у житті Василевому! (*Панас Мирний*). 4. І ось прибув із мандрів чорногуз до нашого **барвінкового** двору (*П. Воронько*). 5. Повтікали на цілинні схили чебреці й петрові батоги (*В. Бровченко*). 6. І цвіркуна завмерли звуки, немов **бабусині** казки (*В. Сосюра*).

Виділені прикметники розберіть за будовою.

527. Перепишіть, визначте ступінь порівняння вжитих у реченнях прикметників. Виділіть у прикметниках суфікси. При творенні яких ступенів порівняння відбувається чергування приголосних? Яких саме?

1. Для того, хто деревце посадив, земля стає і ближча, і рідніша (*Е. Саталкіна*). 2. А совість в нашому роду стократ цінніша від розписки (*Д. Білоус*). 3. А правди все ж не вдасться приховати, вона розірве й найміцніші ґрати (*Є. Титикайло*). 4. Жива людина завжди складніша й дорожча за всі наймудріші писання (*П. Загребельний*).

528. Перепишіть, знімаючи риски.

1. Сонячним усміхом з неба весна засміялась, глянула поглядом ясно/блакитним, широким (*Б. Грінченко*). 2. А із ромашки сонця облітають хмарин рожево/білі пелюстки (*Я. Камінецький*). 3. Я хочу взяти у долоні хмаринку ніжно/білу (*М. Починайко*). 4. Цілу ніч сміявся дощ, і асфальт став темно/сірий (*Ю. Мельник*). 5. Мій улюблений колір жовто/гарячий, безстрашний і безжурний (*О. Сандига*).

Позначте у словах вивчені орфограми.

529. Від поданих іменників утворіть прикметники, запишіть слова парами.

ЗРАЗОК *Туман – туманний.*

Курінь, кордон, птах, камін, вагон, лимон, лебідь, телефон, журавель, орел, полин, весна, глина, закон.

530. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літери.

1. Сад був розлогий і нескінчен..ий (*В. Коренчук*). 2. Височен..і трави сікли по ногах, по руках, по обличчю: курай, буркун, ковила, катран, чорнобиль (*О. Ільченко*). 3. Вже там цвіли і квіти незлічен..і (*Л. Костенко*). 4. Тисячі пташин..их голосів зливались у чарівну симфонію (*Ю. Збанацький*). 5. У росян..ому травні на світанні той скромний кущ зробився невпізнан..им (*Б. Остапенко*).

531. Перепишіть, знімаючи риски.

1. Нам не/правда не/нависна, як антисвіт (*Б. Олійник*). 2. Рішуче відкиньте понурість не/вдахи та не/вдоволений прижмур очей (*О. Сенчик*). 3. На світі більше, ніж зірок у неба, не/кволих душ, а пристрасних, хоробрих (*П. Воронько*). 4. Завжди задоволений не/ук собою, живе однією на світі хвальбою (*В. Білас*). 5. Лиш полохлива не/домовка тебе бентежить (*Я. Яковенко*). 6. Не/робство — ковадло, на якому куються всі гріхи (*Народна творчість*).

532. Прочитайте. Визначте числівники, розберіть їх як частину мови.

1. У кожного з нас Україна — одна, хоч скільки мільйонів нас буде (*І. Багрійчук*). 2. Президентську відзнаку «Орден Богдана Хмельницького» було засновано 1995 року, коли відзначали 400 літ з дня народження гетьмана (*З журналу*). 3. Коли не помиляюся, працювало тридцять два школярі? (*М. Стельмах*).

533. Перепишіть, подані в дужках числівники поставте в потрібній формі. Визначте їхні відмінки.

1. Протягом останніх (п'ятдесят) років світова медицина перебуває на піднесенні (*З підручника*). 2. Півстоліття тому на дорогах налічувалось до (сімдесят) мільйонів машин. Сьогодні ця кількість зросла до більш ніж (шістсот) мільйонів авто (*З журналу*). 3. До хати ввійшов високий русявий чолов'яга років (сорок п'ять) (*М. Стельмах*). 4. Температура кипіння води дорівнює (сто) градусам Цельсія (*З підручника природознавства*).

Усно провідміняйте числівники: *вісімсот вісімдесят вісім*; *п'ятсот п'ятдесят п'ятий*.

534. Прочитайте. Визначте займенники, з'ясуйте їхні розряди за значенням. Визначте їхній рід (*якщо є*), число, відмінки. Розберіть 2—3 займенники як частину мови.

Він дивився на мене тупо
очицями, повними блекоти:
— Дарма ти себе уявляєш пупом,
на світі безліч таких, як ти. —

Не стала навколішки гордість моя...
Лініво тяглася отара хвилин...
На світі безліч таких, як я,
але я, їй-Богу, один.
У кожного Я є своє ім'я,
на всіх не нагримаєш грізно,
Ми — не безліч стандартних «я»,
а безліч всесвітів різних.
Ми — це народу одвічне лоно,
ми — океанна вселюдська сім'я.
І тільки тих поважають мільйони,
хто поважає мільйони «Я».

В. Симоненко

Поясніть значення вислову *«не стала навколішки гордість моя»*.

535. Перепишіть, знімаючи риски.

1. Такі ми з народження українці — ні/кому не бажаємо зла (*В. Захарченко*). 2. Нехай ні/хто не половинить, твоїх земель не розтина, бо ти єдина, Україно, бо ти на всіх у нас одна (*Д. Чередниченко*). 3. Ні/про/що не турбуватись — значить не жити, а бути мертвим (*Г. Сковорода*). 4. Не гнись, не падай на коліна ні/перед/чим, ні/перед/ким (*В. Женченко*). 5. Є що/сь святе в словах «мій рідний край» (*Л. Забашта*). 6. Мені б хотілося спитати: чи судили кого/небудь за вбивство рослини? (*П. Загребельний*). 7. Голод книжковий гірший за будь/який інший (*В. Стус*). 8. Цей дріт приносить телеграми хтозна/з/якої далини (*М. Рильський*). 9. Усяк до чого/небудь вдався (*Л. Глібов*). 10. Посієш казна/що — виросте аби/що. 11. Серце ні/на/що не вважає, а свою волю має (*Народна творчість*).

536. Уявіть, що вас запросили взяти участь в обговоренні програм і підручників з української мови для 6 класу. Яку інформацію, отриману в цьому році, ви вважаєте найпотрібнішою, яку — найцікавішою, а яку — найскладнішою? Що вам сподобалося найбільше? Що ви могли б порадити автору підручника?

Анастасія Атамась.
Живе душа
народна — жива,
неподолання!

ДОВІДКОВЕ БЮРО

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Бенте́жити — викликати хвилювання, тривожити

Бурштино́вий — 1. Зроблений із бурштину. 2. Який має колір бурштину; прозоро-жовтий.

Ва́тра (*діал.*) — багаття, вогнище.

Ве́рсія (*франц.*) — одне з кількох тлумачень певного факту, події.

Верф (*гол.*) — сукупність споруд на березі річки або моря, де будують і ремонтують судна.

Ви́шуканість — витонченість, елегантність.

Вітра́ж (*франц.*) — візерунок із кольорового скла або малюнок на склі (на вікнах, дверях і т.ін.).

Га́зда (*діал.*) — господар.

Гармоні́йність (від *грец.*) — основаність на гармонії — узгодженості, поєднанні, взаємній відповідності якостей (предметів, явищ, частин цілого); злагодженість.

Гру́ба — піч, яка слугує для опалювання приміщення.

Ґандж (*діал.*) — недолік, вада.

Джу́ра (*заст.*) — в Україні XVI –XVIII ст. — зброєносець у козацької старшини.

Довкі́лля — навколишнє середовище.

Емоці́йний (від *франц.*) — 1. Який виражає або викликає емоції. 2. Який легко збуджується; нестриманий.

Запа́ска (*заст.*) — жіночий одяг у вигляді шматка тканини, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки.

Експона́т (*лат.*) — предмет, виставлений для огляду в музеї або на виставці.

Жо́рна — плескуватий круглий камінь, призначений для розмелювання зерна.

Індивідуа́льний (від *франц.*)— властивий певній особі; створений окремою особою, окремий.

Інтеліге́нтність (від *лат.*) — розумова розвинутість; освіченість, культурність.

Інтерне́т (від *англ. internet, inter* — між, *net* — павутина, сітка) — система об'єднаних між собою комп'ютерних мереж, що охоплює весь світ і дає можливість користуватися багатьма послугами мережі.

Кіновáр — 1. Мінерал червоного кольору; сірчиста ртуть. 2. Червона фарба, яку добувають із сірчистої ртуті.

Ко́мин — передня (нижня) частина димоходу варистої печі; димар.

Коро́гва (*заст.*) — військовий бойовий прапор.

Куре́нь — 1. Легка будівля, сторожка (на городах, баштанах та ін.). 2. Окрема частина запорізького козацького війська. 3. Житло козаків, що складали таку частину війська.

Лампа́да — 1. Наповнена оливою невелика посудина з ґнотом, яку запалюють перед іконами. 2. *заст.* Світильник, лампа.

Леміш (*заст.*) — частина плуга, що підрізує шар землі знизу.

Милозву́чність — приємність для слуху.

Мотови́ло (*заст.*) — знаряддя для змотування пряжі, ниток.

Не́хворощ — одна з назв багаторічної трав'янистої рослини полину.

Обце́ньки — ручне металеве знаряддя у вигляді щипців із загнутими всередину і загостреними кінцями для витягування цвяхів.

Осли́н — переносна кімнатна лава для сидіння.

Осо́ння — незатінене місце, що освітлюється та обігрівається сонцем.

Отома́нка — широкий м'який диван із подушками замість спинки і з валиками на краях.

Очи́пок (*заст.*) — старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, ховаючи під ним волосся.

Пали́тра (*франц.*) — 1. Чотирикутна або овальна дощечка, пластинка, на якій живописець змішує й розтирає фарби. 2. *перен.* Сукупність, сполучення кольорів, характерне для окремої картини, творчості художника та ін.

Перебе́ндя (*заст.*) — 1. Людина, що вміє весело, дотепно щось розказати, проспівати та ін. 2. Вередлива, перебірлива людина; вередун.

Пери́ка — штучний головний покрив з чужого або синтетичного волосся; парик.

Пла́хта (*заст.*) — жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ переважно з картатої тканини.

Плюш (*нім.*) — тканина з м'яким довгим негустим ворсом на лицьовому боці.

Поду́шне (*іст.*) — податок поміщикові з кожної особи (душі).

По́куть — в українській хаті куток, розміщений по діагоналі від печі.

Пріcно (*заст.*) — вічно, завжди.

Пря́дка — домашній верстат для ручного прядіння, який приводиться в рух ножним або ручним приводом.

Пюпі́тр (*франц.*) — підставка для нот або книжок у вигляді похилої рамки або дошки.

Ра́ло (*заст.*) — примітивне знаряддя для оранки землі.

Раме́но (*заст.*) — плече.

Ра́тище (*заст.*) — 1. Спис. 2. Древко прапора.

Си́мвол (*грец.*) — умовне позначення предмета, поняття або явища.

Скрипту́ра (*заст.*) — зошит.

Сту́па — пристрій для лущення та подрібнення різних речовин.

Сюрту́к (*заст.*) — чоловічий верхній двобортний одяг з довгими полами.

Узва́р — 1. Солодка рідка страва із сушених фруктів і ягід, зварених у воді; компот. 2. *заст.* Солодкий відвар із сушених фруктів, що готувався напередодні церковних свят Різдва і Хрещення як обрядова страва.

Хист — 1. Уміння щось робити; здібності. 2. Надзвичайний природний дар, обдарованість; талант.

Хмиз — невеликі тонкі гілки, відділені від дерева.

Шляхе́тний — 1. Аристократичного, дворянського походження. 2. Який відзначається високими моральними якостями; такий, що дістав добре виховання; благородний.

Яса́ (*турец.*) — 1. Сигнал, знак. 2. Вітання гарматними залпами; салют.

Яничар (*турец.*) — 1. У султанській Туреччині — солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство. 2. *перен.* Зрадник, відступник.

Яси́р (*заст.*) — бранці, полонені, яких захоплювали вороги під час розбійницьких нападів на українські землі в XV–XVIII ст.

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Авгієві стайні — безладдя, занедбані справи; забруднене приміщення.

Ахіллесова п'ята — слабке, вразливе місце.

Бити себе в груди — запевняти, переконувати когось у чомусь

Біла ґава (ворона) — про людину, яка виділяється серед інших своєю несхожістю, незвичайністю.

Блудний син — той, хто повертається після довгих блукань. *З Біблії.* Живучи неправедним життям, син утратив усе і, розкаявшися, повернувся до батька.

Варити воду — каверзувати, показувати свої примхи, знущатися з когось.

Виймати душу — хвилювати, викликати глибокі переживання, зворушувати.

Викидати коники — робити щось несподіване або легковажне.

Втерти носа — показати свою перевагу, перевершити когось у чомусь.

Дамоклів меч — постійна смертельна небезпека.

Заварити кашу — затіяти складну й копітку справу або справу, що загрожує неприємними наслідками.

Задирати носа — зазнаватися, гордувати, бундючитися.

І вашим, і нашим — про когось безвідмовного, безпринципного; догідливого, хитрого.

Канути в Лету — зникнути назавжди, піти в непам'ять, пропасти безслідно.

Крутитися як білка в колесі — бути заклопотаним, метушитися.

Кусати лікті — шкодувати за чим-небудь; каятися.

Купувати витрішки — бездумно роздивлятися когось або щось, вештатися без діла.

Лебедина пісня — останній прояв таланту; останній вчинок у житті.

Лягти кістьми — піти з життя, загинути.

Медовії (та молочнії) ріки — повний достаток, добробут. *З усної народної творчості.*

Мильна бульбашка — щось недовговічне, нетривке, нецінне.

Мідасів суд — суд неука.

Мокра курка — безвольна, нерішуча або жалюгідна на вигляд людина. Синонім: *скласти голову*.

Надути губи — ображатися, сердитися, виявляти незадоволення.

Наламати дров — припуститися помилок, наробити дурниць.

Намилити шию — вилаяти, покарати за якусь провину.

Намотати на вус — придивитися, прислухатися до чого-небудь; помітити щось.

Нате й мій глек на капусту (*щоб і я була Хівря*) — уживається, коли хтось непроханий втручається в чужу справу або розмову.

На ясні зорі і на тихі води — в Україну; додому, в рідні краї. *З усної народної творчості.*

Не виносити сміття з хати — не розголошувати таємниць, не розповідати про те, що стосується лише вузького кола людей чи сім'ї.

Не дути у вус — бути байдужим до всього, не турбуватися ні про що.

Не ликом шитий — про людину, яка має певні знання, здібності, спроможна на серйозні справи.

Не нашого пера пташка — про того, хто не належить до певного товариства, відрізняється від його членів, має інші переконання. Синонім: *не нашого поля ягода.*

Ніде горішку (яблуку) впасти — дуже тісно, велике скупчення людей. Синоніми: *ніде голки встромити; ніде курці клюнути.*

Носити за пазухою камінь — приховувати ненависть, злість до когось; бути готовим помститися, завдати комусь прикрощів.

Розбити (побити) глека — посваритися, розірвати дружні стосунки.

Слуга Мельпомени — актор, працівник театру. В давньогрецькій міфології Мельпомена — одна з дев'яти муз, яка надихала творців трагедії та акторів

Передати куті меду — перевищити в чомусь міру; щось перебільшувати.

Перепаде (комусь) на бублики (горіхи) — когось покарають.

Під димовою завісою — таємно, непомітно. *З мовлення військових.*

Піднести на п'єдестал — возвеличить, возвисити, виявити пошану.

Прихилити небо (рад би) для кого, кому — бажати зробити для когось більше, ніж це можливо.

Роззявити рота — виявити здивування, захоплення або великий інтерес до чогось.

Сім мішків гречаної вовни (наговорити) — наговорити дурниць, нісенітниць.

Сміятися на кутні — плакати.

Спекти раки — почервоніти, зашарітися.

Спіймати облизня — зазнати в чомусь невдачі, лишитися без того, на що сподівався.

Стригти під одну гребінку — зводити до одного рівня, робити однаковими.

Точити ляси — вести жартівливі, пусті розмови.

Як п'яте колесо до воза — про те, що є непотрібним, зайвим.

Як риба у воді — перебувати у своїй стихії, поводитися вільно, комфортно, природно.

СЛОВНИЧОК НАЗВ ПОЧУТТІВ

Байдужість — відсутність інтересу та уваги до людей, їхніх справ і почуттів; нечуйність, брак співчутливості. Синоніми: *нечулість, незворушність, незацікавленість, апатія.* Антонім: *зацікавленість.*

Безпека — почуття захищеності, відсутності загрози. Синонім: *нешкідливість, надійність.* Антоніми: *небезпека, загроза.*

Благоговіння — почуття найбільшої, найщирішої поваги, шани; безмежна любов. Синоніми: *шанування, пошана, пошанівок, поважання, поклоніння, преклоніння.*

Блаженство — почуття найбільшої насолоди. Синоніми: *щастя, задоволення, раювання.* Антоніми: *мука, страждання*

Вдячність — почуття поваги до іншої людини за зроблене нею добро, надану допомогу, підтримку чи послугу.

Відраза — неприязне почуття, близьке до несприйняття, ворожості до когось або чогось (людських рис, предметів, явищ), обурення кимось або чимось. Синоніми: *огида, зневага.*

Вина — усвідомлення причетності, відповідальності за негідний вчинок або злочин. Синонім: *провина.* Антоніми: *безневинність, невинуватість.*

Гідність — усвідомлення людиною своєї громадської ваги, потрібності, корисності іншим людям. Синоніми: *самоповага, достоїнство, гордість.* Антонім: *недостойність.*

Гордість — 1. Почуття особистої гідності, самоповаги. 2. Почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, підтвердження своїх переваг у чомусь. Синоніми: *гордощі, гонор.*

Гординя — чванливість, пиха. Синоніми: *гоноровитість, гонор.* Антоніми: *скромність, стриманість.*

Горе — душевні переживання, страждання, печаль, смуток. Синоніми: *біда, лихо, нещастя.* Антоніми: *радість, щастя.*

Довіра — почуття, спричинене впевненістю в чиїйсь правоті, чесності, щирості, порядності, доброзичливості, надійності. Антоніми: *недовіра, сумніви.*

Жалість — співчуття до чужого горя; жаль, жалощі. Синоніми: *співчуття, милосердя.* Антонім: *безсердечність.*

Задоволення — приємне почуття, спричинене чим-небудь: досягненням мети, забезпеченням потреби та ін. Синоніми: *втіха, насолода, приємність.*

Заздрість — почуття досади або гіркоти, спричинене усвідомленням того, що інша людина успішніша, володіє моральними або матеріальними цінностями або майном, які відсутні в заздрісника. Синоніми: *завидющість, заздрощі, завидки.* Антонім: *безкорисливість.*

Замилування — почуття найвищого задоволення, насолоди від когось, чогось. Синоніми: *захоплення, зачудування.*

Засмучення — почуття смутку, жалю, спричинене невдачею чи бідою. Синоніми: *засмута, смуток, печаль, зажура, скорбота.*

Захоплення — переживання радісних почуттів як вияву найбільшого задоволення, замилування кимось або чимось; відчуття великого інтересу до когось або чогось. Синоніми: *захват, зачарування.*

Здивування — почуття, спричинене чимось незвичайним, несподіваним, незрозумілим, дивним. Синоніми: *подив, зачудування.*

Злість — почуття недоброзичливості; роздратування ворожнечі до когось. Синоніми: *злоба, розлюченість, лють, шаленство*. Антоніми: *доброта, душевність.*

Зніяковілість — почуття збентеження, розгубленості, засоромленості. Синоніми: *збентеженість, замішання, сум'яття, конфуз.* Антоніми: *розв'язність, нахабство.*

Каяття — почуття жалю з приводу здійсненого вчинку, сказаного слова. Синоніми: *розкаяння, спокута.*

Любов — почуття глибокої сердечної прихильності, прив'язаності до когось або чогось. Синоніми: *приязнь, кохання, прихильність, симпатія.* Антонім: *ненависть.*

Милосердя — почуття співчуття, жалості до когось, готовність надати допомогу й підтримку тому, хто її потребує. Синоніми: *жалісливість, співчутливість.* Антоніми: *жорстокість, безсердечність.*

Нена́висть — почуття великої неприхильності, ворожості до когось або чогось, що характеризується відчуттям гніву, огидою, бажанням заподіяти йому біль чи шкоду або знищити. Синоніми: *нелюбов, ворожість, неприязнь, відраза, антипатія.* Антонім: *любов.*

Ніжність — тепле почуття, сердечність у ставленні до кого-небудь. Синоніми: *ласка, ласкавість, лагідність, сердечність, душевність.* Антонім: *грубість, суворість, брутальність.*

Образа — почуття гіркоти, досади, душевного болю, викликане чиїмось зневажливим словом, негарним вчинком та ін. Синоніми: *кривда, зневага, кпини.*

Обурення — почуття невдоволення, роздратування. Синоніми: *невдоволення, гнів, злість, роздратування.*

Повага — почуття пошани, прихильне й поважливе ставлення до когось або чогось, що ґрунтується на визнанні позитивних якостей або заслуг. Синоніми: *пошана, шана, шанування, пошанівок, респект.* Антоніми: *зневага, презирство.*

Презирство — почуття повної неповаги до когось або чогось. Синоніми: *зневага, неповага.* Антоніми: *повага, пошана.*

Приниженість — гірке почуття пригнобленості, безправності, що переживається в ситуації утиску честі й гідності, пригнічення; заперечення цінності та досягнень людини. Синоніми: *пригнобленість, зганьбленість.*

Радість — почуття задоволеності своїми діями або спільними діями групи людей, посилюється схваленням з боку інших осіб. Синоніми: *втіха, задоволення, приємність.* Антоніми: *сум, печаль, туга, нудьга.*

Ревнощі — 1. Почуття недовіри, підозра в зраді, сумнів у прихильності та вірності. Виникненню ревнощів сприяють такі риси характеру, як нездатність прощати, невміння поважати іншого. 2. Заздрість до успіхів іншої людини.

Розгубленість — втрата спокою, рівноваги, рішучості від хвилювання, страху, сорому і т.ін. Синонім: *приголомшеність, збентеженість, зніяковілість, зніченість, сконфуженість.* Антоніми: *холоднокровність, упевненість, самовладання, рішучість.*

Розпач — переживання сильного душевного болю, безнадійності, безвихідності, зневір'я; відчай. Синоніми: *відчай, безнадія, безвихідь, безпорадність.*

Розчарування — почуття невдоволення, зневіра в комусь, чомусь. Синоніми: *зневіра, досада, незадоволення.* Антонім: *захоплення.*

Самоповага — почуття поваги до самого себе, до своєї особи. Синоніми: *самопошана, гідність.*

Симпатія — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, чогось. Синоніми: *прихильність, приязнь.* Антонім: *антипатія.*

Співчуття — почуття жалю, викликане нещастям, горем інших людей. Синоніми: *уболівання, чуйність, підтримка, милосердя.* Антоніми: *байдужість, жорстокість.*

Сором — почуття сильного збентеження, незадоволення, зніяковіння через свою або інших людей негідну поведінку, недостойні дії, вчинки, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам і звичаям. Синоніми: *безчестя, безслав'я, стид.*

Страх — почуття, спричинене загрозою людині, її здоров'ю і життю; очікування можливого майбутнього зла, побоювання непередбаченого. Синоніми: *переляк, жах.*

Сум — смуток, спричинений розчаруванням, втратою чи іншою бідою. Синоніми: *смуток, печаль, журба, жаль.* Антоніми: *радість, веселощі.*

Сумнів — почуття непевненості щодо можливості або вірогідності, чогось. Синоніми: *невпевненість, вагання, підозра.* Антоніми: *упевненість, довіра.*

Тривога — почуття неспокою, збентеження, хвилювання, викликані передчуттям чогось неприємного, небезпечного, страхом перед чимось. Поєднується з почуттями безпомічності, безсилля, незахищеності. Синоніми: *збентеження, неспокій, хвилювання, сум'яття, напруженість, нервозність.* Антоніми: *спокій, упевненість, урівноваженість.*

Упевненість — відсутність сумнівів, почуття переконаності в правильності своїх вчинків, у своїх можливостях і силах. Синонім: *переконаність, довіра, довір'я.* Антонім: *сумнів.*

Хвилювання — почуття неспокою, зумовлене тривогою, страхом, радістю, чеканням і т.ін. Синоніми: *збентеження, збудження, неспокій, напруженість.* Антонім: *спокій.*

Цікавість — бажання дізнатися про щось; увага до когось або чогось; допитливість. Синоніми: *інтерес, допитливість, зацікавленість, доскіпливість.* Антонім: *байдужість.*

Щастя — стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості. Антоніми: *горе, біда.*

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *І. В. Красуцька*
Художній редактор *А. М. Віксенко*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Коректори *С. В. Войтенко, Л. А. Еско*

В оформленні підручника використані ілюстрації *О. Багнюк;*
світлини *А. Віксенка, С. Ковальчука, С. Клименка,*
І. Красуцького, Ю. Мирончика, В. Соловйова

На обкладинці підручника використано фрагменти репродукцій картин К. Білокур, К. Богаєвського, М. Бурачека, І. Їжакевича, А. Куїнджі, Л. Моравської-Шебалкової, В. Орловського, Г. Польового, М. Приймаченко, Н. Старовойтової, М. Тимченко, а також світлини А. Афанасової, А. Віксенка, В. Соловйова (джерела: журнали «Образотворче мистецтво», «Пам'ятки України», «Культура та життя», мережа Інтернет).

Формат 70×100$^{1}/_{16}$. Ум. друк. арк. 19,44 + 0,486 форзац.
Обл.-вид. арк. 19,00 + 0,825 форзац.
Наклад 101 640 пр. Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4483 від 12.02.2013 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com